

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук

Історія України

Рівень стандарту

11

Ганна Хлібовська, Марія Крижановська, Оксана Наумчук

Історія України

Рівень стандарту

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Тернопіль
Астон
2024

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник створено відповідно до навчальної програми для закладів загальної середньої освіти «Історія України. 10-11 класи», затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 р. № 698

Хлібовська Г. М.

I-90 Історія України. Рівень стандарту : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В., — Тернопіль : Астон, 2024. — 320 с. : іл.

ISBN 978-966-308-

Підручник з історії України для 11 класу містить навчальний матеріал курсу, хронологічно обмежений 1945–2023 рр., відповідно до чинної програми для роздільного вивчення курсів історії України та всесвітньої історії. Повноцінними джерелами знань, поруч із базовим авторським текстом, служать уривки з першоджерел, схеми і картосхеми, діаграми, окремі зображення.

УДК 94(477)(075.3)

Наукові консультації та редагування
Горя Гирича, доктора історичних наук

ISBN 978-966-308-

© Хлібовська Г. М.,
Крижановська М. Є.,

ЗМІСТ

§ 1. Вступ	7
Розділ 1. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	
§ 2. Україна в системі міжнародних відносин	15
§ 3. Встановлення кордонів УРСР із сусідніми державами	20
§ 4. Економічна ситуація в УРСР	25
§ 5. Внутрішньополітичне становище УРСР/УСРСР. Ідеологічні кампанії радянської влади.....	30
§ 6. Радянізація західних областей України.....	35
§ 7. Освіта. Наука. Література	42
§ 8. Архітектура. Мистецьке життя. Повсякдення населення	48
§ 9. <i>Практична робота № 1.</i> Тема. Вирвані з коренем. Депортації українців у 1944–1951 рр.: причини, етапи, наслідки (дослідження тематичних документів)	53
§ 10. Узагальнення за розділом: «Україна в повоєнний період»	58
Розділ 2. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ	
§ 11. Особливості розвитку УРСР у 1953–1964 роках.....	61
§ 12. Десталінізація. Реабілітація.	66
§ 13. Крим і кримські татари після депортації	73
§ 14. Експерименти в економіці у 1950-х – на початку 1960-х років	80
§ 15. Особливості соціальної політики. Повсякденне життя. Антирелігійні кампанії	87
§ 16. Зародження опозиційного руху	93
§ 17. Особливості розвитку культури	100
§ 18. <i>Практична робота № 2.</i> Тема. Феномен шістдесятництва	107
§ 19. Узагальнення за розділом: «Україна в умовах десталінізації» ..	114
Розділ 3. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК	
§ 20. Суспільно-політичне життя в УРСР. Зміни в системі влади ..	117
§ 21. Дисидентський рух другої половини 1960-х–першої половини 1970-х років.....	124
§ 22. Українська громадська група сприяння виконанню гельсінських угод (Українська Гельсінська група/УГГ).....	131
§ 23. Опозиційна діяльність режимові в середовищі національних меншин	137
§ 24. Економічна ситуація в УРСР	144
§ 25. Життєвий рівень населення.....	150
§ 26. Освіта. Наука. Література	156
§ 27. Музика. Кінематограф. Живопис. Український спорт.	162
§ 28. <i>Практична робота №3.</i> Тема. Український «Самвидав»: теми, ідеї, автори	169
§ 29. Узагальнення за розділом: «Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік»	175

Розділ 4.**ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ,
ЇЇ РОЛЬ У РОЗПАДІ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК**

- § 30. Початок перебудовчого процесу в СРСР і Україна 178
- § 31. Розгортання національного руху в Україні 184
- § 32. Становище у сфері культури. Відродження релігійного та церковного життя 191
- § 33. Економічне і соціальне становище УРСР у період «перебудови» 197
- § 34. Становлення суверенної України 203
- § 35. *Практична робота № 4.* Тема. Аварія на Чорнобильській АЕС — найбільша техногенна катастрофа в історії людства: передумови, наслідки 211
- § 36. Узагальнення за розділом: «Відновлення державної незалежності України, її роль у розпаді Союзу Радянських Соціалістичних Республік» 218

Розділ 5.**СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК УКРАЇНИ
ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ**

- § 37. Державотворчі процеси в Україні у 1991–2004 роках 221
- § 38. Суспільно-політичне життя в 2004–2013 роках 228
- § 39. Становище в економіці 235
- § 40. Демографічна та етнопонаціональна структура населення 242
- § 41. Соціальна структура українського суспільства. Повсякдення ... 248
- § 42. Україна на міжнародній арені 255
- § 43. Здобутки у сфері культури 262
- § 44. *Практична робота № 5.* Інтеграція України в європейський та світовий економічний простір 269
- § 45. Узагальнення за розділом: «Становлення, розвиток України як незалежної держави» 275

Розділ 6.**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ.
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА**

- § 46. Геополітичний вибір України 278
- § 47. Розгортання Російською Федерацією гібридної війни проти України 284
- § 48. Суспільно-політичне та соціально-економічне становище України в 2014–2022 роках 290
- § 49. Широкомасштабне вторгнення російських військ на територію України 297
- § 50. Повсякдення в умовах війни 304
- § 51. *Практична робота № 6.* Stand with Ukraine!
Міжнародна підтримка України в боротьбі проти агресії Росії ... 310
- § 52. Узагальнення за розділом: «Європейський вибір України. Російсько-українська війна» 317
- Рекомендована література 319
- Хронологічна таблиця ..... форзац

ПРО ПІДРУЧНИК

Підручник з історії України для 11 класу, що перед вами, укладено відповідно до програми для роздільного вивчення курсів історії України та всесвітньої історії. Базовий текст підручника, його методичний апарат, добірка джерел, ілюстрацій тощо сформовані таким чином, щоб максимально сприяти впровадженню компетентнісного та різнорівневого підходів до навчання. Кожен параграф підручника розпочинається з теми, під якою вміщено завдання для актуалізації опорних знань. Його зміст згруповано за трьома пунктами. На початку кожного пункту розміщено базову інформацію. Вона написана в зручному для розуміння стилі й містить найсуттєвіші факти з історії. Під кожним пунктом розміщено репродуктивні запитання — по одному до всіх трьох абзаців пункту. Крім того, до кожного з пунктів підібрано матеріали, що, з одного боку, забезпечують поглибленіше вивчення теми, а з іншого — через систему аналітичних і творчих завдань (завдання, позначені зірочкою, — підвищеної складності) допомагають у реалізації компетентнісного підходу до навчання.

Робота з першоджерелами, біографічними довідками з біографічними рубриками «З Україною в серці», «Натхненні наукою», «Президенти України», картами та із завданнями до них дасть змогу краще зрозуміти зміст історичних процесів. Під час критичного аналізу минулого можна дійти різних висновків — головне, щоб вони мали під собою надійну основу з історичних фактів та обґрунтувань. Наприкінці параграфа вміщено рубрики «У той час, коли... на теренах України», «Тоді у світі» з матеріалами для синхронізації знань про події з минулого України та інших країн світу й «Підсумуйте свої знання» із запитаннями і завданнями на закріплення вивченого матеріалу.

З повагою — авторський колектив підручника.

Рубрики**Мовою джерела**

У той час, коли...
на теренах
України

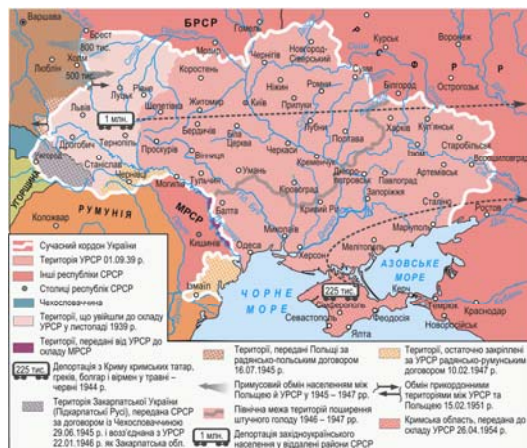
Тоді...
у світі

Підсумуйте
свої знання

Підказки для тих, хто працюватиме з підручником самостійно

1. Працюйте з параграфом поступово, читаючи все від початку до кінця.
2. Перед роботою обов'язково знайдіть (або пригадайте) відповіді на запитання, розміщені відразу під назвою теми.
3. Найважливіша інформація подана у трьох пунктах параграфа. Дайте відповіді на запитання, що розміщені під кожним пунктом параграфа і наприкінці параграфа і запам'ятайте їх.
4. Якщо в тексті йдеться про події на якійсь території, обов'язково відшукайте її на карті.

5. Якщо ви прагнете більшого:

- ✓ опрацюйте решту рубрик параграфа. Завдання під ними — переважно творчі й спрямовані на формування історичних компетентностей. Частина з них — підвищеної складності;
  - ✓ підготуйтеся аналізувати діяльність історичної особи, користуючись біографічними довідками. Запам'ятайте зображення, вміщені в них;
  - ✓ рубрики «У той час, коли... на теренах України», «Тоді у світі» допоможе вам порівняти, як розвивались Україна та інші країни світу.
6. Під час опрацювання параграфів, у яких подано матеріали для практичних робіт, слід особливу увагу приділити аналізу історичних джерел та виконанню завдань, поданих під ними.
  7. **Важливо!** Якщо параграф стосується архітектури та образотворчого мистецтва, треба запам'ятати, як виглядають будівлі, пам'ятники, картини тощо. У підручнику вміщено зображення всіх пам'яток мистецтва, розпізнавання яких вимагає програма НМТ.
  8. **Важливо!** Під рубрикою «Підсумуйте свої знання» є перелік дат, які треба запам'ятати, та перелік термінів, що необхідно вміти пояснювати і використовувати. А на форзацах підручника розміщено хронологічну таблицю з датами, знання котрих вимагає шкільна програма.

§1

ВСТУП

- ✓ Назвіть хронологічні межі Другої світової війни.
- ✓ До яких держав належали українські землі напередодні Другої світової війни?
- ✓ Пригадайте зміст понять: фашизм, комунізм, геноцид, депортація, Голокост.

1. Україна на політичній карті Європи в 1914–1945 роках

У 1914–1945 роках народ України пережив трагедію Першої і Другої світових війн, ентузіазм початку Української революції, розчарування і кров її закінчення. Обидві світові війни позначилися на історії України: бойові дії тривали безпосередньо на українських землях, а українці брали участь у цих війнах в складі держав, які ворогували між собою. Війни призвели до мобілізації військових, цивільного населення для фронту і тилу. В умовах воєнного стану змінився статус жінки в суспільстві. Жінки замінили чоловіків там, де це було можливо. Не менш трагічним був міжвоєнний період: масовий голод 1921–1923 років, Голодомор 1932–1933 років, насильницька суцільна колективізація, великий терор. Як наслідок — численні жертви серед військових та цивільного населення. **Водночас у ці роки народилась українська державність, зростали і розвивались українська нація та її духовність.**

Військовий госпіталь у місті Рівне, 1915 рік. Світлина.

1. Який період в історії українських земель зображений на світлині? Пригадайте, як змінився статус жінок у цей час. Поясніть, чим це було зумовлено.

У руках дівчинки — хліб з товчених кукурудзяних качанів і гнилої картоплі. Березень 1933 року. Світлина Марка Залізняка

1. Про, що свідчить склад хліба, який тримає дівчинка?
2. Як тримає хліб дівчинка? Чому?

Українське питання постало в європейській політиці на порядку денному напередодні Першої і Другої світових війн. Перша світова війна активізувала національний рух. Європою прокотилася низка **національних революцій**, під час яких поневолені народи прагнули здобути незалежність. **Українська революція** тієї доби стала однією з них. Як результат, на політичній карті Європи з'явилися **Українська Народна Республіка (1917 рік)** і

Західноукраїнська Народна Республіка (1918 рік). Боротьба кримськотатарського народу завершилася проголошенням **Кримської Народної Республіки** (1917 рік). Однак в той час зберегти державність та відстояти незалежність не вдалося. Більшість території УНР була приєднана до СРСР, на ній утворена УСРР (з 1937 року — УРСР). Частина правобережної України й західноукраїнські землі у міжвоєнний період входили до Польщі, Румунії, Чехословаччини. На території Криму було створено **Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку** в складі РСФРР.

Розгляньте уважно державні символи УНР у 1918 році. Що на них зображено? Чому?

Державні символи УНР у 1918 році
 Великий Герб.
 Державна печатка.
 Малий Герб
 (за Василем Кричевським).
 Світлина

Плакат Михайла Михалевича, який закликає жінок вступати в ряди Карпатської Січі. 1939 рік.

1. Скористайтесь інтернет-ресурсами та дізнайтеся, які обставини спонукали автора плакату закликати жінок вступати до війська?

Наступні зміни політичної карти Європи були зумовлені агресивною зовнішньою політикою тоталітарних режимів Німеччини та СРСР й амбітними планами їхніх очільників Адольфа Гітлера і Йосифа Сталіна щодо розподілу сфер впливу в регіоні. Внаслідок загарбницьких дій гітлерівського режиму перестала існувати Чехословаччина. У березні 1939 року на території Підкарпатської Русі, яка входила до Чехословаччини, проголосили створення незалежної держави — **Карпатської України**. Проте її історична доля була короткочасною: Карпатську Україну після боїв з Карпатською Січчю — військом держави — захопила союзниця Німеччини — Угорщина. З початком Другої світової війни більшість західноукраїнських етнічних земель приєднали до **УРСР**, яка на той час входила до складу СРСР.

1. Які уроки мають винести українці, вивчаючи історію періоду 1914–1945 років?
2. На вашу думку, чи досягла мети Українська революція?
3. У результаті яких обставин було проголошено Карпатську Україну?

2. Уроки української історії 1914–1945 років

Кожне століття збагачувало мову новими словами, що давали означення досі невідомим в історії явищам. Минуле, двадцятье, додало до мовної скарбниці такі терміни, як **світова війна, колективізація, політичні репресії, геноцид, депортації, концентраційні табори, переміщені особи, репатріанти, оstarбайтери**. За кожним із них — трагедія мільйонів людей, якими можновладці пожертвували в ім'я торжества комунізму/фашизму/нацизму. Період української історії 1914–1945 років дав уроки, що їх має засвоїти і суспільство, і політики. З-поміж них — найвищою цінністю є **життя людини**: смерть навіть однієї людини — трагедія, а трагедії не знають порівняння.

Уроки становлення **незалежної Української держави** доводять, що запорукою її успіху є згуртованість національно-патріотичних сил, які повинні мати конкретну і зрозумілу для суспільства державотворчу програму, яка б включала економічну, соціальну, політичну складову, а також способи реалізації програмних засад. Важливим чинником у державному будівництві є здатність до компромісу всіх сил, що утворюють національний рух, зокрема політичних партій, громадських організацій. Лише об'єднаність українського суспільства єдиними метою та волею сприяє його успішному розвитку та здатності долати підступи ворогів, позбавляє їх будь-яких можливостей розколоти й поневолити нашу Батьківщину.

Жодна інша історична подія не залишила такої глибокої рани у пам'яті землян і душах людських, як Друга світова війна. Вона розколола світ не тільки просторово, але й у часі. Родини, котрих торкнулося воєнне лихоліття, зберігають свої рахунки з нею. Дотепер залишилися протилежними позиції щодо подій війни, полярні думки тих, хто брав участь у бойових діях, тих, хто пережив окупаційний режим. Щороку **8 травня** в Україні відзначають як **День пам'яті та примирення**. Його символом стали червоні маки як символ скорботи за жертвами війни. Він поширився «за мотивами» вірша канадського лікаря підполковника Джона Мак-Крея «У полях Фландрії» — про маки, що виростили на місці битви під бельгійським містом Іпр, де у 1915 році вперше було використано хімічну зброю. **9 травня** є **Днем Перемоги** над нацизмом у Другій світовій війні. Нині Українська держава переживає один із найскладніших періодів за доби незалежності. В 2014 році з окупації Автономної Республіки Крим розпочалася збройна агресія Російської Федерації проти України. Її передумовою стало намагання відновити російську імперію, розширити контроль над частиною світу й утримати за собою світову гегемонію, втрачену з часу розпаду СРСР. Ще раз підтверджено той факт, що історія може бути вчителькою для тих, хто знає і розуміє її уроки та не бажає повторювати помилок.

1. Які нові історичні явища з'явилися у ХХ столітті?
2. Що доводять уроки становлення незалежної Української держави?
3. Коли в Україні відзначають День пам'яті та примирення?

Уривок з вірша Джона Мак-Крея
«У полях Фландрії» (переклад Оксани Самари)

В полях фламандських квітне мак
Поміж хрестів — скорботний знак
По нас; а жайвір серед хмар
Нам шле свій спів — останній дар,
Ледь чутний тут крізь грім атак.
Бо ми, полегли в цих полях,
Ми, що кохали, нині — прах...

1. Висловіть обґрунтоване судження. Що символізує мак у поезії Д. Мак-Крея?

1939–1945
ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО

Червоні маки — символ пам'яті про тих, хто загинув під час Другої світової війни

3. Особливості курсу історії України від 1945 року до сьогодні

Друга світова війна мала для України не лише нищівні наслідки. Повоєнна історія України виявилась у багатьох аспектах дуже відмінною від тієї, якою вона була раніше. Усталилися її кордони, зросла політична й економічна вага в СРСР, відбулися суттєві демографічні зміни, вперше за багато століть українці опинилися в одній державі. До цих перетворень прагнули пристосуватись як українське суспільство, так і чинна влада. Курс історії України в 11 класі хронологічно охоплює період вітчизняної історії від 1945 до сьогодні. В ньому органічно поєднані події світового та регіонального масштабу, кульмінацією яких стало **проголошення незалежності України**. Історію держави цього часу поділяють на такі періоди: **1945–1953 роки — Україна в повоєнні роки; 1954–1991 роки — «відлига», «криза радянської системи» та «перебудова» в Україні; з 1991 року — незалежна Україна.**

Розпочинається курс історії України в 11 класі з характеристики її становища в **перші повоєнні роки**. У цей час загалом завершився процес формування територіальних меж держави. В західних областях УРСР не припинявся національно-визвольний рух. У 1946–

Шістдесятники. Світлина.

1. За допомогою програми розпізнання дізнайтеся, хто зображений на світлині.

1947 роках на території України був штучний масовий голод, який знову організувало сталінське керівництво. Відновлена довоєнна модель централізованої економіки призвела до її деформації і негативно позначилася на повсякденні. Суспільно-політичне та культурне життя розвивалося в ідеологічних рамках тоталітарного режиму. В другому розділі цього підручника йдеться про становище в Україні від **середини 1950-х до середини 1960-х років**. Цей період

називають «**відлигою**». Прикметною його ознакою стала лібералізація суспільно-політичного життя; засуджено культ особи Йосифа Сталіна; здійснено заходи з **десталінізації**, найважливіший з-поміж яких — ліквідація ГУЛАГу. Послаблення ідеологічного тиску позитивно позначилося на національно-культурному житті. Покоління «**шістдесятників**» прагнуло оновити суспільний лад, визначивши головними пріоритетами духовне відродження нації, утвердження рідної мови, популяризацію здобутків української культури. Виник **дисидентський рух** як відкрита опозиція до радянського режиму. В третьому розділі охарактеризоване становище України у **період «застою»**, який **тривав із середини 1960-х до середини 1980-х років**. Його визначальна риса — **загострення кризи радянської системи**. В українському суспільстві зростали соціальне напруження та опір русифікації. Активізувався дисидентський рух. Водночас посилювалися репресії щодо його учасників. У

четвертому розділі події історії України охоплюють часи **перебудови**, окреслені **1985–1991 роками**. У ньому розкриті передумови **відновлення незалежності України**. Нове керівництво СРСР на чолі з Михайлом Горбачовим розпочало лібералізацію режиму під гаслами **перебудови, нового політичного мислення, гласності**. В УРСР виникають неформальні організації, утворюються нові політичні партії. Попри різні підходи щодо майбутнього України — від розширення її прав в оновленому союзі до зростання настроїв щодо виходу з СРСР і створення незалежної держави — майже всі вони підтримували необхідність змін. Це питання актуалізувалося через наростання кризових явищ в економіці СРСР, погіршення соціального становища населення. Відтак новообрана на альтернативній основі **1990 року Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 року прийняла Декларацію про державний суверенітет України. 24 серпня 1991 року Україну проголошено суверенною державою. 1 грудня**

24 серпня 1991 рік.
Верховна Рада України. Світлина.

1. Розгляньте світлинку та назвіть три історичні факти, які свідчать про важливість події.

1991 року відбувся референдум на підтвердження **Акта проголошення незалежності України**; Президентом України обрано **Леоніда Кравчука**. Отже, становище в УРСР у 1945–1991 роках визначалося певними особливостями. Зокрема, за показниками повоєнної відбудови та розвитку промисловості Україні належало провідне місце у загальносоюзному господарському комплексі. Проте, коли в розвинених країнах формувалося постіндустріальне (інформаційне) суспільство, у якому сфера послуг переважає над сферою виробництва, а у всіх сторонах життя використовували досягнення науково-технічної революції, в СРСР екстенсивність розвитку економіки призвела наприкінці 1980-х років до системної кризи.

Найвагомішою подією новітньої історії України стало **проголошення незалежної суверенної держави**. Відтак п'ятий і шостий розділи підручника присвячені добі **творення незалежної України**. Складний і суперечливий шлях пройшла Україна в цей період. **28 червня 1996 року** прийнята **Конституція України**, у якій зокрема визначено порядок функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади. На шляху державотворення Україні довелося долати багато перешкод. Незадоволення суспільства наявним становищем спричинило низку протестних акцій у **2004 році**, названих **Помаранчевою революцією**, та у **2013–2014 роках** — **революцією Гідності**. Українське населення зуміло не лише задекларувати демократичні принципи, а й реалізувати їх. Вони сприяли поступовому становленню в країні громадянського суспільства. Відбулися зміни в розумінні соціального життя, зокрема утверджується **індивідуалізм**, зростає роль жінок у суспільстві, змінюється повсякдення. В новітню добу творився **самобутній полікультурний простір України** як результат культурного і духовного розвитку суспільства.

Важливою сферою становлення незалежної держави є економіка. Запровадження власної грошової одиниці — **гривні** у вересні 1996 року створило умови для залучення іноземних інвестицій. Незважаючи на суперечливі процеси, які відбувалися в економічній сфері, поступово утверджувалося ринкове господарство, яке ґрунтувалося на вільному підприємстві та приватній власності. Розвивалися традиційні галузі виробництва, з'являлися нові. Ефективно працював аграрний сектор. Україна увійшла до міжнародних економічних та фінансових організацій, у **2008 році**

Світлина під час Революції Гідності.
7 грудня 2013 рік.

1. Поясніть значення слова «гідність».
2. Що на світлині вказує на позитивні наміри людей, на їх само й взаємоповагу?

стала членом **Світової організації торгівлі (СОТ)**. Із червня **2017 року** діє **безвізовий режим між Україною та Європейським Союзом**, що дозволило громадянам України вільно перетинати кордони держав Євросоюзу без попереднього звернення до посольств країн-членів для отримання на це дозволу. Однак ситуацію в державі ускладнила воєнна агресія Російської Федерації проти України в 2014 році. **Російсько-українська війна** стала **найбільшим викликом для українського суспільства та міжнародної спільноти**. Нині пріоритетом зовнішньої політики держави є організація відсічі агресії, захист територіальної цілісності України, протидія російській інформаційній війні, створення міжнародної коаліції на підтримку України в боротьбі проти російської агресії, запровадження санкцій проти Російської Федерації; європейська інтеграція України.

1. Розгляньте ілюстрацію.
2. Яку історичну подію символізує?
3. З якого року почалася війна?
4. Назвіть причини агресії.

1. На які періоди поділяється курс історії України від 1945 до сьогодні?
2. Охарактеризуйте становище в УРСР у 1945–1991 роках.
3. Визначте особливості розвитку України за доби творення незалежності.

У той час, коли... на теренах України

було ухвалено Акт проголошення незалежності України (24.08.1991 р.),

Тоді... у світі

у Великій Британії Тім Бернерс-Лі оприлюднив ідею створення всесвітньої мережі WWW – World Wide Web. (06.08.1991 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1945–1953 рр.** — УРСР у перші повоєнні роки;
  - **1950-ті – середина 1960-х рр.** — Україна в умовах десталінізації;
  - **1960-ті – середина 1980-х рр.** — УРСР у період загострення кризи радянської системи;
  - **1985–1991 рр.** — формування передумов становлення України як незалежної держави;
  - **24 серпня 1991 р.** — прийнято Акт проголошення незалежності України;
  - **28 червня 1996 р.** — утверджено Конституцію України;
  - **вересень 1996 р.** — уведено в обіг гривню;
  - **2008 р.** — входження України до Світової організації торгівлі (СОТ);
  - **2014 р.** — початок російсько-української війни;
  - **2017 р.** — запроваджено безвізовий режим між Україною та Європейським Союзом.
2. Поясніть значення понять: злочин проти людства, права людини, постіндустріальне суспільство, історична пам'ять.
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Шлях України до незалежності».
4. Доведіть або спростуйте думку відомого філософа Марка Тулія Цицерона: «Історія — свідок часів, світло істини, життя пам'яті, вчителька життя, посланник давнини ...».

В повоєнні роки в українському підпіллі жив і творив Ніл Хасевич. Він керував повстанськими друкарнями, редагував журнали й газети, малював до них ілюстрації, створював дереворити. В 1949 році художник створив дереворит «20 років боротьби ОУН».

1. Розгляньте дереворит «20 років боротьби ОУН». Яку історичну й мистецьку цінність він має?
2. Хасевич писав: «Я не можу битися зброєю, але б'юся різцем і долотом. Я, каліка, б'юся в той час, коли багато сильних і здорових людей в світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива. Я хочу, щоб світ знав, що визвольна боротьба триває, що українці б'ються». Чи можемо ми стверджувати, що Ніл Хасевич за допомогою мистецтва закликав до державної самостійності України? Думку обґрунтуйте.
3. З'ясуйте, чому радянська влада заборонила ім'я Ніла Хасевича на десятиліття?

- ✓ Назвіть країни, що належали до антигітлерівської коаліції.
- ✓ Які територіальні зміни відбулися в УРСР у 1939–1940 роках?
- ✓ Визначте фактичний статус УРСР у складі СРСР.

1. УРСР — співзасновниця ООН

Друга світова війна актуалізувала перед міжнародною спільнотою проблему збереження миру. Перші контури нового світопорядку були окреслені 14 серпня 1941 року, коли президент США Франклін Рузвельт і прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль підписали Атлантичну хартію, в якій проголосили принципи співіснування держав у післявоєнний час — суверенітет, територіальна недоторканність, економічне співробітництво, створення системи загальної безпеки і роззброєння агресивних країн. 1 січня 1942 року на конференції у Вашингтоні 26 країн прийняли Декларацію Об'єднаних Націй. Вони зобов'язалися довести війну до перемоги і не укладати сепаратних договорів із будь-якою країною, союзником Німеччини. На конференціях представників США, СРСР, Великої Британії, які відбулися в серпні–жовтні 1944 року в Думбартон-Оксі (США) та в лютому 1945 року в Ялті (СРСР), були узгоджені питання щодо створення всесвітньої організації безпеки.

Наприкінці Другої світової війни УРСР стала суб'єктом міжнародного права. 27 січня 1944 р. пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про розширення повноваження союзних республік у сфері міжнародних відносин. Того ж року було утворено Народний комісаріат закордонних справ УРСР, який спочатку очолив Олександр Корнійчук, а згодом — Дмитро Мануїльський. Такими діями сталінське керівництво прагнуло досягти кількох цілей: представити приєднання західних областей України і Білорусі як акт возз'єднання територій, населених жителями одного етносу; збільшити кількість своїх представників у міжнародній організації, переговори про створення якої активно тривали наприкінці війни; заспокоїти національно-визвольні сили, позаяк розширення прав УРСР у зовнішньополітичній сфері мало створити ілюзію її державності.

25 квітня 1945 року в місті Сан-Франциско (США) розпочала роботу установча конференція зі створення Організації Об'єднаних Націй (ООН). На її відкриття приїхали делегації з Європи, Азії, Африки. Обґрунтовуючи своє право стати однією із засновниць ООН, уряд УРСР у зверненні до її учасників зазначив, що український народ зазнав великих втрат у війні. При цьому вказано, що Україна з «її людськими силами і матеріальними ресурсами буде спроможна внести великий вклад у справу зміцнення миру і підтримання загальної безпеки». За прийняття УРСР до ООН проголосувало 47 із 50

учасників конференції. **26 червня 1945 року** були ухвалені **Декларація** про заснування ООН та її **Статут**. Від УРСР ці документи підписав очільник делегації Дмитро Мануїльський, який головував у першому комітеті, що розробив преамбулу і главу 1 «Цілі та принципи діяльності організації». Представників УРСР обрано до дев'яти комітетів і комісій. **24 жовтня 1945 року** Статут ООН набрав чинності. Цей день вважають днем створення Організації Об'єднаних Націй. Статут ООН проголосив рівноправність усіх людей, повагу до прав людини й основних свобод. Згодом цей розділ був доповнений **Загальною декларацією прав людини**, котру **10 грудня 1948 року** ухвалила Генеральна Асамблея ООН. Із 1950 року **10 грудня** відзначають як **День прав людини**. Однак попри це, зовнішня політика УРСР у повоєнний період була підпорядкована інтересам Кремля.

1. З якою метою підписали Атлантичну хартію і прийняли Декларацію Об'єднаних Націй?
2. Чому сталінське керівництво розширило права УРСР/УСРР у зовнішньополітичній сфері?
3. Коли створили ООН? Як до цього процесу була причетна УРСР?

Мовою джерела. Зі Статуту Організації Об'єднаних Націй:

«Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості позбавити прийдешні покоління від бідуваль війни, що двічі принесла людству невимовне горе, і знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи, в рівність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй, сприяти соціальному прогресу та поліпшенню умов життя при більшій свободі, і з цією метою проявляти терпимість і жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди, і об'єднати наші сили для підтримання міжнародного миру та безпеки».

1. Об'єднайтеся в пари.
2. Визначте головні завдання ООН і обговоріть їх.

Делегація УРСР/УСРР на Установчій конференції ООН у Сан-Франциско.
Сидять: Олександр Палладін, Дмитро Мануїльський, Іван Сенін. Світлина.

2. Участь УРСР у міжнародних організаціях

У перші повоєнні роки активізувалася зовнішньополітична діяльність УРСР. Після завершення Другої світової війни ООН утворила спеціалізовану установу — Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ), членом якої стала УРСР. ВООЗ уперше в міжнародній практиці проголосила здоров'я одним із базових та невід'ємних прав людини, незалежно від раси, релігії, політичних поглядів, соціального й економічного статусу. УРСР увійшла до постійної Комісії ООН з прав людини, Комісії ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), а в

1948–1949 роках була непостійним членом Ради Безпеки ООН. Українські дипломати брали участь у роботі Дунайської конференції (1948 рік), на якій обговорювали питання режиму торгового судноплавства по річці Дунай. Було підписано міжнародну Конвенцію про правила судноплавства недунайських держав — США, Великої Британії і Франції. Україна обмінювалася делегаціями з багатьма країнами світу. Хоча українська зовнішньополітична діяльність і підпорядковувалася московському центру, об'єктивно дипломатична служба зміцнювала міжнародний авторитет України в очах світової спільноти.

Важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності була економічна співпраця. З 1947 року УРСР стала членом Європейської економічної комісії (ЄЕК). Ця організація мала координувати спільні дії європейських держав, спрямовані на економічну відбудову Європи. Водночас, намагаючись започаткувати клуб держав, солідарних із СРСР, радянське керівництво зніщувало створення у 1949 році Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) як форми «соціалістичної моделі інтеграції», альтернативної до західноєвропейської. Її членом стала й Україна. Функціонування цієї економічної організації передбачало бартерний обмін радянської сировини на промислову продукцію інших країн-учасниць РЕВ. УРСР постачала членам РЕВ вугілля, чавун, цінну сировину, а отримувала від них промислове обладнання, предмети широкого вжитку. Загалом, у перші повоєнні роки Україна була представлена в 20 міжнародних організаціях і уклала 65 міждержавних угод.

У другій половині 1940-х років розгорнувся рух прихильників миру. В 1949 році відбувся перший Всесвітній конгрес прихильників миру. Емблему конгресу створив Пабло Пікассо: білий голуб із оливковою гілкою в дзьобі. Українці підтримали маніфест конгресу, який закликав боротися за мир. Жителі України підтримали відозву до народів світу про заборону атомної зброї, прийняту сесією Всесвітнього конгресу прихильників миру в 1950 році в місті Стокгольмі. Проте міжнародна дипломатія ускладнилася в цей період початком «холодної війни» — глобальним протистоянням між недавніми союзниками з антигітлерівської коаліції — СРСР і США — та їхніми блоками в різних сферах.

Пабло Пікассо.
Емблема першого Всесвітнього конгресу прихильників миру.

1. Використовуючи інтернет-ресурси дізнайтеся, чому художник обрав зі всіх птахів саме голуба як символ миру?
2. З'ясуйте історію походження виразу «голуб миру».

1. Членом яких спеціалізованих установ ООН стала УРСР?
2. В які міжнародні економічні інституції увійшла УРСР у 1940-х роках?
3. Назвіть форми участі українців у русі прихильників миру.

Мовою джерела. Зі Статуту ЮНЕСКО:

«Організація визначила своїм завданням сприяти зміцненню миру і безпеки на основі розширення співробітництва народів у сфері освіти, науки і культури з метою забезпечення всезагальної поваги справедливості, законності і прав людини, а також основних свобод, проголошених в Статуті Організації Об'єднаних Націй для всіх народів без відмінності раси, статі, мови чи релігії».

1. Сформулюйте основні завдання, проголошені в Статуті ЮНЕСКО.

Емблема ЮНЕСКО

3. Переміщені особи з України. Репатріанти. Неповерненці

Переміщені особи — це жертви нацистського та близьких йому режимів, котрі були вислані з країни свого громадянства або колишнього місця проживання. До категорії переміщених осіб потрапили остарбайтери, в'язні концентраційних таборів, військовополонені та політв'язні. Для їхнього тимчасового розташування створили спеціальні табори в містах Авсбурзі, Регенсбурзі, Новому Ульмі, Берхдесгадені, Ашафенбурзі та інших. Планета Ді-Пі (від англійської *displaced persons* – переміщені особи) — так називали цю територію, де перебували переміщені особи. Їхнє утримання покладалося на Адміністрацію допомоги і відбудови Об'єднаних Націй. Військові сили союзників продовжували забезпечувати доставку продовольства та охорону. Допомогу переміщеним особам надавала Міжнародна організація Червоного Хреста. Водночас здійснювалися заходи щодо повернення переміщених осіб в країни їхнього походження. Створено низку організацій під егідою ООН, які опікувалися цими проблемами.

Переміщені особи українського походження становили близько двох мільйонів осіб. Доля цих людей склалася по-різному. Частина з них прагнули повернутися на батьківщину після років поневірянь. Таких осіб називали **репатріантами**. Для організації їхнього прийому від союзників та подальшого відправлення до СРСР діяло управління з репатріації. Усі репатріанти проходили процес перевірки, що здійснювали наркомати оборони і внутрішніх справ. Для цього створили низку фільтраційних таборів. Радянський Союз прагнув повернути всіх. І не йшлося, чи людина була лояльна, чи ворог. Репатріантам гарантували дотримання громадянських прав. Однак на практиці все було далеко не так. Часто з однієї неволі вони потрапляли в іншу. Знаною стала фраза: «Місця в Радянському Союзі вистачить всім, як не вдома, то в Сибіру».

Попри те, що переважна більшість українських остарбайтерів та військовополонених повернулася до СРСР, велика кількість людей вважала за краще залишитися на Заході. Вони пам'ятали про злиденне життя на батьківщині і побоювалися репресій в разі повернення додому. Таких осіб називали **неповерненцями**. 1946 року

в союзницьких окупаційних зонах залишалось близько 220–230 тисяч переміщених осіб українського походження. Витримавши тривалу боротьбу проти примусової репатріації до Радянського/Советського Союзу, вони осіли в США, Канаді, Великій Британії, Австралії. Отже, перед людьми, котрі через різні обставини опинилися поза межами своєї країни під час Другої світової війни, постав нелегкий вибір — повертатися на батьківщину чи залишитися на чужині.

1. Хто такі переміщені особи?
2. Як стали називати людей, що поверталися після повоєнних поневірянь на батьківщину?
3. Чому частина українських людей стали неповерненцями?

Мовою джерела. Спогади мешканки міста Полтави О. Муравйової:

«Десять год ніхто не приймав на роботу! Ніхто! Я приїхала 10 числа додому і не приїмали до 56 году. Ніхто не приймав ніде... Нас считали, шо ми враги Родіни. Да це вже Верховна Рада, як стала у 90-их годах, тоді нас прирівняли до учасників бойових дій. А тож нас призирали, це «фашисти». І на роботу та брат двоюродний, моєї мами двоюродний брат, так він мене ото встроїв, а то ніде не можна було встроїтсья».

1. В якому становищі опинилася репатріантка, повернувшись на батьківщину?
2. Як ставилася влада до людей після їх повернення в Україну?

Мовою джерела. Згідно з рішеннями Ялтинської конференції 1945 року:

Одразу після закінчення війни кількість українців на теренах Німеччини доходила до 3 мільйонів осіб. Проте ця цифра помітно скоротилася після добровільної або примусової репатріації й у 1948 р. склала близько 250 тисяч неповерненців. Становище українців, які не хотіли вертатися до СРСР, було складним, особливо у період масової репатріації 1945–1946 років, адже переміщених осіб ідентифікували відповідно до їх громадянства, а не національної приналежності, а західні союзники зобов'язувалися підтримувати радянську політику примусової репатріації громадян СРСР.

1. Чому кількість неповерненців у 1948 році помітно скоротилася?

У той час, коли... на теренах України

УРСР стала членом Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) (1949 рік).

Тоді... у світі

у Вашингтоні представниками 12 країн — США, Великої Британії, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Канади, Данії, Ісландії, Норвегії та Португалії — підписано Північноатлантичний пакт (НАТО) про воєнно-політичний союз (1949 рік).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **25 квітня 1945 р.** — початок роботи установчої конференції зі створення ООН у місті Сан-Франциско;
  - **26 червня 1945 р.** — ухвалено Декларацію про заснування ООН;
  - **10 грудня 1948 р.** — ухвалено Загальну декларацію прав людини;
2. Розшифруйте аббревіатури: ООН, ВООЗ, ВМО, ВПС, ЄЕК, РЕВ.
3. Визначте місце УРСР на міжнародній арені в другій половині 1940-х—на початку 1950-х років.
4. Висловіть судження. Чи згодні ви з думкою дослідника Михайла Ковеля: «„Остарбайтери“ України — раби Гітлера, ізгої Сталіна». Наведіть історичні факти на підтвердження чи спростування даної думки.

ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНІВ УРСР ІЗ СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ

- ✓ Назвіть країни, що належали до антигітлерівської коаліції.
- ✓ Які територіальні зміни відбулися в УРСР у 1939–1940 роках?
- ✓ Визначте фактичний статус УРСР у складі СРСР.

1. Усталення кордону між УРСР та Польською Народною Республікою

Напад Німеччини на СРСР де-факто денонсував договори 1939 року: «Пакт Молотова–Ріббентропа» і радянсько-німецький договір про дружбу і кордон. Проте Йосиф Сталін не бажав відмовлятися від Західної України й Західної Білорусі. Йому вдалося переконати США і Велику Британію визнати радянські територіальні надбання 1939–1940 років (за винятком балтійських держав). Попередніх домовленостей досягли ще на першій спільній конференції у місті Тегерані в листопаді 1943 року. На Ялтинській конференції Велика трійка врегулювала одну з найскладніших проблем — проблему польських кордонів. Східний кордон Польщі, за пропозицією прем'єр-міністра Великої Британії Вінстона Черчилля, встановили по «лінії Керзона». Як компенсацію Польща отримувала землі на заході: деякі спірні території, що належали до Німеччини охопно з Верхньою, Середньою і більшою частиною Нижньої Сілезії, Померанією, Східним Бранденбургом та частиною Східної Пруссії.

16 серпня 1945 року був підписаний радянсько-польський договір, за яким до СРСР передано територію сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської та Рівненської областей, а до Польщі — так зване Закарзоння, тобто українські етнічні території Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя. Остаточо польсько-радянський кордон був усталений 1951 року. Польська Республіка отримала Нижньо-Устрицький район і частину Хирівського та Стрільківського районів тодішньої Дрогобицької області. Тут були зосереджені нафтові промисли, дві електростанції. В обмін на це УРСР передано частину Люблінського воєводства між річками Гучва, Солокія і Західний Буг. Увагу радянського керівництва привабили розвинена залізнична інфраструктура та розвідані поклади кам'яного вугілля біля міста Кристинопіль (нині Червоноград Львівської області). За площею обидві території були приблизно однакові. Місцеві жителі мали переселитися в межах своєї держави. Українців із переданих Польщі районів розселили у Донецькій, Одеській, Миколаївській та Херсонській областях.

У вересні 1944 року уряд УРСР і Польський комітет національного визволення підписали в місті Люблін Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян із території УРСР. Відповідно до її змісту українці Закарзоння (Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини) мали добровільно переїхати до УРСР. Зазвичай про наміри пересічного жителя —

переїхати чи залишитися — ніхто не запитував. «Обмін населення», тобто фактично депортація — примусове переселення з місця постійного проживання — відбувався за спонукують військових підрозділів. Упродовж 1944–1946 років із території Польщі до України примусово або добровільно виїхало близько 500 тисяч осіб. Натомість із прикордонних українських областей до Польщі — понад 800 тисяч осіб. Черговим етапом депортації українців стала операція «Вісла» — етнічне зачищення, тобто насильницьке вигнання, українського населення Закарзоння, котре польський комуністичний режим здійснив за підтримки СРСР упродовж квітня–серпня 1947 року. Під час акції українців із цього регіону виселили на західні та північні землі Польщі, які до 1945 року належали до Німеччини. Переселення здійснили примусово, із застосуванням військової сили і супроводжували позбавленням прав українців на землю, руйнацією культурно-освітніх установ та Української греко-католицької церкви. Цими діями уряди ПНР та СРСР намагалися здолати опір УПА, котрий підтримувало місцеве населення.

1. Які територіальні надбання СРСР 1939–1940 років закріпили міжнародні договори, а які ні? Чому?
2. Як СРСР узгодили кордони з Польською республікою?
3. Чому українці змушені були покинути територію Закарзоння в 1944 році й в 1947 році?

Світлина часів операції «Вісла»

Світлина часів операції «Вісла»

1. Уважно розгляньте світлини.
2. Віднайдіть на світлинах факти, які вказують на методи проведення операції «Вісла»?
3. Що на світлинах засвідчує заможність українців?

Мовою джерела. Зі спогадів Якова Самощука, жителя Холмщини:

«15 червня 1947 р. село оточило військо. 4 години на підготовку і в дорогу. Куди? За що? Благали, просили — нічого не допомагало. Вивезли...»

1. Чи можемо ми стверджувати, що операція «Вісла» була проведена насильницьким способом? Якщо так, то чому?

2. Радянсько-чехословацький договір і УРСР

Закарпатська Україна у міжвоєнний період належала до Чехословаччини. Однак СРСР претендував і на цю територію. Водночас на Закарпатті паралельно проходили два кардинально різні процеси. З одного боку — формування нових органів влади — народних комітетів — і рух за возз'єднання з Україною, а з іншого — становлення нової чехословацької адміністрації. Одразу після того, як Червона армія зайняла Закарпаття, її командири й політпрацівники допомагали формувати тимчасові комітети, до яких входили лояльні до нової влади люди. На мітингах схвалювалися постанови з проханням прийняти Закарпаття в «лоно матері-вітчизни». Натомість представникам чехословацького уряду створювалися чималі перешкоди для нормальної роботи. Під контролем радянських офіцерів **26 листопада 1944 року** в місті Мукачеве відбувся Перший з'їзд Народних Комітетів, який схвалив **Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР** і вихід її зі складу Чехословаччини. Натомість представникам чехословацького уряду чинили перешкоди в їхній роботі на території Закарпаття.

Вже в процесі «возз'єднання» радянська репресивна машина застосовувала звичні для тоталітарної системи **репресивні заходи** проти «неблагонадійних». Були заарештовані учасники Карпатської України, зокрема її президент Августин Волошин. Переслідували українську інтелігенцію, чиновників угорського окупаційного режиму. Зазнали репресій навіть делегати Першого з'їзду Народних Комітетів за «антирадянську та антиколгоспну агітацію».

У результаті переговорів, що відбулися в Москві, **29 червня 1945 року** укладено **радянсько-чехословацький договір**. У статті 1 договору зазначено, що Закарпатська Україна «возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, зі своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». До цього договору було додано протокол про демаркаційну і ліквідаційну комісії, оптацію (обмін населенням). Правом вибору між громадянством СРСР та ЧССР скористалися близько 10 тисяч осіб з обох сторін. Окрім того, Чехословаччина погодилася передати Радянському Союзу місто Чоп і територію площею 250 квадратних кілометрів із шістьма селами, які не входили до складу Підкарпатської Русі. Натомість до Словаччини в 1946 році відійшло село Лекарівці. На території Закарпаття в січні 1946 року утворили **Закарпатську область** із центром у місті **Ужгород**. Незважаючи на те, що нова угода, як і у випадку з Польщею, безпосередньо стосувалася УРСР, підпису когось із посадових українських осіб на документі не було. Не запросили на переговори і представників Закарпаття. Відтак територіальні питання й надалі залишалися прерогативою суто союзного центру.

1. Що допомогло владі СРСР приєднати Закарпаття до УРСР/УСРСР?
2. Як радянська репресивна система діяла на Закарпатті?
3. Коли було створено Закарпатську область?

3. Територіальні зміни в УРСР в результаті радянсько-румунського договору

Для підготовки договорів країн антигітлерівської коаліції із союзниками нацистської Німеччини в Другій світовій війні — Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією — була скликана **Паризька мирна конференція**. Її робота тривала упродовж липня-жовтня 1946 року. Делегація УРСР на конференції на чолі з міністром закордонних справ Дмитром Мануїльським була представлена в усіх комісіях і мала право підписувати всі мирні договори. Робота в комісіях і на пленарних засіданнях відбувалася гласно із вислуховуванням позицій переможених країн.

У лютому 1947 року СРСР уклав мирний договір із Румунією. Він містив визнання радянсько-румунського кордону станом після 28 червня 1940 року. Згідно з умовами договору, Румунія відмовилася від претензій на **Північну Буковину, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії**. Після ратифікації Паризького договору всіма країнами-учасницями виникла потреба демаркації радянсько-румунського міждержавного кордону, тобто проведення лінії державного кордону на місцевості. 4 лютого 1948 року в Москві ухвалено Протокол про уточнення проходження радянсько-румунського державного кордону, який став чинним у день його підписання. З-поміж іншого встановлено, що острів Зміїний, розташований у Чорному морі, на схід від гирла річки Дунай, входить до Ізмаїльської області УРСР. Держави антигітлерівської коаліції і сама Румунія не висловили заперечень щодо цього рішення.

Прапор УРСР

Результатом урегулювання територіальних питань стало встановлення, юридичне закріплення кордонів республіки, збільшення території УРСР та її демографічного потенціалу, об'єднання більшості етнічних українських земель. Сформовані міждержавні кордони успадкувала незалежна Україна. Об'єднання українських земель, вихід УРСР на міжнародну арену зумовили зміну державної символіки республіки. У **1949 році** Президія Верховної Ради УРСР прийняла **Указ про Державний Герб, Державний Прапор і Державний Гімн УРСР**.

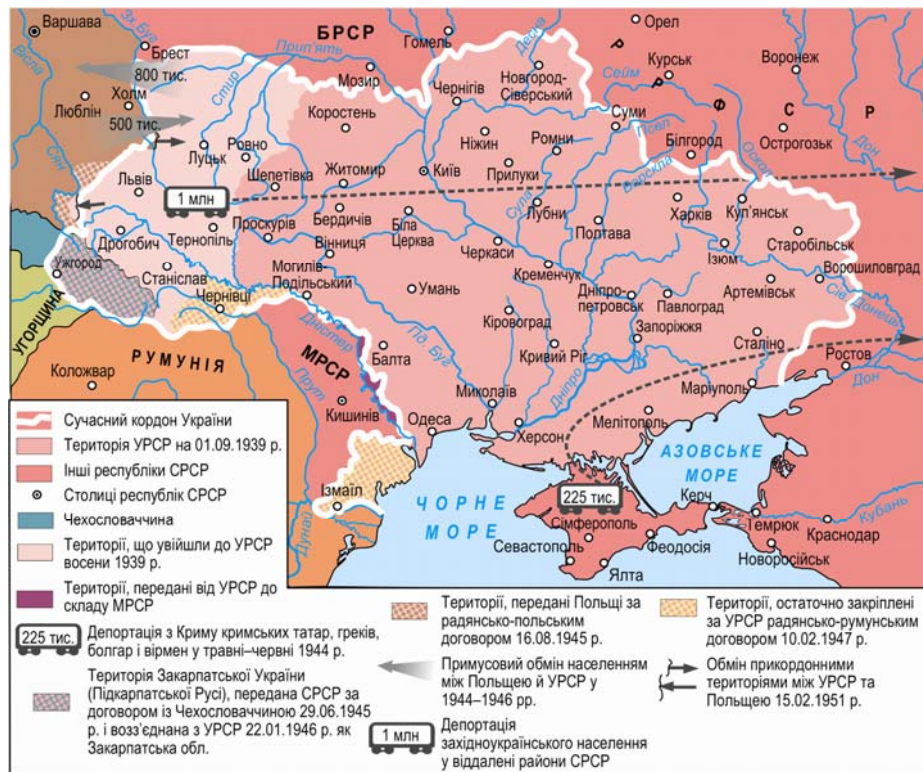

Герб УРСР

1. З якою метою було скликано Паризьку мирну конференцію?
2. Коли був укладений радянсько-румунський договір? Що він передбачав?
3. Що стало результатом урегулювання територіальних питань між УРСР/УСРСР та сусідніми державами?

Територіальні зміни в УРСР наприкінці 1930-х – на початку 1950-х років

Використовуючи легенду карти, стисло охарактеризуйте територіальні зміни в Україні упродовж 1930-х — початку 1950-х років.

У той час, коли... на теренах України

підписано мирний договір між СРСР та Румунією (лютий 1947 рік).

Тоді... у світі

в Делі на Всеіндійському конгресі прийнято британський розділу Індії на власне Індію і нову незалежну державу Пакистан (15.06.1947 рік).

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **29 червня 1945 р.** — укладено радянсько-чехословацький договір;
  - **16 серпня 1945 р.** — підписано радянсько-польський договір;
  - **лютий 1947 р.** — підписано мирний договір між СРСР та Румунією;
  - **1949 р.** — прийнято Укази Президії Верховної Ради УРСР про Державний Герб, Державний Прапор і Державний Гімн УРСР;
  - **1951 р.** — остаточно узгоджено польсько-радянський кордон;
- Поясніть значення термінів: Закерзоння, операція «Вісла».
- Підтвердіть або спростуйте твердження: «Юридичне закріплення кордонів республіки УРСР/УСРСР було здійснене імперськими методами». Наведіть історичні факти на доказ своєї думки.
- Заповніть таблицю «Адміністративно-територіальні зміни в УРСР після Другої світової війни».

Країни, між якими був підписаний договір	Рік підписання	Території, які відійшли до УРСР	Території, які УРСР втратила	Області, створені на даних територіях

§ 4

ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ В УРСР

- ✓ За допомогою яких засобів була здійснена індустріалізація в 1930-х роках?
- ✓ Кого називали оstarбайтерами?
- ✓ Як були пов'язані радянська влада й Голодомор 1932–1933 років?

1. Відбудова промисловості

Внаслідок Другої світової війни УРСР зазнала великих людських і матеріальних втрат. За підрахунками Надзвичайної державної комісії, під час воєнних дій та окупації було знищено 16 тисяч промислових підприємств, на руїни перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тисяч сіл. Демографічні втрати становили майже чверть загальної чисельності населення. У горнилі війни загинув кожний п'ятий мешканець України, 2,4 мільйони осіб вивезено до Німеччини та окупованих нею країн.

Відновлення зруйнованої війною економіки УРСР розпочали відразу після відступу німецьких військ та їхніх союзників. Пріоритет був за важкою, паливно-енергетичною, машинобудівною галузями, залізничним транспортом, тобто тим виробництвом, яке забезпечувало військову промисловість. Евакуйовані на початку війни на схід СРСР підприємства вирішили не повертати, позаяк на новому місці вони вже давали продукцію. Проте центр лише частково компенсував республіці збитки, заподіяні війною. Українська економіка отримала 15 % всесоюзних капіталовкладень, тоді як УРСР зазнала у війні 42 % усіх матеріальних втрат Радянського Союзу. В 1946 році був прийнятий «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 роки». Він відтворював довоєнну модель централізованої економіки, із хронічним відставанням виробництв, які забезпечували повсякденне життя населення.

Володимир Масик «Повоєнний суботник у Києві». 1970-1972 роки
1. Розгляньте ілюстрацію. Яку роботу виконують люди?
2. Чому таку діяльність назвали суботником?

Сталінське керівництво проігнорувало досвід відновлення економічного потенціалу країн Європи й відмовилося від американського плану допомоги постраждалим у війні (плану Маршалла). Відтак реалізацію **намічених економічних програм фінансували за рахунок внутрішніх резервів**. У пошуках коштів на відбудову акцентували головню на режимі економії, зменшенні фінансування сільського господарства, легкої промисловості, соціальної сфери. Високим темпам відбудови сприяли також: низька заробітна плата робітників, службовців, неконтрольований визиск простої людини,

нееквівалентний обмін між містом і селом. Органи влади проводили трудові мобілізації здебільшого із сільської місцевості, які нерідко були примусовими. На відбудові окремих об'єктів працювали військовополонені, репатріанти, в'язні виправно-трудова таборів. Режим активно використовував безперервні пропагандистські заходи, зокрема «соціалістичне змагання» та різноманітні рухи «передовиків і новаторів виробництва». Відтак реальний, повсякденний ентузіазм людей тісно переплітався із притаманними комуністичній системі формалізмом і демагогією. За офіційними даними, четвертий п'ятирічний план було виконано за 4 роки і 3 місяці. Проте зростання промисловості республіки не позначилося позитивно на підвищенні життєвого рівня населення. Наслідком командно-адміністративної економіки стало хронічне відставання харчової та легкої галузей, сфери обслуговування.

1. Яких втрат зазнала Україна внаслідок Другої світової війни?
2. Розкрийте особливості відбудовчого процесу.
3. Визначте джерела відбудови та її результати.

Виробничі показники IV п'ятирічки в УРСР (на 1950 рік)

Показник	Електроенергія, млрд кВт-год	Вугілля, млн т	Нафта, млн т	Сталь, млн т	Трактори, тис. шт.	Цукор, млн т	Зерно, млн т
План	13,7	86,1	0,32	8,8	25,0	1,6	27,8
Виконання	14,7	78,0	0,29	8,3	22,6	1,8	20,4

1. За даними таблиці проаналізуйте результати четвертої п'ятирічки.

2. Становище в сільському господарстві

У надзвичайно складних умовах відбудовували сільське господарство. За роки війни значно скоротилися посівні площі, зменшилося поголів'я худоби, не вистачало робочих рук, техніки. На повоєнне село поклали кілька завдань: забезпечити потреби промисловості в сировині; розв'язати проблему постачання міст продовольством, збільшити експорт сільськогосподарської продукції в країни Центрально-Східної Європи. Проте, як і в довоєнні роки, цей сектор економіки фінансували за штучним залишковим принципом: капіталовкладення становили лише 7 % від загального обсягу асигнувань. Більшість відновлених у повоєнні роки колгоспів та радгоспів ледь животіли. Продукцію, що виробили колгоспи, держава закуповувала,

Агітаційний радянський плакат «Відбудуємо на славу!»

1. Яку мету переслідував автор, створюючи плакат?

за низькими цінами. Багато колгоспів не видавали за так звані трудові ні зерна, ні грошей.

Скрутне становище на селі ускладнювали непосильні податки на індивідуальне господарство та низькі закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Природне прагнення селянина бути господарем на землі влада розцінювала як приватновласницький пережиток. Окрім того, колгоспники не мали пенсій, паспортів, отримували мізерну платню, не могли залишати місце проживання без спеціального дозволу. Відтак селянство, як і раніше, було найбільш зневажаючою верствою суспільства.

Свою неспроможність грамотно господарювати влада компенсувала різними засобами. Для доведення переваг колгоспного ладу комуністична агітація широко пропагувала працю «передовиків» — голів колгоспів, бригадирів, ланкових, доярок тощо. Водночас застосовували брутальний тиск. У 1946 році розгорнуто кампанію щодо усунення порушень колгоспного статуту з метою наведення жорсткого порядку. В лютому 1948 року прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Вважалося, що зміцнення колгоспного ладу повинно відбуватися перевіреними методами — посиленням репресій. Документ передбачав украй спрощену процедуру виселення у віддалені місцевості СРСР селян, які не бажали задарма гнути спину на ланах та фермах, отже — «злісно ухилялися» від роботи за трудові. Рішення приймали інспіровані владою сільські збори, затверджували сільради і райвиконкоми. На підставі «вироків про виселення» у лютому-червні 1948 року до віддалених районів СРСР відправили 11,4 тисяч осіб. Згаданий указ був однією з ланок у ланцюгу органічно притаманних тоталітарній системі заходів, спрямованих на розв'язання господарських проблем за допомогою примусу. У 1950 році за врожайністю зернових та їхнім валовим збором колгоспи і радгоспи України не досягли довоєнного рівня.

1. Які завдання мало виконати повоєнне село перед державою?
2. Визначте особливості життя на селі в УРСР у другій половині 1940-х років.
3. Назвіть методи примусу на селі, що діяли в УРСР у повоєнні роки.

Мовою джерела. Із доповідної записки секретаря Чернігівського обкому Михайла Кузнецова до ЦК КП(б)У:

«...У результаті низького рівня оплати трудовня натурою в 1946 році з 1893 колгоспів області до 100 грамів зернових на трудові отримали селяни у 365 колгоспах, від 100 до 300 — у 1024 колгоспах; від 300 до 500 — у 267 колгоспах; від 500 до 700 — у 90 колгоспах. Зовсім не видали зернобобових культур на 228 трудових 83 колгоспи».

1. Використовуючи наведені факти, проаналізуйте ефективність роботи колгоспів.

Лекція про втрати врожаю у сільгоспартілі. 1947 рік. Світлина

3. Голод 1946–1947 років

Важким випробуванням для жителів республіки став голод у 1946–1947 роках, третій за два з половиною десятиліття більшовицької влади в Україні. Головним його винуватцем було сталінське керівництво. Незважаючи на несприятливі погодні умови — малосніжну холодну зиму 1945 року і посушливе літо 1946 року, — центр наполягав на виконанні обов'язкових планів хлібозаготівель. За хлібоздачу відповідали насамперед голови колгоспів. «Боротьба за хліб» з боку органів влади була доведена до абсурду. Її здійснювали тими силовими методами, що й у 1932–1933 роках. У червні 1947 року були прийняті Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна», «Про посилення охорони особистої власності громадян» та відновлено дію закону «про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 року. Почали повторюватися жахливі картини Голодомору: люди хворіли на дистрофію, часто зі смертельними випадками; батьки кидали напризволяще своїх дітей, бо не могли їх нагодувати. Дехто, рятуючись від голодної смерті, вирушав на західноукраїнські землі. Цей край посуха оминула, а колективізація тут тільки розпочиналась і не встигла призвести до таких негативних наслідків, які були в інших регіонах України. Влада вдалася до репресій проти тих людей, котрі хотіли дістатися до Галичини, Буковини, Волині: створювала спеціальні загони, які знімали людей із поїздів і повертали назад у місця проживання, конфісковувала придбані продукти харчування, накладала штрафи. Жертвами голоду стали майже 1 млн осіб. Голод, який штучно організувала влада, захопив усі верстви населення, однак найбільше постраждало селянство.

Опинившись на межі катастрофи, керівництво України на чолі з Микитою Хрущовим намагалося зменшити її масштаби за рахунок ресурсів західних областей і звернулося до центру з проханням про допомогу. Йосиф Сталін у відповідь заявив Микиті Хрущову: «Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси». У березні 1947 року «м'якотілого» Микиту Хрущова було замінено на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У на «твердого» Лазаря Кагановича. Проте для посівної кампанії влада все ж таки надала насінневу позику.

В УРСР було достатньо хліба, щоб уникнути цього жахіття. Проте керівництво збільшило експорт продовольства в «дружні для СРСР» країни «народної демократії»: Румунію, Чехословаччину, Польщу, Болгарію та інші. Загалом поставки зерна тільки в 1946 році становили 1,7 млн тонн, до того ж за цінами, нижчими за світові, й переважно в кредит. Зайвий раз підтвердилося цинічне ставлення центру до реальних проблем українського селянства, котре примушували мовчазно, за будь-яку ціну працювати в колгоспах. Наслідки голоду ще довго давалися взнаки як у житті населення, так і в загальному становищі в сільському

господарстві. Отже, перші повоєнні роки характеризувались складними процесами, що супроводжували відбудову економіки.

1. Визначте причини й наслідки голоду 1946–1947 років.
2. Чому в березні 1947 року Микиту Хрущова було усунуто з поста першого секретаря ЦК КП(б)У?
3. У чому проявився цинізм влади щодо українського селянства?

Мовою джерела. З інформації сільгоспвідділу ЦК КП(б)У (серпень 1946 р.)

«З лютого 1946 р. почався масовий наплив населення з Брянської, Київської, Вінницької та інших областей у західні області України за хлібом. У червні органами транспортної міліції УРСР було знято тільки з товарних поїздів 62 400 чол., а за дві останні декади липня — 97 633 чол. Постановою Ради міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. заборонено продаж хліба на ринках колгоспниками і одноосібниками до виконання плану здачі хліба».

Розвантаження обозу із зерном. 1947 рік. Світлина

Мовою джерела. Зі спогадів Лідії Капустіної із Запорізької області

«1947 рік був голодним для багатьох, а для нас — особливо. Я разом з подругою поїхала до Дрогобича. Там люди зустріли нас як рідних. Урятувалися від голоду, ще й мамі, сестрам возила хліб, горохове борошно, інші продукти...»

1. На яких територіях УРСР голоду не було? Поміркуйте, чому.

Мовою джерела. Василь Симоненко «1947 р.»:

...І люди йшли байдуже, мов лелеки,
Із косами дідівськими на лан,
В полукіпках лишали чорні глеки,
І, зуби стиснувши, «виконували план».

І вдови плакали, кричали діти: «Папи»,
А на сніданок — жолуді одні.
І в гарбах(возах) пнулися скелети-шкапи,
Худі, немов колгоспні трудодні...

1. Чому автор назвав вірш «1947 р.»?

У той час, коли... на теренах України
почався голод (1946–1947 роки),

Тоді... у світі

у Парижі міністри закордонних справ європейських країн прийняли план відновлення Європи, запропонований держсекретарем США Джорджем Маршаллом (15.07.1947 рік).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1946 р. — прийнято закон про четверту п'ятирічку;
  - 1946–1947 рр. — голод в Україні;
  - лютий 1948 р. — прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя».
2. Поясніть значення понять: *відбудова*, *штучний голод*.
3. Використовуючи спогади очевидців, напишіть есей на тему: «Післявоєнне село».
4. Заповніть порівняльну таблицю «Масовий штучний голод в Україні».

	Причини	Територія поширення	Наслідки
Голодомор 1932–1933 рр.			
Голод 1946–1947 рр.			

- ✓ Назвіть ознаки тоталітарного режиму.
- ✓ Яка політична система була створена в УРСР?
- ✓ Що було спільного між комунізмом і нацизмом?

1. Суспільні настрої та реакція влади

Із наступом Червоної армії і вигнанням з України військ нацистської Німеччини та її союзників український народ опинився перед новим поворотом у своїй примхливій долі. Багато мислячих людей, переживши німецьку окупацію, позбулись ідеологічної зашореності, почали розуміти шкідливість не лише гітлерівського, а й сталінського тоталітаризму. **Перемога в Другій світовій війні, здобута ціною жертв і страждань, породжувала в народі віру в краще майбутнє без репресій, голоду, загальної підозрливості в суспільстві.** Українські селяни сподівалися, що будуть розпущені колгоспи; робітники — на достойну заробітну плату, хороші умови праці й побуту; інтелігенція прагнула послаблення контролю з боку влади, інтелектуальної свободи. Ці настрої підсилювалися тим, що мільйони людей за різних обставин змогли побачити життя у так званому «буржуазному» світі таким, яким воно було насправді, а не у змалюванні партійної пропаганди. Вони змогли порівняти життя в Європі з невідрадним життям в СРСР.

Знайомство з чужою політико-економічною системою мало вплив на багатьох громадян. Відтак влада змушена була шукати ідейну протидію цьому «ворожому впливові». Адже тоталітарний режим не міг допустити поширення ліберальних настроїв. Незважаючи на великий моральний стимул, який дала більшовикам перемога у Другій світовій війні, Йосиф Сталін був переконаний, що вона призвела до певних ідеологічних втрат у радянському суспільстві. Найбільше занепокоєння режиму викликало **населення, котре проживало на окупованих територіях, потрапило в німецький полон, працювало на примусових роботах.**

Повернення командно-адміністративної системи з її більшовицькими методами роботи, намаганням узяти реванш за власні прорахунки, за воєнну катастрофу 1941–1942 років спричинило нагнітання в суспільстві атмосфери страху та підозри, взаємне відчуження між людьми. Утисків зазнали широкі верстви суспільства, громадянські права яких, декларовані Конституцією, всіляко порушували під час прийому на роботу, вступу до вищих навчальних закладів, при просуванні по службі. Поступово серед населення **утверджувалося розуміння: надії на те, що влада за час війни змінилася на краще, пом'якшиться її ставлення до людей, — марні.**

1. Яким бачили своє майбутнє українці після Другої світової війни?
2. Що викликало найбільше занепокоєння в тоталітарного режиму?
3. У чому проявлявся конфлікт між суспільством і владою?

Мовою джерела. Уривок зі «Щоденника» Олександра Довженка:

«Визволителі поводяться з визволеними брутально, недобре, а часом жорстоко, як у чомусь винними, ворожими, підозрливими, забуваючи, що Батьківщина — це не тільки земля, а й рідні люди, плоть від плоті якої вони є».

1. Дайте оцінку діям радянської влади щодо українського народу.

2. Внутрішня політика

Попри зовнішні атрибути суверенної республіки, Україна й надалі залишалася складовою частиною унітарної держави, керівництво якої прагнуло до соціально-політичної і культурної уніфікації всіх підконтрольних територій. **Внутрішня політика в УРСР була спрямована на відновлення тоталітарного режиму.** Прагнення до оновлення суперечило самій суті сталінізму. Можновладці насаджували культ «вождя світового пролетаріату, керівника всіх перемог і корифея всіх наук» — Йосифа Сталіна. Прояви будь-якого незадоволення кваліфікували як ворожість до радянської влади та її лідера. Відновлено масові репресії, від яких ніхто не був застрахований. Пік репресій припав на 1947 рік, коли ЦК КП(б)У очолював найближчий соратник Йосифа Сталіна Лазар Каганович. Пильну увагу органи НКВС звертали насамперед на **репатріантів** — військовополонених та цивільних осіб, переважно оstarбайтерів. Їх спеціально перевіряли на лояльність до режиму, внаслідок чого частину з них репресували за звинуваченнями у співробіт

Радянський плакат. 1945 рік.

1. Які події історії України зображено на плакаті?
2. Як влада відносилася до репатріантів?

ництві з окупантами та державну зраду.

Однією з **визначальних рис політичного життя України стало зміцнення впливу Комуністичної партії.** На 1 січня 1946 року КП(б)У налічувала 320 тисяч членів. Її чисельність неухильно зростала головню за рахунок українців. У Центральному комітеті партії дедалі більший вплив здобувала група молодих українських функціонерів, призначених Микитою Хрущовим, котрі зробили кар'єру під час війни. Проте керували партією в ці роки росіяни: до 1949 року — Микита Хрущов, а в 1949–1953 роках — Леонід Мельников. Партійний апарат фактично встановив контроль над суспільством.

Важливою подією того часу стали вибори до рад усіх рівнів: у лютому 1947 року — до Верховної Ради УРСР, у грудні 1947 року — до місцевих рад, хоча зазвичай вони відбувалися на безальтернативній

3. Ідеологічні кампанії радянської влади

основі й депутати були відомі заздалегідь. Водночас припинили роботу органи управління, що діяли у воєнний час. Сподівання населення на лібералізацію суспільно-політичного життя в цей час не виправдались. Проте повоєнне українське суспільство не було єдиним у своїх поглядах. Більшість населення все ж таки зберігала оптимізм та віру в радянську владу. Проте чимало було тих, серед яких воєнні поневір'яння і репресії породжували незадоволення та зневіру.

1. На що була спрямована внутрішня політика УРСР?
2. Яка риса політичного життя України стала однією з визначальних?
3. Визначте зміни в органах влади УРСР у повоєнний період.

Мовою джерела. Уривок із твору Миколи Ніконорова «Неперспективні люди з острова Валаам»:

«Після війни радянські міста були переповнені людьми, яким пощастило вижити на фронті, але які втратили в боях за Батьківщину руки і ноги. Саморобні візки, на яких снували між ногами перехожих людські обрубки, милиці та протези героїв війни псували картину світлого соціалістичного сьогонді. Й ось одного разу радянські громадяни прокинулись і не почули звичного гуркоту візків і скрипу протезів. Люди з інвалідністю були відразу видалені з міст. Одним із місць їх заслання і став острів Валаам».

1. У чому проявляється цинізм радянського керівництва стосовно власного народу?

Мовою джерела. Уривок із доповідної записки у відділ НКВС:

«Технік-конструктор машинно-прокатної бази тресту «Запоріжбуд» Недельський Євген Петрович, 1907 року народження, українець, під час тимчасової німецької окупації працював у німецькій фірмі на заводі «Запоріжсталь». Серед інженерно-технічних працівників Недельський проводить антирадянську агітацію, заявляючи: «Радянський уряд веде неправильну політику, народ страждає від голоду і холоду, а уряд прагне підняти індустріалізацію. Кому це потрібно? Група правлячого класу тепер живе краще, ніж раніше буржуазія. Радянська влада агітує вже 30 років і все обіцяє соціалізм. Ось ми і страждаємо 30 років. Із тих, хто чекав соціалізм, 50 % уже в могилі, скоро і ми помremo, а представники влади жили і будуть жити».

1. Як оцінював сучасник політику влади?
2. Спрогнозуйте, які наслідки мала «антирадянська агітація» для Євгена Недельського.

Радянський плакат
«Любий Сталін — щастя народу»

Картина
Геннадія
Доброва
«Старий воїн».
1975 рік

1. Розгляньте ілюстрації. Порівняйте пропаганду і реальність радянської системи.
2. Чому реальність відрізнялася від пропаганди?

Духовний клімат радянської доби першого повоєнного десятиліття визначали дві тенденції: з одного боку, **патріотичне піднесення**, а з іншого — **прагнення влади повернути тотальний контроль над соціумом і придушити будь-які погляди, альтернативні офіційним.** Утвердження сталінського режиму та зміцнення командно-бюрократичної системи виявилися в різкому посиленні ідеологічного тиску, насамперед на діячів культури. Перші ознаки репресивної політики з'явилися ще в 1944 році, коли Йосиф Сталін зустрівся з групою українських діячів і фактично дав добро на цькування кінорежисера Олександра Довженка, заборонивши друкувати та екранізувати його кіноповість «Україна в огні». Його звинуватили у відході від «засад марксизму-ленізму, українському буржуазному націоналізму».

Провідником нового наступу тоталітарної системи став близький помічник Йосифа Сталіна, секретар ЦК ВКП(б) з ідеології Андрій Жданов. Сутність «ждановщини», яка розгорнулася у **1946–1949 роках**, полягала в проведенні низки репресивних заходів, спрямованих проти інтелігенції, котру звинуватили в політичній неблагонадійності та «буржуазному націоналізмі». Метою «ждановщини» в Україні було посилення контролю над творчими процесами в культурі, придушення будь-яких проявів української самостійної ідеї. Відбувалася ідеологічна уніфікація творчості. Закріплено основний, а по суті, єдиний метод творчості — метод так званого **соціалістичного реалізму**. Його визначили як «правдиве зображення дійсності в її революційному розвитку». Все, що виходило за його рамки, неминуче вступало в конфлікт із системою. Це фактично означало відмову від національних засад творчості. Звернення до минулого українського народу, відтворення його самобутньої сутності вже вважали проявом буржуазного націоналізму. Водночас від української культури вимагали «тісніше зливатись із великою російською культурою».

Із **1948 року** розпочалася боротьба з космополітами. Космополітизм як ідеологія світового громадянства надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям. Натомість Йосиф Сталін бачив у ній спосіб ідеологічної та культурної експансії США. Звинувачення в космополітизмі адресували головно усім інтелектуалам, які контактували із Заходом. Потенційно найвразливішими щодо таких звинувачень були представники єврейської національності, позаяк вони мали численних родичів за кордоном. Євреї були також достатньо представлені серед інтелектуальних еліт США і Західної Європи. В поле зору партійних функціонерів УРСР потрапили літературні й театральні критики, насамперед **єврейської національності**. Їх звинуватили в антипатріотизмі, у «низькопоклонстві перед культурою Заходу», в спробі здійснити змову в інтересах міжнародного імперіалізму. Як наслідок — масові звільнення євреїв з освітніх закладів, наукових установ. У 1950 році ліквідовано кабінет єврейської літератури, мови й

фольклору при АН УРСР, який очолював мовознавець Ель Співак. Декому із представників єврейської культури інкримінували зв'язки з «Єврейським антифашистським комітетом», проти якого сфабрикували справу, що закінчилася розстрілом його лідерів у 1952 році. Для забезпечення «нового ідеологічного курсу» з 1946 до 1951 років було прийнято низку партійних постанов, що відображали нарощування репресивної політики. Перед духовною розправою створювали відповідну атмосферу — сипали безпідставні звинувачення, розгортали публічну критику. Прикметною ознакою була упередженість в оцінках діячів науки і культури. **«Ждановщина» і боротьба з космополітизмом** мали своїм наслідком гальмування розвитку науки, культури, мистецтва, обмеження свободи творчості.

1. Які тенденції визначали духовний клімат радянської доби першого повоєнного десятиліття?
2. Визначте мету політики «ждановщини».
3. Проти кого розгорнулася боротьба з космополітизмом?

Мовою джерела. Із постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»

«...незважаючи на своє тринадцятирічне існування, Інститут не розробив, не видав наукової марксистсько-ленінської історії України. Праці Інституту складені в антимарксистському дусі, містять у собі грубі помилки, перекручення буржуазно-націоналістичного характеру. Працівники Інституту запозичили в буржуазно-націоналістичних істориків Антоновича, Грушевського та інших основні положення, що, по суті, призвело до відродження буржуазно-націоналістичних настанов у питаннях історії України, викритих партією як ворожих українському народові».

1. Висловіть обґрунтоване судження. В чому радянська влада звинуватила працівників Інституту історії України Академії наук УРСР?

Мовою джерела. Уривок зі «Збірника творів» Ігоря Губермана:

За все на євреїв знайдеться суддя.
За жвавість, за розум, сутулість.

За те, що єврейка стріляла в вождя.
За те, що вона промахнулася.

1. Як даний вірш розкриває репресивну політику влади?

У той час, коли... на теренах України
почалася боротьба з космополітизмом (1948 рік).

Тоді... у світі
у Парижі на третій сесії Генеральної Асамблеї ООН прийнято Загальну декларацію прав людини (10.12.1948 рік).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - лютий 1947 р. — відбулися вибори до Верховної Ради УРСР;
  - грудень 1947 р. — відбулися вибори до місцевих рад;
  - 1946–1949 рр. — період реалізації ідеологічної політики «ждановщини»;
  - 1948 р. — початок боротьби з космополітизмом.
2. Поясніть значення понять: «ждановщина», космополітизм, соціалістичний реалізм.
3. Створіть карикатуру на тему: «Пізній сталінізм: методи зміцнення тоталітарного режиму».
4. Визначте причини й наслідки ідеологічних кампаній та їхній вплив на суспільство.

§ 6

РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

- ✓ Коли вперше в Західній Україні була встановлена радянська влада?
- ✓ Поясніть значення термінів: *радянiзація*, *колективiзація*, *iндустріалiзація*.
- ✓ Чому ОУН та УПА відмовилися від співпраці з нацистським режимом?

1. Індустріалізація. Колективізація на селі

У середині 1940-х років відновилося **радянiзація захiдно-українських земель**, сутність якої полягала в уніфікації соціально-економічного, політичного і культурного життя Західної України відповідно до норм, що виробив радянський режим в УРСР. Влада передбачала здійснення **iндустріалiзації, колективiзації сільського господарства, «культурної революції»**. За порівняно короткий час створено державний, господарський, партійний, репресивний апарати, які контролювали всі сторони життя західних українців. Представників місцевого населення в ньому було мало. Союзний центр не довіряв місцевим жителям і керував краєм за допомогою кадрів, прибулих головню зі Східної України та інших республік СРСР.

Індустріалізація передбачала розвиток традиційних **нафтогазової, харчової та деревообробної галузей** і створення нових, зокрема **машинобудівної, металообробної, електротехнічної**. У Дрогобицькій області на відкритих газових родовищах споруджували найбільший тоді в СРСР і Європі магістральний газопровід **Дашава – Київ** (1946 рік). На території Волинської і Львівської областей були розвідані поклади кам'яного вугілля, що зумовило будівництво вугільних шахт. Відкриття промислових запасів самородної сірки біля селища Розділ на Львівщині започаткувало зведення **гірничо-хімічного комбінату**. На великий промисловий центр на початку 1950-х років перетворилося місто Львів, де запрацювали заводи електроприладів і електроламп, телеграфно-телефонної апаратури, онавантажувачів, сільськогосподарських машин. Розвивалася державна швейна та хімічна промисловість. Формувалася мережа промислової та сільськогосподарської кооперації. Хоча

Одна з ділянок газопроводу Дашава – Київ

1. Скористайтеся інтернет-джерелами й дізнайтеся скільки часу будувався газопровід?
2. В чому була унікальність даного газопроводу?

індустріалізація сприяла підвищенню промислового потенціалу краю, проте була назагал суперечливим процесом — легка і харчова галузі, які виробляли товари для населення, розвивалися значно повільніше, частина виробленої продукції розчинялась у господарському комплексі СРСР; змінювалася традиційна соціальна структура регіону, в якій зростала частка тих прошарків суспільства, котрі могли б служити надійною соціальною базою радянської влади.

Набагато складнішим завданням для влади було здійснення **колективізації** на селі. З метою залучення населення до колгоспів використовували різні методи — від пропагандистських до репресивних. Формували групи селян, котрі закликали відновлювати старі колгоспи і створювати нові; організовували екскурсії до передових колгоспів східних областей України з метою ознайомлення із перевагами колгоспного ладу. Водночас тим, хто не бажав вступати в колгоспи, влада скасувала пільги, збільшила податки, натомість колгоспників звільнила від їхньої сплати. Однак, незважаючи на гучні заклики чи навіть перші примусові кроки влади, мешканці сіл не поспішали записуватися до колгоспів. Тут, де домінувало індивідуальне селянське господарство, до колгоспного ладу сформувалося негативне ставлення. Не останню роль у таких настроях відіграв сумний досвід радянізації в 1939–1941 роках, а також антирадянська й антиколгоспна агітації українського повстанського руху. Однак із середини 1948 року влада розпочала примусову колективізацію сільського господарства. У 1950 році її було в основному завершено. У колгоспи, чисельність яких досягла 7190, об'єднали 1,5 мільйони селянських дворів, або 98 % від їхньої загальної кількості. Незважаючи на запевнення владців, що колективізацію здійснюють на «добровільних засадах», її часто впроваджували насильницькими методами і супроводжували репресіями та депортаціями місцевого населення. Тисячі сімей були вислані на Урал і Сибір. Примусова колективізація, антинародна податкова політика, командні методи хлібозаготівель викликали спротив селянства, яке поповнювало число вояків УПА.

1. Як тривав процес радянізації західних областей України?
2. Що передбачала індустріалізація західноукраїнських земель?
3. Які методи застосовувала влада для проведення колективізації?

2. Український визвольний рух 1944–1950-х років

Зі вступом Червоної армії взимку-навесні 1944 року на західноукраїнські землі боротьба з українським визвольним рухом, який очолювали ОУН і УПА, стала основним завданням радянської влади в регіоні. Керівником збройної боротьби УПА був головнокомандувач цієї армії в 1943–1950 роках генерал Роман Шухевич, загальне керівництво ОУН здійснював із-за кордону голова Генерального секретаріату Української головної визвольної ради

(УГВР) Степан Бандера. ОУН поставила завдання перешкодити радянській владі закріпитися в Західній Україні. УПА розгорнула збройну боротьбу проти влади та її регулярних військ. Цей опір був масштабним і напруженим. Її з'єднання вели відкриті бої з невеликими гарнізонами, групами радянських військовослужбовців, тилowymi службами, здійснювали диверсії на залізницях і шосейних дорогах, улаштували напади на районні центри. В умовах, коли протистояння тривало не на життя, а на смерть, противники не цуралися найжорстокіших методів. Органи держбезпеки, енкаведисти проводили операції для дискредитації учасників визвольного руху. Натомість останні насаджували ненависть до радянського режиму. **21–25 квітня 1944** відбувся запеклий бій між підрозділами УПА, які разом з місцевими мешканцями налічували близько 5 тисяч осіб, та військами НКВС (Наркомату внутрішніх справ) чисельністю близько 30 тисяч в урочищі **Гурби на Рівненщині**. Бійцям УПА вдалося вирватися з оточення переважаючого ворога. Навколишні села Гурби і Антонівка енкаведисти спалили, місцевих жителів вивезли.

Упродовж **січня-квітня 1946 року**, забезпечивши перевагу в живій силі й техніці, війська НКВС здійснили широкомасштабну операцію під назвою «**Велика блокада**». У ній були задіяні військові підрозділи, авіація та бронетехніка. УПА втратила майже 40 % свого особового складу, однак зброю не склала. Зважаючи на несприятливе співвідношення сил, УГВР прийняла рішення про демобілізацію окремих загонів повстанців, виведення деяких частин вояків у Західну Німеччину й Австрію через Словаччину, реорганізацію решти УПА для ведення партизанської війни невеликими групами з 10–15 бійців. За кордон було доправлено близько 50 тисяч осіб, понад 40 тисяч припинили супротив з розрахунком на амністію, яку обіцяла влада. Одночасно найстійкіших і найвитриваліших оунівців було залучено для підпільної боротьби, організації акцій

Ніл Хасевич.
Автопортрет. 1945 рік

Графіка Ніла Хасевича. Світлина
1. Проти чого й кого закликав боротися Ніл Хасевич?
2. Чому гасла, проголошені в 40-х роках, актуальні й сьогодні?

саботажу, антирадянської пропаганди, індивідуальних терористичних акцій проти представників радянської влади. Діяльність радянської репресивно-каральної системи із придушення всяких проявів опору радянському режимові з найбільшою жорстокістю проявилась у процесі безперервних масових депортацій, що органи влади трактували як «додаткові заходи у боротьбі з бандитизмом». Виселення чи залякування засланим було в арсеналі каральних органів одночасно і засобом покарання, і засобом шантажу не тільки членів ОУН і УПА, а й усього населення, позаяк уже перебування на окупованій німцями території вважали провинною. **21–26 жовтня 1947 року** радянське керівництво провело операцію «Захід» — насильне виселення жителів Західної України, сім'ї яких підозрювали в співпраці з УПА. З регіону до Казахської РСР та Сибіру депортували понад 78 530 осіб, з-поміж яких 22 928 дітей. Під час транспортування у товарних вагонах сотні з них померли. Головне завдання операції — послаблення визвольного руху в регіоні. 22 грудня 2016 року Верховна Рада України схвалила постанову № 1807 до 70-х роковин депортацій, відповідно до якої 21 жовтня 2017 року вшанували жертв масової депортації населення Західної України.

Після загибелі Романа Шухевича під час збройної сутички з оперативною групою в селі Білогорща (нині належить до міста Львова) в березні 1950 року повстанський рух почав спадати, але збройне підпілля продовжувало боротьбу. Проте шальки терезів у цьому трагічному протистоянні схилилися на бік влади. На Волині, оточений у криївці (військово-оборонна та господарська споруда УПА, розташована під землею), підірвався талановитий художник-графік, автор ескізів нагород УГВР Ніл Хасевич, який пішов до УПА, маючи інвалідність. Його дереворити (техніка гравюри на дошці з дерева) демонстрували учасникам Генеральної Асамблеї ООН. Останній керівник УПА Василь Кук був заарештований у 1954 році. 1961 року припинила спротив остання боївка УПА. Це було на Підгаєччині Тернопільської області. Після завершення війни ОУН (б) залишалася найпотужнішою націоналістичною силою в середовищі української еміграції, яка продовжувала стояти на позиціях ідеології організованого націоналізму.

1. З'ясуйте мету українського визвольного руху.
2. Визначте причини й наслідки операції «Велика блокада».
3. Чим завершилося протистояння в Західній Україні між владою та повстанцями?

Операція «Захід». Світлина з газети «Миколаївські новини»

1. Поясніть значення терміну «депортация».
2. У яких умовах здійснювалася депортація?

Мовою джерела. Зі спогадів колишнього члена спецгрупи НКВС Миколи Дем'янюка зі села Тучин Гоцанського району Рівненської області:

«Головним завданням була не лише боротьба з українським національно-визвольним рухом, а і його дискредитація в очах самих же українців. Члени спецгруп одягали українські сорочки, шапки з тризубами, обов'язково вживали українську мову. Вночі йшли до сільських хат і вирізали цілі сім'ї... Як правило, одного члена родини залишали живим, щоб потім він розповідав про побачені звірства, які нібито вчинили бандерівці...»

1. Чому радянській владі важливо було не лише знищити національний рух, а й дискредитувати його?

Мовою джерела. Зі спеціальної листівки бандерівців (квітень 1949 року):

«У села і містечка, в яких ви живете, заходять часто люди, переважно чоловіки, і просять вас заховати їх від НКВС і зв'язати з підпільниками, так як вони втекли з в'язниці. — Потрібно пам'ятати, що з большевицької тюрми втекти дуже важко, а всі ті, яким нібито вдалося втекти з в'язниці, — це не хто інший, як замасковані розвідники НКВС — провокатори... Якщо такі прийдуть в хату і просять їсти, то їжу можна дати, але не вступати з ними в розмови на політичні теми».

1. Проаналізуйте зміст листівки й графіку Ніла Хасевича. Що стало головним ворогом українських повстанців?

Роман Шухевич (1907–1950)

Народився 30 червня 1907 року у Львові. Дід Романа Шухевича — видатний етнограф Гуцульщини, батько і дядько були відомими в краї адвокатами. З молодих років Роман Шухевич став активістом УВО та членом Галицького крайового проводу ОУН. Мріяв про незалежність України. Хотів використати зацікавлення окупантів в охоронних загонах з місцевої людності для утворення українського війська. Був командиром батальйону «Нахтигаль», але після арешту його офіцерів остаточно зрозумів, що нацистська Німеччина, як і СРСР, є ворогом українців. У 1943 році під псевдонімом Тарас Чупринка став головнокомандувачем УПА. В 1944–1950 роках очолив УГВР. До кінця був відданий заповідям українських націоналістів. Загинув у 1950 році. Девіз його життя: «Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за неї». Власний принцип: «Мудрого — не одурити, чесного — не купити, мужнього — не зламати».

1. Поміркуйте, чи є актуальними нині девіз і принцип життя Романа Шухевича.

3. Ліквідація УГКЦ

Об'єктом переслідування з боку влади стала й **Українська греко-католицька церква**. Вона об'єднувала понад 4 мільйони вірян і була духовною натхненницею у визвольних змаганнях, а відтак ідеологічним супротивником влади. Особливе занепокоєння сталінського режиму викликало її підпорядкування Папі Римському, що розцінювали як зв'язок із Заходом. Після вигнання зі Західної України військ

нацистської Німеччини та її союзників митрополит Андрей Шептицький звернувся до радянського уряду з пропозицією про співпрацю. Його наступник **Йосиф Сліпий** продовжив діалог із владою. До Москви була скерована делегація вірян, яка передала 100 тисяч карбованців у фонд Червоного Хреста на оборону країни.

Греко-католицька церква отримала дозвіл на вільне богослужіння в межах СРСР. Проте вже у квітні 1945 року через відмову перейти у православ'я заарештували все греко-католицьке вище духовенство на чолі з **Йосифом Сліпим**. Під контролем НКВС створили «ініціативну групу», яка готувала «возз'єднання» Української греко-католицької церкви із Російською православною церквою, до якої влада ставилася лояльно. Цю групу очолив настоятель Преображенської церкви міста Львова Гавриїл Костельник, котрого влада намагалася залучити до співпраці ще до війни. З метою тиску на нього заарештували його сина, якого більшовики розстріляли в червні 1941 року.

8 березня 1946 року в Львові розпочався так званий «Львівський собор» УГКЦ, котрий під тиском влади виніс вердикт про скасування Берестейської церковної унії 1596 року та підпорядкування греко-католицької церкви російському патріархові Алексію. Інструкцію про ліквідацію УГКЦ особисто затвердив **Йосиф Сталін**, підготовкою і проведенням керували офіцери НКВС. За схожим сценарієм у **1949 році** Мукачівська єпархія проголосила ліквідацію Ужгородської церковної унії і приєднання до РПЦ греко-католицької церкви Закарпаття. Ці рішення були прийняті всупереч настроям вірян. Відтак, перебуваючи поза законом, УГКЦ продовжувала діяти підпільно аж до своєї легалізації у 1989 році. Отже, радянська західноукраїнських земель тривала в гострому протистоянні з ОУН і УПА, що спричинило загибель десятків тисяч людей, супроводжувалася масовими репресіями, підпорядкуванням УГКЦ Російській православної церкві. Проте, за словами відомого історика Романа Шпорлюка, Західна Україна залишалася одним із «найменш радянських» регіонів СРСР.

1. *Визначте зміст і наслідки Люблінської угоди.*
2. *З якою метою були проведені операції «Вісла», «Захід»?*
3. *Розкрийте рішення Львівського собору Української греко-католицької церкви.*

Мовою джерела. Зі спогадів Олександра Колянчука, депортованого з батьками 15-річним із Перемишля до Ольштинського воєводства:

«У травні–червні 1947 року до нас доходили чутки, що виселяють українців і кудись вивозять. У Березному залишилося близько 50-ти українських сімей. Багато старших віком пам'ятали евакуацію вглиб Росії. Був липень, люди почали готуватися до жнив. Осимина вже дозрівала, а в сусідньому селі стояли копиці жита. Другий вівторок місяця видався торговим днем, і мама поїхала до Холма, батько займався господарством, а я доглядав молодшого брата. Десь о 12-й годині в селі знявся галас. Приїхало військо, оточило село, розставило кулемети, солдати брутально поводитися з людьми. Староста Костюк разом з капітаном ходили від будинку до будинку, наказуючи залишити їх протягом двох годин і зібратися на

сільському майдані... Люди почали збиратись, адже список був готовий ще з 1945 року, з часу виселення українців до УРСР...».

1. *Чи можна назвати операцію «Вісла» актом депортації? Підтвердіть або спростуйте цю тезу.*

Йосиф Сліпий (1892–1984)

Народився в селі Заздрість на Тернопільщині 17 лютого 1892 року. Здобув духовну й світську освіту. Був професором і ректором Львівської греко-католицької духовної семінарії, яку перетворив на богословську академію. У листопаді 1944 року став митрополитом УГКЦ. У 1945 році його ув'язнила радянська влада і засудила на вісім років за «ворожу діяльність проти УРСР, співпрацю з німецько-фашистськими окупантами». В концтаборах СРСР провів 18 років. У 1963 році звільнений та висланий до Рима, завдяки клопотанням Папи Римського Іоанна XXIII, президента США Джона Кеннеді та інших відомих політичних діячів. Першим з українців став кардиналом католицької церкви. Заснував Український католицький університет, відновив діяльність Українського богословського товариства. В 1975 році прийняв титул патріарха помісної греко-католицької церкви. Тричі скликав синоди УГКЦ. Подорожуючи по світу, зустрічався з українською діаспорою в Канаді, США, Австралії, країнах Європи. Помер у Римі в 1984 році. Прах перенесено в собор Святого Юра (місто Львів).

«Моліться, працюйте і боріться за збереження християнської душі кожної людини українського роду і за весь Український нарід і просіть Всемогутнього Бога, щоб Він допоміг нам завершити нашу тугу за єдністю і наші змагання за церковне об'єднання у постанні Патріархату Української Церкви!...»

1. *Сформулюйте життєву позицію патріарха Йосифа Сліпого.*

У той час, коли... на теренах України

було проведено операцію «Вісла» (квітень–серпень 1947 рік).

Тоді... у світі

у США, в Гарвардському університеті Джордж Маршалл виступив із програмою підтримки європейських країн (5 червня 1947 рік).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1946 р.** — розпочато будівництво газопроводу Дашава – Київ;
  - **березень 1946 р.** — проведено Львівський собор про скасування Берестейської унії;
  - **січень–квітень 1946 р.** — проведено операцію «Велика блокада»;
  - **21–26 жовтня 1947 р.** — проведено операцію «Захід».
2. Поясніть значення понять: *депортація, обмін населенням, «Велика блокада».*
3. Створіть агітаційну листівку. Вкажіть у ній напрямки, причини і наслідки депортацій українців із західних областей УРСР.
4. Складіть історичну довідку на тему: «Національно-визвольний рух у 1944–1950-х роках на території України».

- ✓ Назвіть відкриття українських учених у галузі науки і техніки в 1930–1945 роках.
- ✓ Який світогляд формувала ідеологічна система держави?
- ✓ Як у роки війни функціонували університети?

1. Освіта

Сталінський режим, усілякими засобами утверджуючи притаманні йому ідеологічні догми, прагнув сформувати відповідну суспільну свідомість, комуністичний світогляд громадян. І першочергову роль у цьому відводив освіті, яка вважалася визначальною ланкою в культурному просторі держави. Відбудову системи освіти розпочали ще наприкінці війни, а в 1950 році була відновлена довоєнна мережа шкіл. Проте фінансування освіти здійснювали за залишковим принципом, відтак хронічно не вистачало коштів. При відбудові та ремонті шкіл частіше використовували метод «народної будови», тобто батьки, вчителі та учні власними силами відновлювали школу у своєму населеному пункті. Частину шкіл, особливо в сільській місцевості, розташували у малоприспособованих приміщеннях. Поряд із денними, відкривали вечірні та заочні школи, у яких вчилася молодь, котра не змогла здобути освіту під час війни або ж змушена була рано розпочати трудову діяльність. В західних областях України упродовж перших повоєнних років збудовано понад 1660 шкіл, у яких навчалися 500 тисяч учнів. Кадрове питання вирішувалося складно. Місцевих педагогів змушували пройти курси ідеологічної перепідготовки. Водночас понад 35 тисяч учителів направили в цей регіон зі східних областей. У 1953 році запроваджено обов'язкову семирічну освіту.

Посилилася увага до професійної підготовки молоді. В повоєнний період створювали мережу професійно-технічних училищ, яка відповідала потребам планової економіки. Прийом учнів у ПТУ здійснювали за принципом щорічного нарощування підготовки робітників масових професій середнього рівня кваліфікації. Як і в довоєнні роки, Комуністична партія прагнула посилити свій ідейний вплив і на учнівську молодь. Було відновлено роботу піонерських та комсомольських організацій, кількість яких постійно зростала. Виховання відданості більшовизму (й особисто Йосифу Сталіну) оголошували найважливішим покликанням школи. Не змінився також державний курс на русифікацію освіти. В 1953 році в українських школах навчалася 1,4 млн учнів, а в російських і змішаних — 3,9 млн дітей. Упродовж перших повоєнних років було відновлено роботу вищих навчальних закладів, зокрема Київського, Харківського, Одеського державних університетів. Проте майже половина студентів навчалася на вечірніх і заочних відділеннях, що негативно впливало на рівень їхньої фахової підготовки. Зросла мережа вишів у західних областях. Вища школа готувала спеціалістів для різних галузей

виробництва, науки, техніки. Значну увагу приділяла влада ідейному вихованню студентської молоді, формуванню в неї комуністичного світогляду. Запроваджено обов'язкове викладання основ марксизму-ленінізму. У навчанні здебільшого використовували російську мову.

Намагаючись охопити своїм впливом найширші верстви населення, влада сприяла розширенню мережі закладів культури. Переважно методом «народної будови» відновлювали клуби, бібліотеки, музеї, будинки культури, радіо- і кіномережу. Одним із засобів пропаганди радянського способу життя була преса. З відбудовою поліграфічної бази збільшили тиражі газет і журналів. У 1945 році виходило 879 газет і 6 журналів, зокрема «Україна», «Дніпро», «Українська література», «Перець». У листопаді 1951 року в Києві відкрили перший в Україні телевізійний центр.

1. Яким був стан освіти у післявоєнний період?
2. Визначте основні риси розвитку вищої школи.
3. У чому проявлявся ідеологічний вплив держави на освіту й культуру?

2. Наука

Повоєнний період для української науки виявився неоднозначним. У 1944 році відновила діяльність Академія наук України, яку з 1946 по 1962 рік очолював учений із світовим ім'ям, засновник української школи біохімії **Олександр Палладін**. Академічні установи розташовувалися в Києві. З 1950 року почало функціонувати Львівське відділення. В ці роки українські вчені досягли значних результатів.

Наприкінці 1940-х років в Інституті електротехніки під керівництвом **Сергія Лебедева** створено першу в Європі малу електронно-лічильну машину (МЕЛМ), що на той час відповідала рівню світових стандартів. В листі до Академії наук СРСР Сергій Лебедев записав, що цифровими обчислювальними машинами почав займатися в 1948 році. Самостійно в 1948–1949 роках розробив основні принципи побудови

Телевізійний центр у місті Києві.
Світлина

1. Скористайтеся пошуковиком й дізнайтеся де в Києві був побудований телевізійний центр? Як він виглядає сьогодні?

Натхненні наукою

Олександр Палладін

Натхненні наукою

Сергій Лебедев

таких машин, враховуючи їхнє значення для господарства, а також відсутність в країні будь-якого досвіду їхньої побудови і експлуатації. Колектив Інституту електрозварювання на чолі з **Євгеном Патоном** винайшов і впровадив у виробництво метод електрошлакового зварювання кожухів доменних печей, мостів, суден тощо. Його було використано при будівництві газопроводу Дашава – Київ та інших об'єктів.

Значні здобутки мали українські вчені в медицині. Визнаним авторитетом у галузі **офтальмології** був **Володимир Філатов**. В місті Одесі під його керівництвом відновив роботу інститут очних хвороб. За словами учнів вченого навіть безнадійним хворим він ніколи не казав: «ні», стверджуючи, що відбирати віру у хворого — великий гріх. Тому постійно зазначав: «Може бути, адже наука розвивається». **Проблеми порушення обміну речовин, імунітету, алергії, старіння організму** досліджував **Олександр Богомолець**. Він вважав,

Володимир Філатов з пацієнткою.
Світлина

що людина за своєю природою може жити більше ста років. Відтак старіння у 60–70 років є передчасним і, зазвичай, зумовлене несприятливими умовами життя і захворюваннями. Серед гуманітарних наук першість була за **літературознавством**. Науковці опрацювали й опублікували частину рукописів Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Михайла Коцюбинського. З 1949 року започаткували видання творів Івана Франка, на початку 1950-х років з'явилося повне зібрання творів Івана Котляревського, підготовлено 5-томник творів Лесі Українки.

Проте суттєвої шкоди науці завдали політизація галузі та постійне втручання партійного керівництва. Вченим часто доводилося розробляти безглузді теорії, на зразок «плану перетворення природи», що передбачав зміну гідросистеми. Не минула Україну й «**лисенківщина**». В 1948 році сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Володимира Леніна в Москві закріпила «перемогу сталінізму» в біологічній науці. Її провідником став **Трохим Лисенко**, котрий вважав лженауковими праці засновників генетики Грегора Менделя і Августа Вейсмана. Відтак «буржуазною» наукою оголосили **генетику**. В Україні почалася «чистка» серед вчених. З кафедр вишів, установ АН УРСР звільнили чимало фахівців, котрі не поділяли поглядів Трохима

Олександр Богомолець

Лисенка. Серед них — **Миколу Гришка**, **Іллю Полякова**, **Лева Делоне**, **Сергія Гершензона**. Цькуванню й критиці піддано підручник для вищої школи «Курс генетики» Миколи Гришка і Лева Делоне. «Ворожою» наукою вважали також **кібернетику**, у якій заборонили займатися новими дослідженнями. Переслідувань зазнала історична наука. Була визнана незадовільною робота Інституту історії АН УРСР на чолі із **Миколою Петровським**. Істориків звинуватили в «**буржуазному націоналізмі**», відродженні реакційних поглядів Володимира Антоновича і Михайла Грушевського та відході від партійного тлумачення історичного процесу. Відтак об'єктивні труднощі в наукових дослідженнях, спричинені відсутністю найнеобхіднішого, надзвичайно ускладнювала тоталітарна система, яка штучно ізолювала науковців від передових тенденцій розвитку світової науки, насаджуючи фальшиві стереотипи. Людство вступило в епоху науково-технічної революції, але Радянський Союз був неспроможний встигати за її швидким темпом.

Карикатура з радянського журналу «Крокодил».
Напис: «Невдалі експериментатори. Менделізм. Вейсманізм. Морганізм». 1948 рік

1. Хто очолив Академію наук України в 1946 році?
2. Назвіть найвизначніші досягнення в галузі науки в повоєнний період.
3. Як позначився на становищі науки ідеологічний диктат з боку влади?

Мовою джерела. Уривок з виступу Трохима Лисенка:

«Діалектична доктрина Мічуріна, авангардна біологія, що здійснюється геніями людства Леніним і Сталініним, перемогла над ідеалістичною, метафізичною, буржуазною теорією спадковості Менделя. Менделізм–морганізм ґрунтується на випадковостях, і тим самим ця «наука» заперечує існування беззаперечних залежностей у живій природі, через що прирікає практику на безплідне очікування... Для нас, радянських біологів, немає більш почесного завдання, ніж творчий розвиток вчення Мічуріна і впровадження в усю нашу діяльність мічурінського стилю дослідження природи розвитку живого».

1. Існування якої науки заперечує автор? Чому?
2. Про заборону якої науки свідчить карикатура?

3. Літературний процес

Перемога у війні викликала емоційне піднесення в суспільстві, яке діячі літератури намагалися відобразити у своїх творах. Вибух творчої активності покоління переможців, яке пережило найжорстокішу в історії війну і важко піддавалося бюрократичному контролю, наполохав сталінське керівництво. Воно відчувало невпевненість свого становища в Україні, західні області якої були охоплені визвольним

рухом. Проте жорстокі реалії війни та труднощі повоєнного лихоліття майже не пробилися на сторінки літературно-художніх видань. Письменників зобов'язували творити в рамках «соціалістичного реалізму». Однак навіть за цих несприятливих умов з'явилося чимало яскравих і колоритних творів. З-поміж них — «Прапороносці» Олеся Гончара, дві книги роману «Велика рідня» («На нашій землі», «Великі перелогі») Михайла Стельмаха, «Київські оповідання» Юрія Яновського, книга для дітей «Зернятко» та повість «Зорі на Верховині» Агати Турчинської, оповідання і казки для дітей Наталі Забіли, вірші й повісті для дітей Марії Познанської, гумористичні оповідання Остапа Вишні, вірші Максима Рильського, Володимира Сосюри, Андрія Малишка. У літературу прийшли молоді письменники, збагачені життєвим досвідом війни.

Негативно впливала на літературний процес «ждановщина». Компартиєне керівництво України прийняло постанови, зокрема «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна». Кожну з них супроводжували численні викривальні статті в пресі, збори митців, на яких звинувачених у «перекрученнях» піддавали принизливій «проробці». З появою в березні 1947 року в Україні Лазаря Кагановича, «вірного помічника Йосифа Сталіна» і такого ж україноненависника, ідеологічні атаки на талановитих діячів української культури посилилися. Одним із перших під нищівну критику потрапив письменник-гуморист Остап Вишня, твори якого визнали «шкідливими за ідейним змістом». Засуджено «ідеологічні помилки» його «Мисливських усмішок». Лише згодом усі звинувачення з Остапа Вишні було знято. Івана Сенченка звинуватили в сподвижництві Миколі Хвильовому, визначивши «ворожими» радянському ладові його нові повісті «Кінчався вересень 1941 року» та «Його покоління». Не уникли критики Юрій Яновський за роман «Жива вода», Максим Рильський, редколегія журналу «Дніпро» та його редактор Андрій Малишко.

Черговий наступ на творчу інтелігенцію був пов'язаний із боротьбою з космополітизмом. «Безродними космополітами» назвали літературних і театральних критиків євреїв за національність Євгена Адельгейма, Абрама Кацнельсона, Іллю Стебуна. Їх звинуватили в «низькопоклонстві перед буржуазною культурою Заходу». Серед обвинувачених були й ті, що ще недавно запопадливо боролися з «українським націоналізмом». Упродовж 1948–1952 років через сфабриковану владою «Справу Єврейського Антифашистського Комітету» репресували 19 єврейських письменників України. В 1951 році розкритикували вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну», написаний ще в 1944 році й читаний з багатьох трибун. Зазначали, зокрема, що «Не таку Україну оспівує у своєму вірші Володимир Сосюра. Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо, Петлюра, Бандера

та інші». Відтак у своєму прагненні створити талановиті твори, використати нові прийоми художньої творчості, опанувати нові теми, запропонувати їхнє нетрадиційне висвітлення літератори неминуче вступали в суперечність із системою. Отже, у повоєнні роки тоталітарний режим продовжив нагнітання напруженості в суспільстві, розгорнув чергові ідеологічні кампанії і нову хвилю репресій. Як результат в культурі утвердилися одноманітність, уніфікованість, показна одностайність. Така політика завдала великої шкоди інтелектуальному потенціалу української нації.

1. Хто з літераторів описав реалії війни та повоєнної відбудови?
2. Яку роль у повоєнній українській літературі відігравала політика «ждановщини»?
3. Чи забезпечувалася свобода творчості за тоталітарного режиму?

Мовою джерела. Уривок із доповіді голови Спілки письменників України Олександра Корнійчука на пленумі Спілки письменників України 15 вересня 1947 року «Про виконання постанови ЦК ВКП(б) щодо журналів «Звезда» і «Ленинград»

«...Ви всі знаєте, що на Україні були буржуазно-націоналістичні організації (ВАПЛІТЕ, неокласики і інші), цілі групи буржуазно-націоналістичних декадентів. Із ними вели боротьбу передові письменники, їх розгромили наш народ, наша партія... Поява шкідливого нарису історії української літератури об'єктивно допомагає найлютішим ворогам українського народу — українсько-німецьким націоналістам. Президія Спілки та її голова товариш Максим Рильський не вжили заходів, щоб вчасно перешкодити проникненню в радянську літературу ворожих тенденцій... Журнал «Вітчизна» (редактор Юрій Яновський) надає місце статтям і творам, у яких пропагується буржуазна ідеологія, міщанські погляди на життя і аполітичність...»

1. Висловіть обґрунтоване судження. Що, з точки зору партійного керівництва, окреслювало поняття «буржуазний націоналізм»?

У той час, коли... на теренах України

відкрили в Києві перший телевізійний центр (1951 рік).

Тоді... у світі

в місті Лондоні вперше пройшов конкурс «Міс світу» (15.04.1951 рік).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1948–1949 рр. — розроблено МЕЛМ
  - 1950 р. — відновлено довоєнну мережу шкіл;
  - листопад 1951 р. — у Києві відкрито перший в Україні телевізійний центр;
  - 1951 р. — розкритиковано вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну»;
  - 1953 р. — відбувся перехід до обов'язкової семирічної освіти;
2. Поясніть значення понять: «лисенківщина», «буржуазний націоналізм».
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Суперечливі тенденції розвитку освіти та літератури в повоєнні роки».
4. Заповніть таблицю «Досягнення науки в повоєнний період».

Галузь науки	Ім'я науковця	Досягнення

АРХІТЕКТУРА. МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ПОВСЯКДЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

- ✓ Якою була доля українських театрів у період Другої світової війни?
- ✓ Назвіть кінострічку Олександра Довженка, створену під час війни.
- ✓ Визначте характерні ознаки методу «соціалістичний реалізм» у мистецтві.

1. Архітектура. Образотворче мистецтво

Повоєнні роки були позначені масштабними роботами з відбудови і нового бачення образу міст і сіл. За вказівкою влади архітектурні споруди мали вселяти впевненість у швидкому відновленні всієї країни. Провідний архітектурний стиль цього часу — «сталінський ампір». Його характерними рисами були ансамблева забудова вулиць і площ, синтез архітектури, скульптури і живопису, наявність колонад, використання мармуру, цінних порід дерева в оформленні громадських інтер'єрів. За генеральним планом відновили столицю України. При забудові центральної вулиці Києва — Хрещатика — створили архітектурний ансамбль, образ якого визначали рельєф нагірної частини вулиці, багатоповерхові будинки, оздоблені світлою керамічною плиткою, широкі тротуари, засаджені каштанами. Прикметними ознаками містобудування були чітко розплановані вулиці, спорудження типових житлових будинків. У сільській місцевості відновлювали зазвичай довоєнну архітектуру.

Розгляньте світлини.

1. За допомогою пошуковика дізнайтеся в якому стилі були створені зображувані будівлі?

Забудова вулиці Хрещатик у Києві.
Світлина. 1950 рік

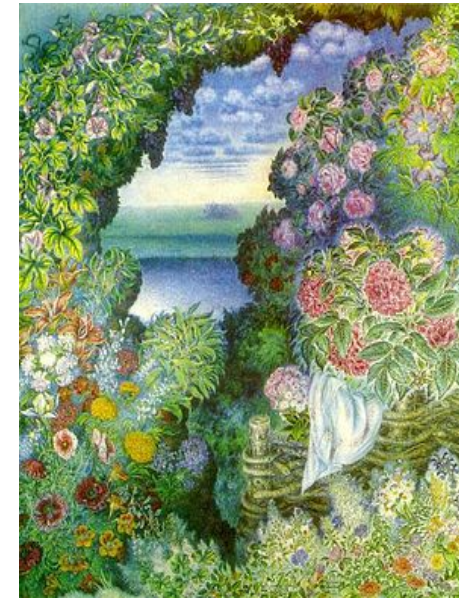

«Естетика сталінської доби».
Будинок обкому партії в Луцьку.
(Нині корпус Волинського національного
університету імені Лесі Українки).
Світлина. 1950-ті роки

Будівля міністерства
закордонних справ України.
Світлина. Сучасний вигляд

Перше повоєнне десятиліття увійшло в історію українського живопису темою війни, «братніх народів», шевченківською та молодіжною тематикою, а також жанровим змалюванням навколишньої дійсності, охопно з портретами «передовиків промисловості та сільського господарства». Були створені нові художні полотна Тетяни Яблонської, Михайла Дерегуса, Олександра Шовкуненка, автора численних портретів діячів культури, Катерини Білокур. Ознайомившись із картинами Катерини Білокур на Міжнародній виставці в Парижі 1954 року, знаменитий художник Пабло Пікассо сказав: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ!».

Катерина Білокур «Колгоспне поле».
1948–1949 роки

Визнаним майстром книжкової графіки був Василь Касіяк. Він ілюстрував твори Івана Франка, Лесі Українки. Найпопулярнішими стали його ілюстрації до Шевченкового «Кобзаря». Скульптори відображали насамперед події та образи воєнного часу. Були створені меморіальні ансамблі, встановлені пам'ятники героям війни і праці.

Визнаним майстром книжкової графіки був Василь Касіяк. Він ілюстрував твори Івана Франка, Лесі Українки. Найпопулярнішими стали його ілюстрації до Шевченкового «Кобзаря». Скульптори відображали насамперед події та образи воєнного часу. Були створені меморіальні ансамблі, встановлені пам'ятники героям війни і праці.

Уважно розгляньте картини.

1. Що або хто на них зображений?
2. Яку соціалістичну реальність відобразили художники на своїх полотнах?

Тетяна Яблонська «Хліб». 1949 рік

Михайло Дерегус «Тарас Бульба попереду
козацького війська». 1952 рік

1. Визначте характерні риси містобудування.
2. Які теми переважали в образотворчому мистецтві?
3. Хто був майстром книжкової графіки?

2. Музика. Кінематограф

У повоєнний час розвиток музики визначали розширення тематики, жанрів, поглиблення образної сфери, підвищення фахової майстерності. Створені опери «Богдан Хмельницький» Костянтина Данькевича (лібрето Олександра Корнійчука і Ванди Василевської), «Милана» Георгія Майбороди (лібрето Агати Турчинської), «Украдене щастя» Юрія Мейтуса. Розвивалася пісенна творчість. Популярними стали пісні Платона Майбороди, Аркадія Філіпенка, Ігоря Шамо. У різноманітних музичних жанрах творили композитори Левко Ревуцький, Станіслав Людкевич, Андрій Штогаренко, Борис Лятошинський. Заслужене визнання здобули: Державний український народний хор (керівник Григорій Верьовка), Київська державна академічна капела «Думка» (керівник Олександр Сорока), Львівська державна хорова капела «Трембіта» (керівник Павло Муравський), Державна капела бандуристів УРСР (керівник Олександр Мінківський).

Продовжувало розвиватися театральне життя, хоча й у чітко визначених ідеологічних рамках. Наприкінці 1940-х років в Україні діяли 96 театрів, із яких 78 — україномовні. В них працювали видатні майстри сцени Марія Литвиненко-Вольгемут, Гнат Юра, Борис Гмиря, Наталія Ужвій, Амвросій Бучма, Юрій Шумський, Євген Пономаренко. Проте репресивні дії влади не обминули музичне і театральне життя республіки. В 1946 році видано постанову ЦК КП(б) України «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення», якою влада вимагала ставити театральні вистави зі сучасного життя, що прославляли радянський лад. Натомість оперу Костянтина Данькевича «Богдан Хмельницький» розкритикували за недостатнє висвітлення в ній «прогресивної ролі у житті українського народу царя і російських бояр».

Відновили роботу кіностудії в Києві, Одесі, Ялті, на яких випускали фільми різних жанрів. Серед митців помітне місце займала творчість Ігоря Савченка, режисера фільмів «Третій удар» і «Тарас Шевченко», премійованого на міжнародному фестивалі в Чехословаччині у 1952 році. На Київській кіностудії Борис Барнет поставив фільм «Подвиг розвідника», Марк Донський — «Нескорені». Розгорнула роботу Українська студія хронікальних фільмів, яка повернулася до Києва влітку 1944 року. Проте, незважаючи на здобутки, на українських митців в означений період впливали чинники, яких узагалі не було в цивілізованих суспільствах: насадження почуття страху, ненависті, поваги до керманців і панівної партії, сповідування єдиного напрямку в мистецтві, відмова від релігії тощо. Над кожним із митців постійно нависала загроза бути безпідставно звинуваченими в некритичному підході до «реакційної буржуазної культури», «низькопоклонстві перед Заходом», «відступі від марксизму-ленінізму», «українському буржуазному націоналізмові»,

у безлічі інших «гріхів». Досвід 1920–1930-х років нагадував, чим можуть завершитися такі звинувачення. Духовний клімат у суспільстві продовжувала жорстко контролювати влада.

1. Назвіть імена відомих композиторів та їхні твори.
2. Які риси були притаманні розвиткові театрального життя?
3. Охарактеризуйте здобутки кіномитців.

Мовою джерела. Уривок з постанови ЦК КП(б) України «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення»

«Найголовніший недолік нинішнього стану репертуару драматичних і оперних театрів УРСР полягає в тому, що п'єси радянських авторів на сучасні теми виявились фактично витісненими з репертуару театрів УРСР. Драматичні й оперні театри України досі не створили високоідейних і повноцінних у художньому відношенні спектаклів про перемогу радянського ладу, про дружбу народів радянської країни, особливо про дружбу українського і російського народів, про Велику Вітчизняну війну та про героїчну працю радянських людей...»

1. Чому українські театри зазнали критики з боку влади?

3. Повсякденне життя

Відбудовуючи господарство, люди відроджували насамперед нормальне життя для себе та своїх дітей. Перші мирні роки мало чим відрізнялися від важких буднів воєнного часу. Не вистачало найнеобхіднішого — взуття, одягу, продовольства, інших побутових речей. Загострилися проблеми житла, безпритульних дітей, злочинності тощо. Але на їхнє розв'язання виділяли незначні ресурси. Стратегії виживання в цих умовах формувалися по-різному. Зокрема, частина робітників і службовців нерідко змушена була облаштовувати невеликі підсобні господарства, бо отримувана платня не давала змоги забезпечувати харчуванням членів сім'ї.

Діяв запроваджений з волі радянського уряду ще на початку війни механізм «мобілізації коштів населення», який передбачав поширення серед населення державних позик. Додаткові труднощі спричинило зростання цін на продукти, зумовлене скасуванням у 1947 році карткової системи їхнього розподілу. Продовольство постачали з перебоями. Біля магазинів вишикувалися нескінченні черги. Цього ж року була проведена грошова реформа. За рішенням уряду, упродовж лише одного тижня громадяни, які мали банківські вклади до 3 тисяч крб, могли обміняти старі гроші у співвідношенні 1 до 1, вклади від 3 до 10 тисяч крб зменшували на третину, а більше 10 тисяч — на дві третини. Хто зберігав гроші на руках, то обмін відбувався у співвідношенні 10:1. Реформа мала відверто конфіскаційне спрямування і звела нанівець особисті заощадження громадян. Натомість вилучення під час реформи значної кількості грошей справило оздоровчий ефект на повоєнну економіку. Обмеження загальної купівельної спроможності населення створювало потенційні можливості для зниження цін на товари. Мешканці міст і сіл могли купувати недорогий, але добротний одяг, годинники, радіоприймачі.

Частину з цих товарів виробляли в Східній Німеччині та поставляли в рахунок репарацій, а також у Польщі, Чехословаччині, Австрії.

Водночас відновлювали міста і села, газифікували населені пункти. Розширювали мережу шкіл, медичних закладів, будували житло, так звані «сталінки». Проте більшість міських жителів і надалі мешкали в комунальних квартирах, бараках, підвалах. Влада дещо пом'якшила трудові відносини. Знову запроваджено 8-годинний робочий день та відпустки на виробництві. На селі рівень життя не дуже підвищився. Хоча до початку 1950-х років ситуація в соціальній сфері дещо покращилась, однак назагал **соціальна політика влади залишалася жорстокою щодо населення.**

1. З якими проблемами зіткнулися люди в повоєнні роки?
2. Коли було скасовано карткову систему та проведено грошову реформу?
3. Як змінилася ситуація в соціальній сфері до початку 1950-х років?

Мовою джерела. Заробітна плата та ціни на продукти й одяг в УРСР у 1950-х роках

Ціни: макарони 1 кг — від 3 крб 90 коп. до 6 крб 45 коп., ковбаса зі свинини 1 кг — 17 крб, сирокопчена ковбаса 1 кг — 39 крб. Повсякденне взуття коштувало від 291 до 346 крб, вечірні туфлі — 410–479 крб, жіночі напівчеревики — від 192 до 335 крб, жіноче пальто — від 398 до 1455 крб.

1. Порахуйте, що могли купити на свою заробітну плату представники означених у таблиці професій.

Професія	Заробітна плата
Гардеробниця	225 крб
Працівниця музею	400 крб
Інженер Київметробуду	3240 крб
Ректор вишу	6000 крб

У той час, коли... на теренах України

Тетяною Яблонською створена картина «Хліб» (1949 рік),

Тоді... у світі

у Франції, у місті Париж Пабло Пікассо створив графічне полотно «Голуб миру» (1949 рік.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1947 р. — скасовано карткову систему;
  - 1947 р. — проведено грошову реформу.
2. Поясніть значення поняття: «сталінський ампір».
3. Попрацюйте в групах. Підготуйте історичні довідки про творчість Катерини Білокур, Тетяни Яблонської, Ніла Хасевича. Обговоріть результати своєї роботи з однокласниками.
4. Заповніть таблицю «Українська культура в повоєнному десятилітті».

Галузь культури	Визначні представники	Здобутки/назви творів
Мистецтво		
Музика		
Кінематограф		

§ 9

ТЕМА «ВИРВАНІ З КОРЕНЕМ. ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У 1944–1951 РОКАХ: ПРИЧИНИ, ЕТАПИ, НАСЛІДКИ (ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМАТИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ)»

Об'єднайтесь у чотири групи та виконайте відповідні завдання.

Група № 1.

Завдання 1. Опрацюйте документи практичної роботи та довідку. Визначте вектори депортацій та їхні хронологічні межі.

Довідка. Загалом депортацію українців із українських етнічних теренів можна умовно поділити на чотири етапи.

Перший — від жовтня 1944 року до липня 1945 року в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно добровільний.

Другий — від вересня 1945 року до листопада 1946 року, коли переселення в УРСР здійснювали за участю війська та інших репресивно-силових структур.

Третій — від квітня до жовтня 1947 року, коли в ході операції «Вісла» брутально депортовано холмщаків на так звані «понімецькі землі» Польщі. Зауважимо, що на території Посяння і Лемківщини другий етап завершився в основному в липні 1946 року, а третій — у липні 1947 року.

Четвертий, завершальний — вирівнювання польсько-радянського кордону 1951 року в районі Устриків Дольних (Дрогобиччина).

Жертвами переселенсько-депортаційних акцій 1944–1951 років стало більше семи сот тисяч українців Посяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя.

№ 1 Зі спогадів Михайла Боцуля, переселенця зі села Нагірчани (Посяння), яке в 1945 році СРСР передав Польщі:

«Ми не переселенці. Ми — вигнанці. Пам'ятаю, осіннього вересневого ранку 1945 року в наше село Нагірчани увійшла велика група польських солдат і дали команду: «За двадцять хвилин щоб вас тут не було!». У селі здійнявся крик, зойк, плач. Транспорту нам ніхто не давав. Хто мав коней, той зложив собі, що міг, на віз і поїхав на станцію Бакунчиці в Перемишлі. І хто не мав коней — брав клунки на плечі, дітей, корову на шнурок і чвалав на станцію пішки, залишаючи все у хатині, стодолі і на полі. Назад дороги вже нам не було».

№ 2 Уривок зі спогадів очевидця подій Софії Гулявської про виселення їхньої родини з території Закерзоння до УРСР у 1945 році:

«Нас вивозили силоміць. Мама збрала найнеобхідніше. Прийшли, вивели з хати, де залишили нажите роками добро, і повели під конвоем на залізничну станцію. І ми поневірялися по світу, бо ще йшла війна. Спершу повезли на Одещину, звідси втекли на Тернопільщину, лише згодом пощастило потрапити на Сокальщину. Тоді вважали, що звідти вже рукою додому подати...»

№ 3 Уривок зі спогадів Стефанії Мелешко про виселення її родини із села Ямна Долішня, яке в 1945 році СРСР передав Польщі:

«Переїхали ми границю, їхали і йшли від села до села, і там, де найшли дах над головою, поселялися сім'ї, а решта йшли далі. Ми оселилися в Дрогобицькій області в селі Берездівці. Коли приїхали, в Берездівцях вже був сніг. В одній хаті першу ніч ночували кілька родин. Ранком пішли шукати житло. Найшли хатинку в повному розумінні без вікон і дверей. Кілька днів закривали діри снопами і дошками, які дали добрі сусіди, бо йшов сніг. Зима була холодна і голодна — перша зима після війни. Місцеві люди були бідні, але були добрі люди, ділилися, чим могли. Навесні нам виділили землю і життя наладилося. А в 1948–1949 роках колгоспи землю відібрали. [...] Дуже мені шкода своєї бабусі (їй тоді було 56 років), яка померла від простуди, а могла б ще жити, якби були ліки, лікарі, умови до життя».

№ 4 Уривок із листівки УПА з приводу виселення українців з українських етнічних земель у Польщі (лютий 1946 року): «Смерть тиранії! Воля людині! Воля народам! До українського населення за лінією Керзона

...У нас, в цілій Україні, шаліє далі жорстокий нелюдський терор НКВД, а нас, українців, жителів Лемківщини, Надсяння, Грубешівщини, Холмщини і Підляшшя, намагаються большевицько-польські людоді вигнати з наших рідних осель... Не дозволяймо себе нікому застрашити, стероризувати й вивезти, ми не вівці й не худоба, щоб нас безправно переганяти з місця на місце, виселювати, вивозити...

Лютий 1946 р. Українські повстанці».

№ 5 Із рішення політбюро ЦК ППР (Польської партії робітничої) від 29 березня 1947 року:

«У швидкому темпі переселити українців та змішані сім'ї на території, що відійшли до Польщі після Другої світової війни від Німеччини, і насамперед у північну Пруссію, не створюючи компактних груп і не ближче ніж 100 км від кордону. Акцію виселення узгодити з урядами Радянського Союзу і Чехословаччини. Термін — 1 тиждень».

Солдати оперативної групи «Вісла» в спаленому селі Воля Мігова. Світлина. 1947 рік

Група № 2.

Завдання 2. Опрацюйте документи (№ 1, №2, №3, №4, №5, № 6, №7) практичної роботи. Встановіть причини депортацій і запишіть результати дослідження в зошит.

№ 6 Уривок із книги Гжегожа Мотики «Від Волинської різанини до операції «Вісла»:

«Операція виселення розпочалася 28 квітня 1947 року о 4 годині ранку. В першу чергу вона охопила повіти Сянік, Лісько, Перемишль, Березів, а почасти й Любачів. На початку червня депортації також поступово почалися в повітах: Ярослав, Любачів, Горлице, Новий Сонч, Новий Тарг, а також у Люблінському воєводстві. Під час операції військо оточувало села кільцем, а відтак повідомляло мешканцям про негайне переселення. Населення отримувало кілька годин, щоб зібрати найнеобхідніші та найцінніші речі. Потім під ескортом вояків мешканців кожного села відправляли на збірні пункти. Часто ними були просто пасовища, оточені колючим дротом і уважно пильовані. Там [...] проводили селекцію переселенців, намагаючись відловити усіх «неблагонадійних».

№ 7 Витяг із таємної інструкції польського уряду (листопад 1947 року):

«Основною метою переселення поселенців «В» є їхня асиміляція у новому польському середовищі, треба докласти всіх зусиль, щоб цього досягнути. Не вживати стосовно цих поселенців окреслення «українець». У випадку, коли з поселенцями ... потрапить інтелігентський елемент, треба таких, безумовно, розміщувати на віддалі від сільських громад, у яких проживають поселенці з акції «Вісла».

№ 8 Уривок із праці історика Олега Бажана:

«10 жовтня 1947 року міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач затвердив план оперативних заходів. Для проведення депортації був створений оперативний штаб [...] з дислокацією у Львові. [...] Акція [...] розроблялася [...] за всіма канонами військової операції. [...] Була розроблена спеціальна таблиця радіосигналів «Операція «Захід».

№ 9 Уривок зі спогадів очевидця подій Катерини Пелехатої про виселення її родини із міста Дрогобича до Сибіру під час проведення операції «Захід»

«Два дні їхали, і вже в Росії нас випустили на вулицю. Люди побігли по воду, конвоїри стріляли, але люди бігли. Принесли нам якоїсь «похльобки» і спеціально соленої риби, щоб ми пити хотіли. Татові на станції вдалося купити два відра води. За одне заплатив 25 карбованців підліткам, ті піднесли під вагон відра, і ремнями чоловіки опустили посуд, щоб налили води. Дідусь їхав без їжі в іншому вагоні... Всі — за зв'язки з УПА як «вороги народу». Спершу привезли нас на Урал, у місто Губаха. Нас просто скинули в лісі. Чоловіки гілля натягнули для хворих, палили вогонь, топили сніг. На другий день уже перевезли в піонерський табір, де не було опалення. Десь через

тиждень [...] нас там поселили в бараки. Клопи, воші [...]. У грудні я пішла у 8-й клас у школу. В роздягалці мені діти ставили підніжки, накривали пальтом, по мені скакали і кричали: «Бандерівка». Я не хотіла ходити у школу, але розуміла, що маю вчитися. Люди хворіли і вмирили, ховати не можна було, бо земля замерзла. Померла і моя бабуся. Хворіла і я. Дідусь утік в Україну — і для нас створили ще гірші умови: вивезли в Якутію, щоби звідти не змогли втекти...»

№ 10 Уривок з доповідної записки міністра внутрішніх справ СРСР Сергія Круглова про результати операції «Захід»:

«...У примусовому порядку було направлено на підприємства вугільної промисловості східних районів СРСР 21380 сімей (депортованих українців) (60814 осіб). [...] Крім того, 5264 сім'ї (15202 особи) активних українських націоналістів під конвоем були направлені в Омську область для роботи на промислових підприємствах та в сільському господарстві».

№ 11 Народна пісня про переселення 1951 року зі с. Журавин — нині село Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща:

У неділю рано усі дзвони дзвонят,
Рускі із району нас на збори гонят.
Вни нас відганяют ід Дніпру, ід млакам,
Нашу рідну землю віддают полякам.
Кажут покидати нашу батьківщину,
Вни нас виганяют в далеку чужину.
Вдома били хижи з дерева, як злота,
А вни нам зліпили з соломи й болота.

*(Подано лемківською говіркою.
Записано від Федора Макуха
у с. Михайлівка на Херсонщині)*

№ 12 Народна пісня про переселення 1951 року зі с. Літовищі — нині село Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща:

В горах я родився, в горах думав жити,
Задумали рускі людей вивозити.
У вівторок рано сонійко ще сходить,
Український нарід на збори заходить.
На збори зганяют, на збори до школи
І говорят людям покидати гори:
«Покидайте гори, луки і долини,
Бо ми вас веземо в Східну Україну.»

Греко-католицька церква
Архангела Михаїла у
с. Літовищі. Світлина

В Східну Україну, на херсонські млаки, —
Нашу рідну землю заберут поляки».

У неділю рано сонійко сідає,
Український нарід в вагони сідає.
Поїзд колихнувся в далеку дорогу.

Най ще раз погляну на ріднийку гору...

*(Подано лемківською говіркою.
Записано від Фені Гавілей
у с. Дудчани на Херсонщині)*

№ 13 Уривок зі спогадів Марії Гусак, 1923 р. н. зі с. Чорна — нині село Бещадського повіту Підкарпатського воєводства Республіки Польща:

«Їхати не хотів ні багатший, ні бідний. Але у нас до того часу багатших уже й не було, бо все у колгосп позабирали. Люди кричали, казали: не поїдемо і край. Але підігнали машини, а куди ти дінешся? Казали, що Москва й поляки домовилися, що сюди поляки їдуть, а ми їдемо в Україну».

№ 14 Уривок із Постанови Верховної Ради України № 2608 «Про відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортації українців з Лемківщини, Посяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках»:

«Процес депортації у 1944–1951 роках мав форму військових операцій проти мирного населення, супроводжувався грубими порушеннями прав і свобод людини і громадянина, повною забороною повернення на рідні землі, вилученням майна, безальтернативним закріпленням за новими місцями поселення, залишати які було заборонено, обмеженням політичних, соціальних, економічних і культурних прав, що призвело до руйнування української культурної та історичної спадщини, поставило під загрозу знищення низки Етнографічних груп українського народу».

Група № 3.

Завдання 3. Опрацюйте документи практичної роботи (№8, №9, №10, № 11, №12, №13, №14). З'ясуйте, до яких наслідків призвели депортації українців у 1944–1951 роках. Результати досліджень запишіть у зошит.

Група № 4.

*Завдання 4. Підберіть історичні факти на підтвердження вміщених у документі № 14 аргументів про наслідки депортацій українців. Запишіть їх у зошит.

Завдання 5. Обговоріть результати групової роботи в загальному колі.

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Про яку подію в ньому йдеться? Коли вона відбулася?

«Поява шкідливого нарисів історії української літератури об'єктивно допомагає найлютішим ворогам українського народу – українсько-німецьким націоналістам. Президія Спілки та її голова т. Рильський не вжили заходів, щоби вчасно перешкодити проникненню в радянську літературу ворожих тенденцій... Журнал "Вітчизна" (ред. Яновський) надає місце статтям і творам, які пройняті буржуазною ідеологією, міщанськими поглядами на життя, аполітичністю...».

2. Перелічіть події у хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю.

Проведення операції «Вісла»; створення Організації Об'єднаних Націй; початок будівництва газопроводу Дашава – Київ; проведення Львівського собору про скасування Берестейської унії; ухвалення ООН Загальної декларації прав людини; проведення операції «Захід».

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) Ліга Націй; ООН; Сан-Франциско; Дмитро Мануїльський;
Б) «ждановщина»; «лисенківщина»; космополітизм; «буржуазний націоналізм»;
В) Люблінська угода; «Велика блокада»; операція «Вісла»; операція «Захід»;
Г) Максим Рильський; Сергій Лебедев; Володимир Сосюра; Юрій Яновський.

4. Виконайте завдання за історичною картою:

а) знайдіть та порівняйте кількість населення, яким обмінялися Польща та УРСР;
б) віднайдіть українські території, які втратила УРСР через їхнє приєднання до Молдавської РСР;
в) знайдіть території, які відійшли до УРСР за договорами з Чехословаччиною та Румунією;
г) з'ясуйте, куди й скільки людей було депортовано з Криму в 1944 році.

4. Заповніть пропуски в реченнях.

Важким випробуванням для жителів республіки у повоєнний період став голод у _____ роках, третій за два з половиною десятиліття більшовицької влади в Україні. Головним його винуватцем було сталінське керівництво. Незважаючи на несприятливі погодні умови — малосніжну холодну _____ 1945 року і посушливе _____ 1946 року... У червні 1947 року були прийняті Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за

розкрадання державного і громадського майна», «Про посилення охорони особистої власності громадян» та відновлено дію закону «_____» від 7 серпня 1932 року... Жертвами голоду стало майже _____ осіб. Голод, який штучно організувала влада, захопив усі верстви населення, однак найбільше постраждало _____.

6. Проаналізуйте участь УРСР у міжнародних організаціях за критеріями: назва організацій, напрямки діяльності, результати діяльності.

7. З'ясуйте, про яке явище періоду «відлиги» йдеться в уривках з історичного джерела.

«Швидкими темпами переселити українців і змішані сім'ї на повернуті території (насамперед у Північну Пруссію), не створюючи компактні групи, та не ближче ніж 100 км від кордону...»

Поміркуйте, чим була зумовлена ця політика. Запишіть спогади жителів вашого населеного пункту про реакцію його мешканців на такі дії влади.

8. Пригадайте, які реформи були здійснені в період повоєнного відбудови, та усно (письмово) заповніть таблицю.

Сфера економіки	Зміни в економіці	Наслідки	
		позитивні	негативні
Промисловість			
Сільське господарство			

9. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими в § 6 (Роман Шухевич, Йосиф Сліпий). Стисло, кількома реченнями, вкажіть, який внесок вони зробили у вітчизняну історію.

10. Історик Павло-Роберт Магочій стверджує: «Знищення Греко-католицької церкви здійснила радянська держава, але у співпраці із Російською православною церквою. Вже під час Другої світової війни, частково для мобілізації населення проти німецького вторгнення, Сталін уклав угоду із Російською православною церквою, дозволивши призначити нового патріарха та послабивши державні репресії проти неї. По війні греко-католицькі храми були передано Російській православній церкві... А що для радянської влади головною морокою був український націоналізм, то по війні Українська автокефальна й Українська автономістська православні церкви, дозволені нацистами під час окупації, було також оголошено поза законом, а їхню власність передано Російській православній церкві». Доберіть історичні факти з означеного періоду, які підтверджують думку автора.

РОЗДІЛ 2.

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

З нагоди 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка ректорат Київського університету замовив групі художників вітраж, який мав прикрасити фое Червоного корпусу. Митці на чолі з художницею Аллою Горською взялися до роботи.

1. Розгляньте ескіз вітража «Шевченко. Мати». Опишіть, кого/що ви бачите на ескізі. Поясніть значення напису: «Возвеличу малих, отих рабів німих, я на сторожі коло них поставлю слово!»
2. З'ясуйте, хто й чому знищив вітраж «Шевченко. Мати».
3. Дізнайтеся, що об'єднувало режисера Леся Танюка, художників Опанаса Заливаха й Аллу Горську, поетів Василя Симоненка і Ліну Костенко, літературознавців Івана Світличного й Івана Дзюбу.

§ 11

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УРСР У 1953–1964 РОКАХ

- ✓ Які ознаки тоталітарної держави були характерні для СРСР?
- ✓ Хто очолював Комуністичну партію України у 1940–1950-х роках?
- ✓ Як змінився територіально-адміністративний устрій УРСР після Другої світової війни?

1. Внутрішньополітична ситуація в СРСР й УРСР у першій половині 1950-х років

Узимку 1953 року здоров'я Йосифа Сталіна різко погіршало. Його оглянув лікар та рекомендував суворий постільний режим. Тоді увесь медичний персонал, який обслуговував партійних працівників, було заарештовано і звинувачено у підривній діяльності проти радянської влади. Ці події увійшли в історію як «справа лікарів». Преса нагнітала антисемітські настрої, адже заарештовані були євреями; їх таврували як агентів американської розвідки. Суспільство завмерло і чекало нової хвилі репресій. Проте 5 березня 1953 року Йосиф Сталін, який протягом тридцяти років розбудовував тоталітарний режим в СРСР, помер.

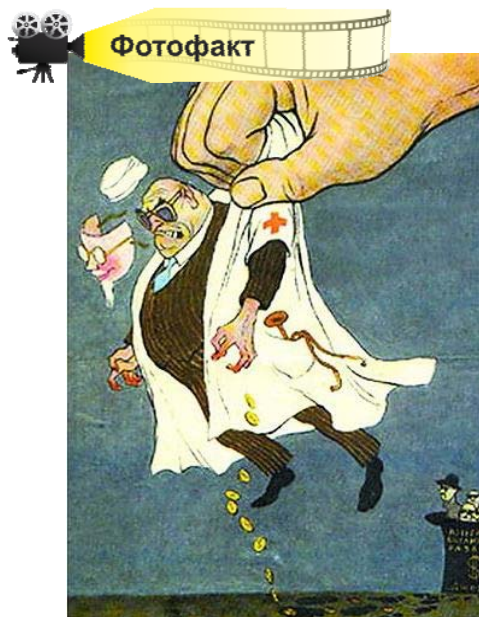
Розпочалася активна боротьба за владу, котра тривала декілька місяців. У ній переміг **Микита Хрущов**. Він і очолив Компартію СРСР. Зі своїм політичним опонентом Микита Хрущов вчинив у дусі сталінських традицій: Лаврентія Берію було заарештовано за звинуваченням у шпигунстві та змові з метою захоплення влади й застосовано проти нього найвищу міру покарання — розстріл. Першим секретарем ЦК КПУ став **Олексій Кириченко** — перший українець, котрий будь-коли займав цю посаду з часу утворення Компартії України. На цій посаді він перебував упродовж 1953–1957 років. Його змінив Микола Підгорний, який очолював ЦК КПУ до 1963 року. Поступово усталилася практика призначати на вищі партійні посади в республіці представників корінної національності. Загалом вихідців із УРСР на керівних посадах у союзних партійних і державних органах також суттєво збільшило. Українські чиновники могли зробити кар'єру в Москві й у будь-якому іншому місці СРСР та успішно користувалися такою можливістю. Очевидно, це пояснюється тривалим проживанням Микити Хрущова в Україні та його майже 11-річним керуванням КП(б)У. Та й своєму підвищенню він великою мірою завдячував підтримці українських партійних діячів. Політична підтримка з боку українського керівництва не раз допомагала Микиті Хрущову в критичні моменти, особливо в період боротьби за владу 1954 року, а також у 1957 році, коли частина партійного керівництва намагалася усунути його від влади.

Прихід до влади Микити Хрущова ознаменувався значними змінами: було пом'якшено державний контроль у різних сферах суспільно-політичного життя й частково розширено права союзних республік. Тому десятирічний період в історії СРСР від середини 1950-х років і

до середини 1960-х років ще називають лібералізацією. У цей час фактично відбувся перехід від тоталітарного до авторитарного політичного режиму. Його визначальними рисами стало засудження культу особи Сталіна, розформування ГУЛАГу. Було покладено край використанню примусової праці в економіці, звільнено політичних в'язнів, послаблено цензуру. Митці отримали більшу свободу в творчій діяльності. За цим періодом закріпилася ще одна назва — «відлига». Вона з'явилася після публікації в 1954 році однойменної повісті письменника Іллі Еренбурга, у якій було показано ці переми в житті суспільства.

1. Що називають «справою лікарів»?
2. Хто після смерті Йосифа Сталіна зайняв керівну посаду в СРСР, а хто — в УРСР?

Карикатура з радянського журналу «Крокодил». 1953 рік

Ресторан «1203» у Вашингтоні запрошує на безкоштовний борщ з нагоди смерті Йосифа Сталіна. 5 березня 1953 року. Світлина

Розгляньте карикатуру і світлину та виконайте завдання 1-3.

1. З якими історичними подіями пов'язані ілюстрації?
2. Як би ви назвали карикатуру та світлину? Чому?
3. Чи пов'язані ці зображення з «холодною війною»? Відповідь обґрунтуйте.

2. Адміністративно-територіальні зміни в Україні

У 1954 році в адміністративно-територіальному устрої України відбулися суттєві зміни. Є кілька версій пояснення їхніх причин. Зокрема, цього року в Радянському Союзі з розмахом відзначали 300-річчя Переяславської ради, яку пересічним громадянам

представляли як акт «возз'єднання» України з Росією. Щоб підкреслити важливість цієї події, радянська влада здійснила відповідні адміністративно-територіальні зміни. За іншою версією, такі зміни відбулися задля удосконалення адміністративного поділу і полегшення управління територіями. До прикладу, в Київській області було 45 районів. Звісно, управляти такою кількістю районів було складно.

У січні 1954 року було створено Черкаську область. До неї увійшли три міста обласного підпорядкування — Черкаси, Умань, Сміла — і території 30 окраїнних районів Вінницької, Київської, Кіровоградської, Полтавської областей. На початку лютого 1954 року місто Проскурів перейменували на Хмельницький. Оскільки Проскурів був обласним центром Кам'янець-Подільської області, то й область відтоді стала Хмельницькою. Тоді ж Ізмаїльську область приєднали до Одеської. Рішенням Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 року Кримську область було передано від Російської Федерації до Української РСР.

У 1958 році місту Ворошиловград повернули історичну назву — Луганськ. Водночас було перейменовано область. У травні 1959 року ліквідували Дрогобицьку область, яка із 20 районами та 4 містами обласного підпорядкування стала частиною Львівщини. Після 1959 року адміністративно-територіальні зміни не стосувалися структури областей. На обласному рівні відбувалися тільки перейменування. Наприклад, у 1961 році місто Сталіно перейменували у Донецьк. Відповідно й область стала називатися Донецькою. В 1962 році Станіславську область перейменували на Івано-Франківську. Отже, упродовж 1954–1962 років адміністративно-територіальний устрій Української РСР суттєво змінився. Так завершилося формування території сучасної України.

1. Що зумовило зміни в адміністративно-територіальному устрої УРСР у 1954 році?
2. Стисло охарактеризуйте територіальні зміни у 1954 році.
3. Які територіальні зміни відбулися у 1958–1962 роках?

3. Українська РСР у міжнародних відносинах

Зовнішньополітичну діяльність УРСР суворо дозував загальносоюзний центр. До прикладу, УРСР не мала жодного дипломатичного представництва в інших країнах, а Міністерство закордонних справ України було найменшим за кількістю службовців відомством. Якщо ж УРСР долучалася до міжнародних організацій, то це були переважно спеціалізовані установи ООН. Від 1957 року в Нью-Йорку відкрилося постійне представництво УРСР при ООН. У 1960 році на XV сесії ООН українські представники ініціювали прийняття Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Це в той час, як Україна фактично сама була колонією і не мала реального права вийти з СРСР.

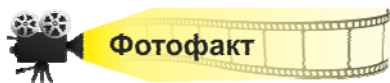
В орбіті інтересів Радянського Союзу, а отже, під його впливом перебували країни Центрально-Східної Європи, які ще називали країнами «соціалістичного табору». Тож зовнішні відносини УРСР були пов'язані насамперед із цими країнами. Економічну співпрацю Україна реалізову-

вала в рамках Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Вона зводилася до експорту з УРСР промислового обладнання, металопрокату, а також сировини, передусім вугілля, залізної руди. Натомість в Україну імпортували різноманітне технічне устаткування, вироби хімічної та електротехнічної промисловості, товари народного споживання, сільськогосподарську продукцію. Українські будівельники зводили промислові об'єкти в Чехословаччині, Угорщині, Польщі, Румунії, Німеччині (НДР). Відтак громадяни УРСР змогли здійснювати закордонні поїздки — звісно, до країн соцтабору й під контролем КДБ чи партійних комітетів. Проте співпраця з країнами-членами РЕВ ґрунтувалася не стільки на економічних, скільки на політичних та ідеологічних засадах. Задля розширення свого впливу СРСР налагоджував політичні, економічні, наукові та культурні зв'язки з країнами Азії, Африки й Латинської Америки. У складі радянських делегацій чи військових формувань сюди зазвичай скеровували й українців.

Зміни, що відбувалися в СРСР після смерті Йосифа Сталіна, в окремих країнах соціалістичного табору були сприйняті як сигнал до кардинальних змін у суспільстві. **Антикомуністичні виступи** відбулись у низці країн: Німеччині (НДР) — 1953, Польщі та Угорщині — 1956 року, проте їх придушили радянські війська. Тисячі людей було вбито, тисячі людей зазнали кримінального переслідування. У радянських дивізіях, спрямованих на придушення революцій, служили й українці. Загалом значна частина жителів УРСР була зомбована радянськими засобами масової інформації і засуджувала «зраду народних інтересів» повсталими. Проте були й такі, котрі об'єктивно аналізували ситуацію й розцінювали дії СРСР як інтервенцію.

1. З якою ініціативою виступили українські представники у ООН у 1960 році?
2. Переважно з якими країнами співпрацювала УРСР? Чому?
3. Як українці поставилися до повстань у НДР, Польщі, Угорщині?

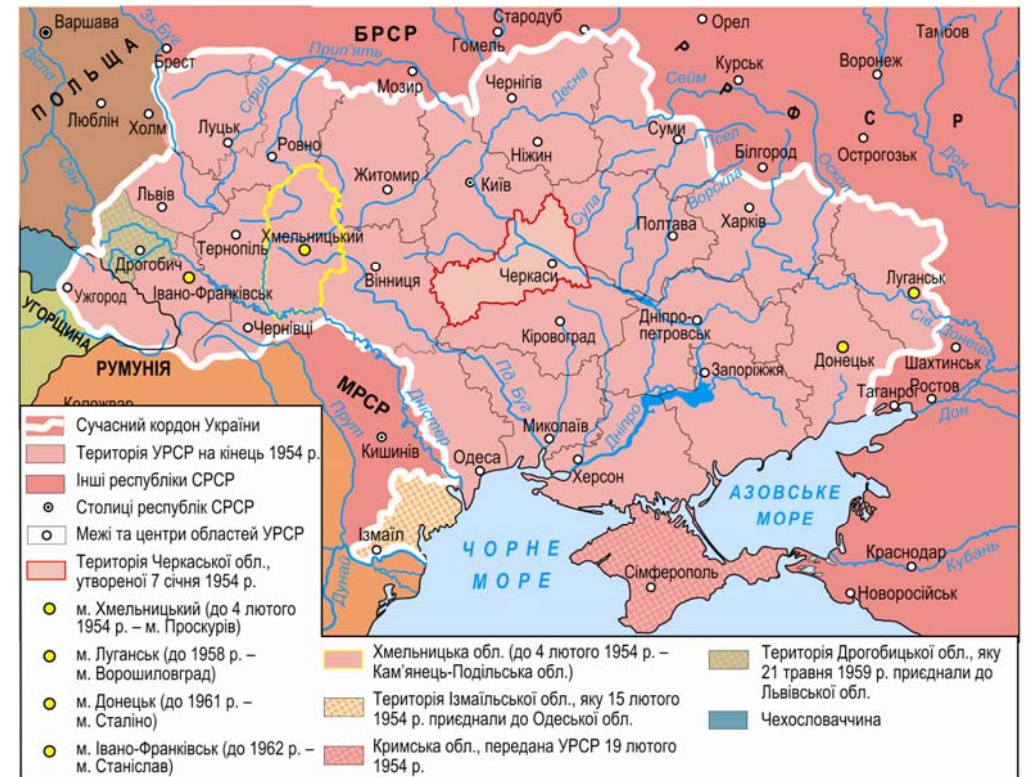
У 1964 році ЮНЕСКО підтримало ініціативу щодо відзначення 150-ї річниці з дня народження Тараса Шевченка. Одним із напрямків вшанування пам'яті великого Кобзаря було спорудження пам'ятників. Відтак 27 червня 1964 року у Вашингтоні (США) відбулося урочисте відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку. На церемонії був присутній экс-президент США Дуайт Ейзенхауер. Загалом ця подія зібрала понад 100 тисяч людей, насамперед представників української діаспори. Пам'ятник — то спільна робота скульптора Леоніда Молодожанина, українця з Канади, та архітектора Радослава Жука. Фінансування проєкту здійснювала українська громадська організація «Просвіта».

1. За допомогою мережі Інтернет дізнайтеся, у яких країнах споруджено пам'ятники Тарасові Шевченку. Про що це свідчить?

Пам'ятник Тарасові Шевченку у Вашингтоні (США). Світлина

Адміністративно-територіальні зміни в Україні у 1954–1962 роках

Попрацюйте в парах. Простежте на карті ті адміністративно-політичні зміни, про які йдеться в 2 пункті параграфа.

У той час, коли... на теренах України
 першим секретарем ЦК КПУ обрано Олексія Кириченка, першого етнічного українця, хто очолив Комуністичну партію України,
Тоді... у світі
 у Великій Британії було короновано Єлизавету II.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1953 рік** — «справа лікарів»;
  - **1953–1964 роки** — період, коли Компартією СРСР керував Микита Хрущов;
  - **1953–1957 роки** — перебування Олексія Кириченка на посаді першого секретаря ЦК КПУ;
  - **1954 рік** — приєднання Криму до УРСР.
2. Поясніть значення понять: *лібералізація*, *«відлига»*.
3. Історик Сергій Єкельчик стверджує, що боротьба за владу між наступниками Йосифа Сталіна несподівано надала Україні більшу політичну вагу. Чи погоджуєтеся ви з цією думкою? Відповідь аргументуйте.
4. Використовуючи легенду карти «Адміністративно-територіальні зміни в Україні у 1954–1962 роках», стисло охарактеризуйте адміністративно-територіальні зміни в Україні упродовж 1950–1960-х років.

- ✓ Коли й чому в Радянському Союзі створили ГУЛАГ?
- ✓ Хто були жертвами сталінських репресій?
- ✓ Що таке «відлига»? З яким політичним діячем СРСР вона пов'язана?

1. Українці в повстаннях у таборах ГУЛАГу

Звістка про смерть Йосифа Сталіна швидко розлетілася Союзом, вона відразу стала відомою мільйонам ув'язнених. Жертви сталінського терору виступили з вимогами поліпшити умови утримання та переглянути їхні вироки. У березні 1953 року окремим в'язням була оголошена амністія, насамперед тим, термін ув'язнення яких не перевищував п'ять років. Значну кількість звільнених склали кримінальні елементи, оскільки політичні в'язні мали більші терміни ув'язнення. 3/4 політичних в'язнів становили українці, більшість із них були засуджені на 25 років ув'язнення. Такий вид покарання називали «бандерівським стандартом», оскільки його застосовували щодо осіб, пов'язаних з діяльністю ОУН та УПА. Зволікання влади з прийняттям рішень, амністія лише окремих категорій засуджених, жорсткі умови утримання, знущання табірної адміністрації привели до хвилі повстань у ГУЛАГові. Більшість цих виступів пов'язують із українцями, репресованими за участь у націоналістичному підпіллі.

Наймасштабніші повстання відбулися в місті Норильську (26 травня–4 серпня 1953 року), Воркуті (19 липня–1 серпня 1953 року), Кенгірі (16 травня–26 червня 1954 року). Повсталі вимагали знизити тривалість робочого дня, встановити гідну і своєчасну оплату праці, поліпшити харчування і побутові умови, покращити медичне обслуговування. Поруч з соціально-економічними вимогами звучали й політичні, зокрема: переглянути справи ув'язнених, покарати табірну адміністрацію за свавілля й жорстокість, зняти обмеження щодо листування з рідними. Допоки їхні вимоги не будуть виконані, в'язні відмовлялися коритися табірній адміністрації і не виходили на роботу. Вони випускали стіннівки, налагодили роботу табірної радіо, друкували листівки, які поширювали за межі табору за допомогою повітряних зміїв. На території, яку контролювали повсталі, було організовано самоврядування й самооборону, тут панували порядок і дисципліна. Для придушення повстань радянська влада спрямувала загони військових, сотні вишколених собак, пожежні машини, оснащені брандспойтами і навіть танки.

Хоча виступи були придушені, але саме вони докорінно змінили систему ГУЛАГу, змусивши радянське керівництво реформувати її. У 1954 році урядова комісія СРСР оприлюднила офіційні дані щодо важких умов життя і праці в концтаборах. У вересні 1955 року українські в'язні мордовського концтабору звернулися до ООН з відкритим листом, у якому йшлося про численні порушення прав людини в СРСР. Завдяки повстанням пришвидшився перегляд у судах справ

різних категорій в'язнів, зокрема учасників національно-визвольної боротьби. Так почався процес реабілітації — відновлення чесного імені багатьох незаконно засуджених. Із таборів ГУЛАГу до України почали повертатися ті, хто свого часу був репресований за так звану антиреволюційну агітацію і пропаганду, а також лідери греко-католицької церкви. Щоправда, зі звільнених брали довічну підписку про нерозголошення інформації, пов'язаної з їхнім перебуванням у концтаборах. Багато колишніх в'язнів після звільнення не змогли знайти роботу, місцева влада відмовляла їм у праві на прописку. І хоча в січні 1960 року ГУЛАГ було розформовано, у радянських концтаборах і далі утримували сотні тисяч в'язнів.

1. Які причини виступів в'язнів у радянських концтаборах?
2. Що вимагали повсталі в таборах Норильська, Воркути, Кенгіра?
3. Що таке реабілітація? Коли було розформовано ГУЛАГ?

Мовою джерела. Зі спогадів Ганни Караташ (Людкевич), учасниці Кенгірського повстання:

«Вранці 17 травня біля нашого барака почалися заворушення... Дівчата швиденько зорієнтувалися і зробили живу загорожу, взявшись попід руки, а на грудях — долоні в замок. Чекісти наказали розійтися. Побачивши, що ми не слухаємося, гидко матюкались і страхали, що стрілятимуть. Ми стояли. Почали стріляти понад головами. Стало страшно, але не відступили. Тоді приїхали пожежники і почали з брандспойтів поливати нас холодною водою. Через деякий час автоматники і пожежники відступили... Ця наша маленька перемога додала сил і надії і ще більше згуртувала дівчат».

1. Наведіть цитати зі спогадів Ганни Караташ (Людкевич), що підтверджують вислів: «Коли надія перевищує страх, то вона породжує відвагу».

Мовою джерела. Із відкритого листа українських політичних в'язнів до ООН від 30 вересня 1955 року:

«Ми, в'язні мордовських спецтаборів, просимо прийняти до загального відома цілого культурного світу таке: «Наш український народ, як і ряд інших народів, опинився під займанчим чоботом червоної Росії, де нам відібрано всяке елементарне право існування на землі. Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10–25 років не за бандитизм, як це вони (большевики) вияснюють перед світом, — не за підпал, убивства і зраду, лише за те, що ми, як і кожний волелюбний народ, домагаємось свого законного права на своїй землі. Тому в нас виринає питання: чи знає культурний світ про умови, в яких знаходимося не лише ми — в'язні, але й весь наш народ?»

1. Яка основна причина перебування українських політичних в'язнів у таборах ГУЛАГу?

Вишивка Анни Хом'як.
Табір у Норильську. 1948 рік.

Вишито напис:
«Боже, вислухай благаання,
не дай заснути у тюрмі.
Волю пішли Україні,
щастя і долю дай їй!
Мама. На спомин діточкам»

Українські політв'язні
під час роботи в кам'яному
кар'єрі. 1955 рік

2. XX з'їзд КПРС. Розгортання десталінізації

Одним із важливих складових елементів відлиги стала **десталінізація** — процес подолання культу особи Йосифа Сталіна та ліквідації режиму, який сформувався в СРСР упродовж 1930-х–початку 1950-х років. **Культом особи** називають звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, котра займає найвище становище в політичній чи іншій ієрархії, надмірне перебільшення заслуг і ролі лідера. Поступовий процес ліквідації наслідків сталінізму почався із утвердженням при владі Микити Хрущова. Було припинено репресії, для перегляду справ незаконно засуджених створили відповідні комісії. Поглибленню десталінізації сприяла доповідь Микити Хрущова «Про культ особи та його наслідки», з якою він виступив на закритому засіданні XX з'їзду КПРС у лютому 1956 року. Доповідач розкритикував звеличення особи Йосифа Сталіна. Було наголошено на особистій відповідальності Сталіна за поразки Червоної армії на початку німецько-радянської війни; примусове виселення народів за межі їхньої історичної батьківщини, насамперед кримських татар; Великий терор 1937–1938 років і масові репресії післявоєнного часу. Щоправда, багато фактів замовчувалися: не було сказано про примусову колективізацію, Голодомор 1932–1933 років. Та й загалом стратегія партії вважалася правильною і роль Йосифа Сталіна в соціалістичному будівництві значною. Однак, незважаючи на це, промова Микити Хрущова і так була вражаючою.

Микита Хрущов розкритикував репресії, починаючи від 1934 року, а на рішучий перегляд справ жертв політичних процесів, сфабрикованих у 20–30-ті роки, так і не наважився. Значною мірою це пояснюється тим, що правляча верхівка не бажала розділити відповідальність за вчинені злочини. Звісно, Микита Хрущов замовчував і той факт, що й сам був причетним до репресій, адже протягом 1938–1949 років очолював ЦК КП(б)У. Водночас політику партії від часу її появи визнано правильною, позитивно оцінено внесок Йосифа Сталіна в «побудову соціалізму». Основні положення доповіді в дещо пом'якшеному вигляді було викладено в постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» від 30 червня 1956 року. Реакція громадськості на доповідь була різною. Дехто вважав критику культу особи недостатньою, інші розцінили її як наклеп проти радянської влади. У червні 1957 року навіть відбулася спроба державного перевороту, щоб усунути очільника партії від влади. Але змова зазнала провалу, більше того, Микита Хрущов використав її для зміцнення своєї влади. **На початку 1958 року він очолював не лише КПРС, а й уряд СРСР.**

Критика культу особи Йосифа Сталіна тривала і на XXII з'їзді КПРС (жовтень 1961 року). На цьому з'їзді було прийнято програму

Комуністичної партії, у якій влада пообіцяла радянським людям побудувати комунізм через 20 років — до 1980 року. На виконання рішень з'їзду з мавзолею Володимира Леніна винесли саркофаг з набальзамованим тілом Йосифа Сталіна та поховали його біля Кремлівської стіни. У всьому Радянському Союзі демонтували пам'ятники Йосифу Сталіну. Закривали присвячені йому музеї, з бібліотек вилучали його твори. Перейменовували підприємства, навчальні заклади, вулиці й міста, названі ім'ям Йосифа Сталіна. До прикладу, у 1961 році місто Сталіно перейменували на Донецьк, а Сталінську область — у Донецьку. Відбулися зміни в партійному житті: впроваджено регулярне оновлення складу керівних органів КПРС; перебування на найвищих посадах обмежено лише трьома термінами. Отже, завдяки десталінізації у Радянському Союзі почалися незворотні зміни. І хоча критика тоталітарного режиму була обмеженою, виняткове право на владу зберігалось за КПРС, існування радянської системи не піддавалося сумніву, а в культурі залишався ідеологічний контроль, після цього **повернутися до попередніх порядків СРСР уже ніколи не зміг.**

1. Які основні тези доповіді «Про культ особи та його наслідки»?

2. Доведіть, що Микита Хрущов був непослідовним, здійснюючи політику десталінізації.

3. До яких результатів у суспільно-політичному житті привела критика культу особи?

Мовою джерела. Постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» від 30 червня 1956 року (витяг):

«...Як могло статися, що в умовах радянського соціалістичного ладу виник і поширився культ особи Сталіна з усіма його негативними наслідками?

При розгляді цього питання треба мати на увазі як об'єктивні, конкретні історичні умови, в яких проходило будівництво соціалізму в СРСР, так і деякі суб'єктивні фактори, пов'язані з особистими якостями Сталіна... Перебуваючи тривалий період на посту Генерального секретаря ЦК партії, Йосиф Сталін разом з іншими керівними діячами активно боровся за втілення в життя ленінських заповітів. У цій політичній та ідейній боротьбі Сталін здобув великий авторитет і популярність. Проте з його ім'ям стали неправильно пов'язувати всі наші великі перемоги. Успіхи, досягнуті Комуністичною партією і Радянською країною, вихвалання на адресу Сталіна запаморочили йому голову. В цій обстановці почав поступово складатися культ особи Сталіна».

Демонтований пам'ятник Йосифу Сталіну в Будапешті. Світлина

1. Яка причина формування культу особи Йосифа Сталіна названа визначальною? Чи погоджуєтесь ви з такою думкою?

2. Розгляньте світлину поруч із рубрикою. Висловіть припущення, що робили із демонтованими пам'ятниками. Яке ваше особисте ставлення до спорудження і демонтажу пам'ятників історичним особам?

Український літературознавець Іван Світличний про реакцію діячів культури на виступ Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС:

«...У багатьох з нас одразу після XX з'їзду було багато наївного, рожевого оптимізму, багато ілюзій, побудованих на піску, і багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не лишається, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму».

Мовою джерела. Український радянський історик Іван Рибалка про реакцію членів парторганізації Харківського державного університету на виступ Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС:

«...Кілька годин продовжувалося читання доповіді, після чого спочатку зависла мертва тиша... загальна розгубленість і якийсь не те що пригнічений, а просто шоківий стан».

1. Як реагувало суспільство на доповідь Микити Хрущова «Про культ особи та його наслідки»?
2. Розгляньте світліну. Висловіть припущення, що символізує кожен елемент на обкладинці журналу. Яку назву ви дали б цьому випуску журналу?

Микита Хрущов на обкладинці американського журналу «Тайм» від 30 квітня 1956 року

3. Реабілітація жертв сталінських репресій

Жахливим символом сталінської доби була система виправничо-трудових таборів, об'єднаних під пильним наглядом ГУЛАГу. Тут перебувало понад 1,7 мільйона «ненадійних елементів», значну частку ув'язнених складали українці. У 1953–1954 роках радянська влада розпочала процес перегляду справ незаконно засуджених. Спочатку амністію надали тим, чий строк ув'язнення не перебільшував п'яти років. Це були переважно кримінальні елементи. Згодом почали звільняти політичних в'язнів. Значною мірою відновленню історичної справедливості сприяли повстання політв'язнів у Норильську, Воркуті, Кенгірі. У 1954 році було створено спеціальну комісію Президії ЦК КПРС для вивчення матеріалів, присвячених масовим репресіям 1936–1939 років. Тривали перевірки органів державної безпеки, а їхній штат було суттєво скорочено. Натомість створено Комітет державної безпеки (КДБ). Органи прокуратури отримали право на перегляд справ, які сфальсифікували в роки Великого терору «трійки». Внесено зміни до Кримінально-процесуального кодексу щодо судочинства у справах про шкідництво, диверсії та терор. Щоправда, до 1956 року в СРСР було реабілітовано лише 8 тисяч осіб.

Після виступу Микити Хрущова з доповіддю «Про культ особи та його наслідки» в 1956 році реабілітація набула більших масштабів. Створено 90 спеціальних комісій, до яких належали працівники прокуратури, представники апарату ЦК КПРС і вже реабілітовані члени партії. Комісіям тимчасово були надані права Президії Верховної Ради в справі реабілітації, помилування, зменшення терміну

ув'язнення, перегляду статей звинувачення. Завдяки такому статусу вони змогли розглядати справи безпосередньо в таборах ув'язнення. З 1956 по 1959 рік повністю реабілітували 250 тисяч осіб, переважно помертло. Додому повернулися десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу. Починаючи з 1956 року дозволили повертатися на батьківщину деяким бійцям УПА та членам їхніх сімей після закінчення терміну заслання. За станом на березень 1957 року звільнено з концтаборів, спецпоселень тощо близько 65,6 тисяч осіб. До кінця 1950-х років з обліку в репресивних органах знято 58 % справ.

Щоправда, не всі категорії репресованих реабілітували. Зокрема, реабілітації не підлягали: жертви політичних репресій до 1 грудня 1934 року, всі репресовані за звинуваченнями в «українському буржуазному націоналізмі»; селяни, репресовані в роки колективізації; також населення, яке в роки колективізації було масово виселено із західних областей України; звинувачені у колабораціонізмі. Хоча примусове виселення кримських татар та інших етнічних груп з південних районів України визнали незаконним, але повернутися їм додому не дозволили. На в'язнів, засуджених за 54-ю статтею Кримінального кодексу (інакодумство), на той час реабілітацію не поширили. Процес реабілітації відбувався повільно, бо в органах безпеки, прокуратури працювало чимало тих, хто був особисто причетний до масових репресій, зловживань і беззаконня.

1. Які заходи радянської влади свідчать про початок реабілітації незаконно засуджених?
2. Чому з лютого 1956 року реабілітація набула більших масштабів?
3. Хто на той час не підлягав реабілітації?

Мовою джерела. Лист секретаря ЦК КПУ Миколи Підгорного до ЦК КПРС від 25 вересня 1956 року (витяг):

«За останній час на поселення в західні області Української РСР повернулося з місць ув'язнення і заслання близько 40 тисяч колишніх бандитів, учасників ОУН і уніатських священиків. Повернення в західні області України раніше засуджених учасників націоналістичних організацій небажано, бо в цих областях озброєні банди та організоване підпілля ОУН були остаточно ліквідовані лише до кінця 1955 року. Розгрому оунівського підпілля сприяла колективізація сільського господарства, яка була завершена в 1949–1950 роках. Однак колгоспи за ці 5–6 років ще не встигли достатньо зміцніти й особливо в тих селах, які найбільше були уражені проявами націоналізму».

1. Кого Микола Підгорний називає бандитами? Як би ви назвали цих людей?
2. Яку загрозу для радянської влади вбачає автор листа у поверненні реабілітованих? З яким проханням до ЦК КПРС міг звернутись Підгорний?
3. Висловіть припущення, як могла скластися доля реабілітованих після повернення додому з місць ув'язнення і заслання.

Жінки-політв'язні після звільнення. 1955 рік. Світлина

У той час, коли... на теренах України

було оприлюднено доповідь Хрущова «Про культ особи та його наслідки»,

Тоді... у світі

в Угорщині за підтримки Радянського Союзу було жорстоко придушено антикомуністичне повстання.

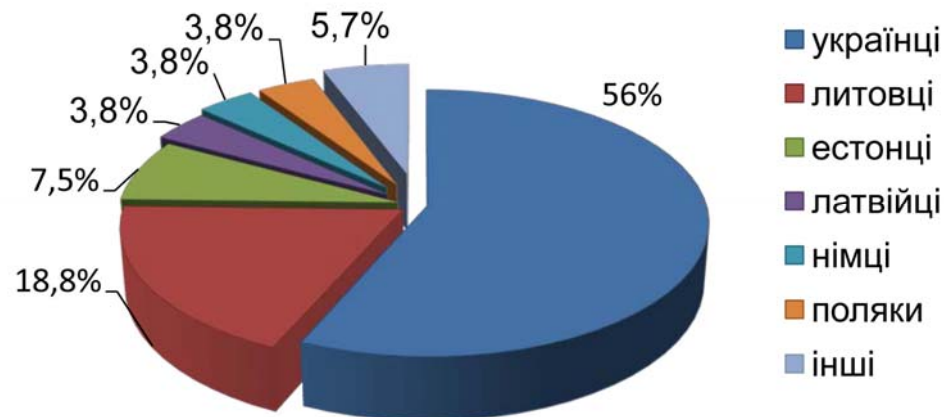

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 26 травня–4 серпня 1953 р. — повстання в сталінському концтаборі в Норильську;
  - 19 липня–1 серпня 1953 р. — повстання в сталінському концтаборі у Воркуті;
  - 16 травня–26 червня 1954 р. — повстання в сталінському концтаборі в Кенгірі;
  - лютий 1956 р. — виступ М. Хрущова з доповіддю «Про культ особи та його наслідки».
- Поясніть значення понять: *десталінізація, культ особи, реабілітація*. Складіть інфографіку «Реабілітація жертв сталінських репресій».
- За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, як реагували українці–представники різних соціальних груп на доповідь Микити Хрущова «Про культ особи та його наслідки».
- Проаналізуйте таблицю та діаграму, подані нижче. Які висновки ви зробили з наведених статистичних даних? Відповідь обґрунтуйте. Поміркуйте, чому офіційні дані та оцінка втрачаних ув'язненими суттєво відрізняються.

Повстання	Втрати повстанців	
	Офіційні дані	Оцінка ув'язнених
у Норильську	150 в'язнів убито, 226 — поранено	1000 в'язнів убито та поранено
у Воркуті	53 в'язні вбито, 123 — поранено	понад 130 в'язнів убито, 300–400 — поранено
у Кенгірі	46 в'язнів убито, 106 — поранено	500–700 в'язнів убито та поранено

Національний склад убитих в'язнів у Воркуті (за урядовими даними), у %

§ 13

КРИМ І КРИМСЬКІ ТАТАРИ ПІСЛЯ ДЕПОРТАЦІЇ

- ✓ Що таке «депортація», «геноцид»?
- ✓ Кого відносять до корінних народів України?
- ✓ Наведіть історичні факти, які свідчать про постійний інтерес Росії до Кримського півострова.

1. Становище кримських татар у місцях депортації

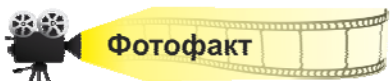
Одним із найстрашніших злочинів радянської влади під час війни стала депортація кримськотатарського народу, який звинуватили в колабораціонізмі — співпраці з нацистами. Усього за три дні, з 18 по 20 травня 1944 року близько 200 тисяч кримських татар (кримців) вивезли товарними вагонами з Криму. Все майно, будинки, худобу, птицю відразу конфіскували на користь радянської держави. Більшість примусово вивезених потрапили до Узбекистану і в сусідні з ним райони Казахстану й Таджикистану. Дорога зайняла приблизно два тижні. Під час переїзду від спраги й тифу гинули люди, переважно похилого віку і діти. Спеціальні переселенці — саме так називали депортованих — формально мали такі ж права, як інші громадяни СРСР. Але до них ставилися з підозрою, як до зрадників радянської батьківщини. Це були результати пропаганди, проведеної владою серед місцевого населення.

Поселення, де мешкали кримські татари, були оточені воєнізованою охороною, блокпостами і огорожені колючим дротом. Тут виконували найважчу роботу: працювали на лісозаготівлях, у шахтах, обробляли бавовняні поля, зводили промислові об'єкти. Це було незвично й важко для кримців, які раніше займалися переважно садівництвом і виноградарством. На роботу ходили під конвоєм. Жили в бараках, халупах, а то й просто неба. Продовольчий пайок видавали лише працездатним. Його місячна норма складала 8 кг 200 г борошна і 2 кг крупи. Виснажлива праця, незвичний клімат, брак чистої води, голод й епідемії малярії, дизентерії, тифу — усе це спричинило зростання смертності серед кримських татар. За різними оцінками, лише протягом трьох років після переселення померли від 20 до 46% всіх примусово вивезених. 12 листопада 2015 року Верховна Рада України визнала депортацію кримських татар геноцидом. Відтоді 18 травня проголошено Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.

На XX з'їзді КПРС Микита Хрущов вперше розкритикував масові депортації народів СРСР: калмиків, карачаївців, чеченців, інгушів, балкар. Але кримських татар у своїй доповіді він не згадав. Це не випадково, адже в керівництві СРСР не було єдиної узгодженої позиції щодо кримців. Тому в умовах десталінізації лише пом'якшено їхні умови життя. У квітні 1956 року спецпоселення зняли з обліку, кримців звільнили з-під адміністративного нагляду, але звинувачення

у державній зраді знято не було. Були видані засекречені постанови, які забороняли кримським татарам селитися в областях, близьких до Криму: Запорізькій, Херсонській. Право повернутися на історичну батьківщину кримські татари отримали лише в 1989 році.

1. Куди вивезли більшість кримських татар з Кримського півострова?
2. Якими були умови життя і праці у вигнанні?
3. Що змінилося для кримських татар під час десталінізації?

В травні 2016 року в Стокгольмі (Швеція) відбувся 61-й пісенний конкурс Євробачення. Впевнену перемогу на цьому конкурсі здобула українська співачка кримськотатарського походження Джамала. Вона виконала авторську пісню «1944». На створення пісні Джамалу надихнули розповіді її бабусі Назилхан про депортацію кримськотатарського народу, яку вона пережила, та останні події в анексованому Росією Криму. Також співачка була нагороджена премією Eurostory Award за найкращий рядок у конкурсній пісні: "You think you are gods, but everyone dies («Ви думаєте, що ви — боги, але кожен помирає»).

1. Відскануйте QR-код або зайдіть за покликанням <https://cutt.ly/swF5rlbe> та перегляньте виступ Джамали.
2. Які емоції викликає у вас ця пісня?
3. Чому, на вашу думку, пісня «1944» знайшла підтримку мільйонів слухачів?

Виступ Джамали на пісенному конкурсі Євробачення. Стокгольм (Швеція). 2016 рік

Мовою джерела.

Зі спогадів кримської татарки Аліє Акімової:

«У дитинстві, на самому початку нашого життя в Узбекистані, я вже чула це мерзенне слово «татарва», а до нього ще додавали: «Зрадники, бандити, звірі, продажні шкури». Слова «кримський татарин» звучали як образа, як лайка. У школі, де навчалась, я була єдиною представницею своєї нації, нікому було за мене заступитись, а я образ не пробачала, і тому увесь перший клас ходила побитою та виваленою у пилюці. Куди мені було одній проти усіх!..».

1. Як ставилися до вимушених переселенців? Наведіть цитату зі спогадів. Чому?
2. Розгляньте фото поруч із рубрикою. Висловіть припущення, як кліматичні умови Пермського краю вплинули на кримських татар.

Депортовані кримські татари у Красновішерську, Пермський край. Світлина

2. Крим після депортації кримських татар

Кримський півострів, особливо його південна частина, після депортації корінних народів спорожнів. До прикладу, в Алуштинському районі залишилося 2600 мешканців, а в Балаклавському — лише 2200. Сільське господарство, позбавлене досвідчених працівників, зазнало значних втрат. Важко повірити, але в 1953 році у Криму було лише 3 хлібних магазини, 18 — м'ясопродуктів, 8 — молочних, 2 — тканин, 9 — взуття, 5 — будівельних матеріалів, 28 — книжкових крамниць. І хоч уряд заохочував переселення сюди росіян, цей процес відбувався повільно. Більше того, окремі переселенці через відсутність централізованого водопостачання, незнання природно-кліматичних умов півострова, брак господарських навичок тікали з Криму.

Радянська влада активно русифікувала Крим. У 1946 році півострів втратив автономний статус. Натомість створили Кримську область у складі Російської РФСР. Заборонили вписувати в паспорт кримськотатарську національність. Назви тисячі населених пунктів, гір і річок півострова, які мали кримськотатарське походження, замінили на російські назви. До прикладу, село Улу-Узень перейменували в Генеральське, а Коктебель — в Планерське. Виняток склали лише Судак, Саки, Бахчисарай, Ішунь і Джанкой. Кримськотатарську мову вилучили з ужитку, заборонили будь-які публікації. Ця заборона діяла до 1957 року. Кримськотатарський народ втратив близько 25 млн книг, підручників, посібників, 861 школу, 263 клуби, фонди 180 бібліотек. Радянська влада знищувала пам'ятки культури, пов'язані з кримцями. Мечеті закривали або перетворювали на крамниці, гуртожитки, кінотеатри. Під пильним партійним контролем переписували історію кримських татар, щоб уникнути «перекручення історичного минулого Криму», а з Великої радянської енциклопедії вилучили статтю про них. Отже, радянська влада усіма можливими способами намагалася знищити будь-які нагадування про кримців у Криму.

19 лютого 1954 року Верховна Рада СРСР прийняла указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», «враховуючи територіальне тяжіння Кримської області до Української РСР, спільність економіки й тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР». Насправді потрібно було якомога швидше відновити економічний потенціал півострова, втрачений в результаті воєнних руйнувань та депортації кримців. Юридично Крим перейшов до України пізніше, 26 квітня 1954 року, коли Верховна Рада СРСР прийняла відповідний закон і затвердила зміни в конституціях РРФСР і УРСР щодо складу їхніх територій.

З 1954 року сюди з України були спрямовані значні людські і матеріальні ресурси. Відтоді спостерігається «українізація» Криму. Завдяки важкій праці українців відбулося швидке піднесення всіх галузей виробництва, було відбудовано міста, зведено життєво важливі для Криму об'єкти. Коштом України збудовано житло, навчальні заклади, дитячі та спортивні табори, готелі, театри, автовокзали,

пансіонати, лікувальні заклади, порти, водосховища. З 1959 року ввели в експлуатацію першу в Європі гірську міжміську тролейбусну лінію Сімферополь–Алушта–Ялта. Найбільш знаковою подією в житті півострова стало відкриття в 1963 році першої черги Північнокримського каналу. Канал постачав прісну воду з Дніпра в Крим. Завдяки цьому відбулося стрімке піднесення сільського господарства, зокрема садівництва, сформувалося промислове ставкове рибництво. Отже, післявоєнне відродження півострова розпочалося лише в перше десятиліття після передання Кримської області до складу України.

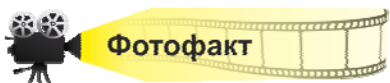
1. Які зміни відбулися в Криму після депортації кримських татар?
2. Як радянська влада ставилася до мови кримців, їхніх пам'яток історії і культури?
3. Наведіть 2-3 факти, які свідчать про економічне піднесення Криму після 1954 року.

Середня врожайність культур у Криму, ц/га			Поголів'я худоби у Криму, тис. голів		
	1940 р.	1950 р.		1940 р.	1950 р.
Зернові культури	10,7	3,9	Велика рогата худоба (корови й воли)	244,8	215,9
Озима пшениця	11,5	4,4	Мала рогата худоба (вівці й кози)	961,4	556,7
Соняшник	5,8	1,7	Свині	127	84,3
Тютюн	7	3,3			
Картопля	68	35			
Овочі	120	61			
Виноград	26,1	11,5			
Сади	53,6	42,7			

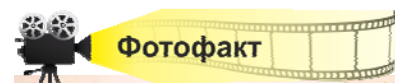
Мовою джерела. «Кримська правда» від 12 січня 1954 року:

«Глибокої осені 1952 року в колгосп імені Калініна Зуйського району прибули переселенці. Їх було 86 сімей, усі з України, з Чернігівщини. Тривалий час у колгоспі не ладилося з тваринництвом. Для худоби не вистачало приміщень, кормів, на фермі дуже низкою була трудова дисципліна. Потрібно було вживати рішучих заходів... За два роки у колгоспі здали в експлуатацію свинарник та телятник, кожний на 100 голів, і корівник на 120 голів. Тепер корівники колгоспу — це світлі теплі приміщення. На фермах діють підвісна дорога, автопоїлки, працює кормокухня».

1. Опрацюйте зміст таблиць. Поміркуйте, що зумовило кардинальні зміни в сільському господарстві Криму впродовж десятиліття.
2. Прочитайте уривок із джерела. Що сприяло розвитку тваринництва в колгоспі імені Калініна Зуйського району в Кримській області?

Рішення про будівництво Північнокримського каналу було прийнято ще у вересні 1950 року, коли Крим входив до складу РРСФР. Його планували побудувати водночас з Південноукраїнським каналом та Каховською ГЕС. Розгляньте марку «Великі будівництва комунізму: Каховська ГЕС. Південноукраїнський і Північнокримський канали». За допомогою Інтернет-ресурсів дізнайтеся: 1) що із зображеного на марці не відповідає дійсності; 2) чому була допущена ця помилка; 3) чи функціонує зараз Північнокримський канал.

Перший тролейбус на міжміській лінії Сімферополь–Алушта. Світлина, 1959 рік

Дизель-тролейбус на трасі Сімферополь–Ялта. Світлина, 1963 рік

6 листопада 1959 року відбулося урочисте відкриття міжміської тролейбусної лінії Сімферополь–Алушта протяжністю 52 кілометри. Міжміська траса мала складний рельєф, тож СРСР закупив тролейбуси чехословацького виробництва моделі «Skoda 8Tt». Саме такий тролейбус відкривав рух на міжміській тролейбусній лінії (зверніть увагу на перше фото). Для живлення тролейбусної лінії спорудили 16 тягових підстанцій.

У липні 1961 року було відкрито нову ділянку міжміської тролейбусної лінії від Алушти до Ялти. Таким чином почала працювати найдовша у світі міжміська тролейбусна лінія довжиною в 92 кілометри. Пасажирів обілювали кондуктори, які водночас були й екскурсоводами. Водії й кондуктори мали уніформу: берет і синій костюм.

Поруч із пасажирськими тролейбусами гірською трасою курсували тролейбуси і вантажні тролейбуси (зверніть увагу на друге фото).

1. Дізнайтеся, чи діє зараз міжміська тролейбусна лінія в Криму.
2. Висловіть припущення, чий портрет розміщено на лобовому склі тролейбуса на першому фото. Про що це свідчить?
3. З якою метою, на вашу думку, використовували тролейбуси та вантажні тролейбуси в Криму? Чому з часом їхня кількість зменшилася?

3. Кримськотатарський національний рух

Там, на чужині, кримські татари мріяли повернутися на свою історичну Батьківщину. Прагнення зберегти ідентичність, культуру, мову і багатовікові традиції надихали їх до боротьби. Вже в другій половині 1940-х років кримці вдавалися до порушень режиму або й втечі зі спецпоселень. Їх не зупиняло й те, що за втечу було встановлено покарання — 20 років примусових робіт, а за переховування втікачів — 5 років. Старше покоління кримських татар свято берегло образ втраченої батьківщини. Любов до рідної землі вдалося передати молоді, яка активно долучилася до національного руху.

Піднесення кримськотатарського національного руху відбулося під час «відлиги». Кримці збирали підписи під листами з проханням про повернення на батьківщину. Було сформовано делегації до Москви для вручення звернень вищому партійному керівництву. Зокрема, в 1957 році понад 14 тисяч кримських татар в Узбекистані підписали лист до

ЦК КПРС щодо відновлення історичної справедливості для їхнього народу. Натомість Москва доручила узбецьким комуністам посилити «роз'яснювальну роботу» серед кримців. Однією з форм боротьби за відновлення прав були мітинги й демонстрації. Інколи доводилося вдаватися до хитрощів: проводили такі заходи біля пам'ятників Леніну. Але учасників зібрань розганяли за допомогою пожежних машин, активістів арештовували. Зокрема, в 1961 році арештували двох активістів — Енвера Саферова і Шевкета Абдураманова, звинувативши їх в «антирадянській пропаганді та агітації». Покарання визначили відповідно — 7 і 5 років позбавлення волі.

Молоді кримці гуртувалися в підпільні організації. Зокрема, у Ташкенті (Узбекистан) наприкінці 1961 року виник «Союз кримськотатарської молоді». Його лідери — Марат Омеров і Саїт-Амза Умеров — відразу потрапили під пильний нагляд КДБ. Невдовзі їх заарештували. На закритому судовому засіданні за створення «антирадянської організації та антирадянську агітацію» було винесено вирок: відповідно 4 і 3 роки у виправно-трудовій колонії посиленого режиму. Після арешту активістів Союз продовжував діяти й у середині 1960-х років нараховував 5 тисяч учасників. Молодіжна організація не була легальною, натомість мала низку осередків на підприємствах та у вишах. Метою діяльності Союзу було повернення на історичну батьківщину — Крим. Для цього проводили бесіди з населенням як протидію антикримськотатарській пропаганді. Досліджували історію Кримського півострова та його корінних народів. Складали звернення до влади. Збирали кошти для роботи та допомоги засудженим і їхнім сім'ям. Зерно, посіяне старшими кримцями, давало гарні сходи в діяльності молодого покоління кримських татар.

1. Якими були форми боротьби кримців у 1940-х роках?
2. Коли відбулося піднесення кримськотатарського національного руху?
3. Коли утворився і за що боровся «Союз кримськотатарської молоді»?

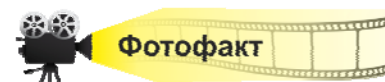
Мовою джерела. Зі спогадів Мустафи Джемільєва, учасника «Союзу кримськотатарської молоді»:

«Створення організації, по-перше, дало можливість збирати молодих людей і з усією відвертістю говорити про проблеми народу та необхідність щось робити для їх вирішення... По-друге, арешти і виключення з інститутів дозволили провести якусь «селекцію» серед наших молодих співвітчизників: боягузи шарахнулись убік і намагалися більше ніколи не «засвічуватися» на різних наших подальших зборах, а інші почали думати над іншими шляхами і формами діяльності у тому ж напрямку».

1. Як діяльність «Союзу кримськотатарської молоді» сприяла розвитку національного руху кримців?
2. На світлинці Мустафі Джемільєву 16 років. У якому віці він був депортований?
3. Як ви вважаєте, що невдовзі надихнуло 18-річного юнака долучитися до кримськотатарського національного руху?

Мустафа Джемільєв.
Світлина, 1959 рік

У 2013 році відбувся прем'єрний показ фільму Ахтема Сеїтаблаєва «Хайтарма». Прототипом головного героя став радянський льотчик-ас Амет-хан Султан. Під час німецько-радянської війни збив близько 50 ворожих літаків. Він двічі став Героєм Радянського Союзу, але завжди пам'ятав про своє кримськотатарське коріння. Перебуваючи в травні 1944 року в Алупці (Крим), врятував матір від депортації до Узбекистану.

При нагоді завжди піднімав проблему кримців. У 1956 році після XX з'їзду КПРС разом з групою колишніх партійних і радянських працівників Кримської АРСР підписав лист з проханням про реабілітацію кримських татар. За таку зухвалість радянське керівництво не пустило його до Франції, куди він був запрошений на ювілей авіаційного полку «Нормандія-Німан». Формальним приводом для заборони була участь Амет-Хана Султана у випробуваннях секретного винищувача Су-9, але всі розуміли справжню причину того, що сталося.

1. Висловіть припущення, чому фільм має саме таку назву.
2. Дізнайтеся, чому Амет-хан Султан є національним героєм кримськотатарського народу.

У той час, коли... на теренах України

Відзначали передання Кримської області до складу УРСР,

Тоді... у світі

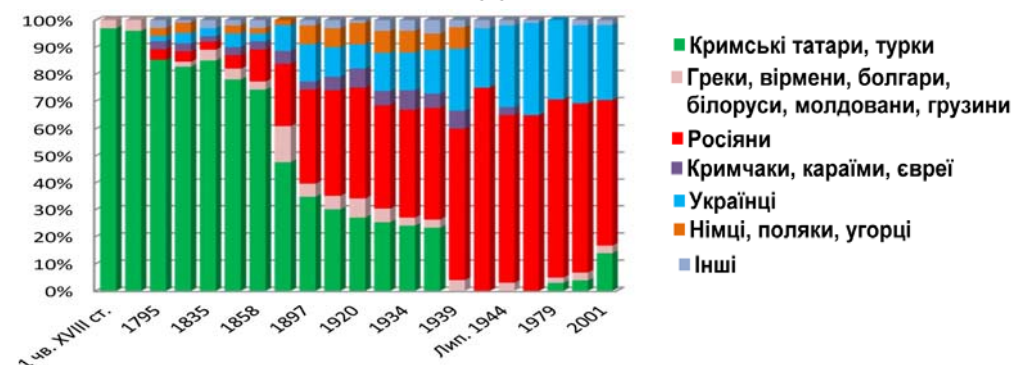
в Женеві (Швейцарія) міністри закордонних справ США, СРСР, КНР, Франції, Великобританії підписали угоду про мирне врегулювання першої Індокитайської війни; В'єтнам було розділено по 17-й паралелі.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - лютий 1954 р. — передання Кримської області до складу Української РСР;
  - квітень 1956 р. — знято режим спеціальних поселень й адміністративний нагляд з кримських татар.
2. Поясніть значення поняття: *спецпоселення*.
3. Висловіть аргументоване судження. Включення Криму до складу Української РСР — це примха Хрущова чи прагматичний розрахунок?
4. Проаналізуйте діаграму. Про які зміни в соціальній структурі Криму вона свідчить? Чим це було спричинено? Підготуйте довідкову статтю до Енциклопедії «Населення Криму у XVIII–XXI століттях».

Населення Криму у XVIII–XXI століттях

ЕКСПЕРИМЕНТИ В ЕКОНОМІЦІ У 1950-Х – НА ПОЧАТКУ 1960-Х РОКІВ

- ✓ Які особливості і результати відбудови промисловості в першому повоєнному десятилітті?
- ✓ Яким було становище сільського господарства України після війни?
- ✓ Як «холодна війна» вплинула на розвиток української економіки?

1. Децентралізація управління промисловістю

Обмеженість прав Української РСР у складі Радянського Союзу, надмірна централізація, багатоступінчастість апарату управління, недостатнє впровадження в економіку досягнень науки і техніки зумовили кризові явища в промисловості та сільському господарстві республіки. Тому з 1953 року розпочалися зміни в управлінні економікою. Було створено союзно-республіканські міністерства чорної металургії, вугільної, паперової і деревообробної, текстильної, легкої промисловості, зв'язку та республіканське міністерство автомобільного транспорту. Із союзного підпорядкування у відання УРСР передано низку підприємств важкої, харчової, легкої промисловості, транспорту і зв'язку. Відтак, питома вага республіканської промисловості в Україні зросла з 35 % у 1953 році до 76 % у 1956 році. Наступним кроком у 1957 році стала **децентралізація** — реформа, що передбачала розширення прав місцевих державних органів управління внаслідок передання їм деяких функцій центральних органів. Більшість галузевих міністерств, як союзних, так і республіканських, ліквідували. У союзному підпорядкуванні залишилися тільки підприємства військового комплексу та енергетична система. Щоб не привертати уваги до невиконання планів 6-ї п'ятирічки, централізований державний перспективний план було складено не на п'ять, а на сім років (1959–1965 роки). Прикриттям для цього рішення стало запровадження нового (територіального) принципу управління економікою.

Українською економічною системою управляли за територіальним принципом через ради народного господарства. **Раднаргоспи** — це державні органи територіального управління та планування промисловістю, що діяли протягом 1957–1965 років. У відання республіки передавали питання адміністративно-територіального устрою і районування. На території УРСР спочатку було створено 11 економічних районів (а отже, й 11 раднаргоспів), а в 1960 році — 14. Найбільшим був Київський раднаргосп, який об'єднував п'ять областей. Завдяки реформі УРСР змогла самостійніше формувати свій бюджет, вирішувати питання матеріально-технічного постачання і використовувати капіталовкладення, а **регіони отримали обмежену господарську самостійність**. Під контроль раднаргоспів України було передано 10 тисяч промислових підприємств (95 %). Раднаргоспи натомість підпорядковувалися Раді Міністрів УРСР.

Уже на початку 1960-х років стало помітним згортання політики децентралізації. Спочатку для управління промисловістю в межах республіки створили Українську раду народного господарства, що фактично дублювала функції Ради Міністрів УРСР. У 1962 році кількість економічних районів зменшили до семи, а наступного року — до трьох. Задля посилення контролю над місцевими раднаргоспами було створено Раду народного господарства СРСР, у 1963 році — Вищу раду народного господарства СРСР. У **вересні 1965 року** раднаргоспи були ліквідовані, в Україні відновили діяльність десять міністерств. Результати децентралізації були для УРСР суперечливими. Темпи приросту продукції промисловості щорічно становили ледь більше 9 %, досягали цього будівництвом нових підприємств та випуском продукції на них. Оскільки держава постійно фінансувала нове промислове будівництво, це призвело до зменшення національного доходу в республіці. Знизилася також продуктивність праці робітників, сповільнилися темпи розвитку галузей, що виробляли товари народного споживання. Виробництво продукції на душу населення в Україні та життєвий рівень українців залишалися низькими.

1. У чому зміст децентралізації? Коли її було започатковано?
2. Що таке раднаргоспи? Які переваги отримали регіони завдяки децентралізації?
3. Чому результати децентралізації були суперечливі?

2. Розвиток базових галузей промисловості

На початку 1950-х років якість продукції, яку виробляли в Радянському Союзі, залишалася традиційно низькою. Першо-причиною відставання СРСР від країн Заходу була **командно-адміністративна система управління економікою**. Допоки в СРСР рівень розвитку економіки визначали за показниками видобутку вугілля і виплавки сталі, у Європі та США системно впроваджували досягнення науково-технічної революції (НТР). Щоб розрив не був таким очевидним, вирішили створити Державний комітет Ради Міністрів СРСР у справах нової техніки. На державному рівні підтримували діяльність Всесоюзного товариства винахідників та раціоналізаторів, заснованого в 1958 році. **Досягнення НТР у Радянському Союзі впроваджували насамперед у космічні програми і ракетно-ядерну зброю, щоб продемонструвати США військові переваги СРСР**. Загалом в умовах «холодної війни» між СРСР та США кількість підприємств, які виготовляли озброєння і військову техніку, в Україні суттєво зросла. Так в УРСР сформувався **воєнно-промисловий комплекс**, об'єднавши ракетно-космічну, авіабудівну, суднобудівну, бронетанкову, радіоелектронну галузі.

Впровадження досягнень НТР у промисловість потребувало її структурної перебудови та модернізації. І хоча у виробництво впроваджували нові зразки техніки, здійснювали його комплексну механізацію й автоматизацію, але **пріоритетною сферою капіталовкладень залишалася важка промисловість**. На півдні України

розгорнулося масштабне будівництво підприємств машинобудівної галузі. У Дніпропетровську (нині — Дніпро) споруджено заводи важких пресів та бурякозбиральних комбайнів; у Кременчуці — завод вантажних автомобілів; у Херсоні — завод сільськогосподарських машин. Підприємства машинобудування розпочали випуск кукурудзо-збиральних комбайнів, нових типів металорізальних верстатів. Щоб забезпечувати підприємства електроенергією, було споруджено теплові електростанції (Миронівську, Придніпровську, Сімферопольську, Старобешівську, Слов'янську) та гідроелектростанції (Дніпродзержинську, Каховську, Кременчуцьку). Проте будівництво ГЕС на Дніпрі призвело до ускладнення екологічної ситуації, адже під водою опинилися 700 тис. га земель. Будували шахти на Донбасі, ввели в експлуатацію нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський та Дніпровський. На Полтавщині й Харківщині освоювали нові газові родовища. Вперше почали застосовувати трубопровідне транспортування нафти. **З 1962 року** магістральний нафтопровід «Дружба», прокладений через українські землі, постачав російську нафту до Польщі, Німеччини, Чехословаччини, Угорщини. Хімічна промисловість до 1958 року залишалася слаборозвиненою, що в умовах НТР було неприпустимим. Тому протягом 1959–1963 років у цю промисловість було спрямовано у півтора рази коштів більше, ніж за останні сорок років. Було побудовано 35 підприємств хімічної галузі й понад 250 хімічних виробництв. Заводи випускали мінеральні добрива, гербіциди, отрутохімікати, барвники для тканин, полістироли різного призначення. Гіганти хімічної промисловості — Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод — виробляли п'яту частину валової продукції цієї галузі в СРСР. Так створювалася сучасна хімічна індустрія України.

Розвивалася транспортна інфраструктура. Восени **1953 року** в Києві було здано в експлуатацію перший у світі **суцільнозварний міст за проектом Євгена Патона**. Відбулися зміни в залізничному й морському транспорті. Паровози замінювали тепловозами й електровозами, пароплави — теплоходами. В 1960 році в Києві **запрацював метрополітен**. У галузі авіабудування налагодили виробництво пасажирських і транспортних літаків високого класу, зокрема **ТУ-104, ТУ-124, АН-24**. В Україні почали виробляти легкові автомобілі, обчислювальну техніку,

Автомобіль «Запорожець» 1960 року випуску. Світлина

1. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, скільки коштував такий автомобіль і чи був він доступний за вартістю для робітників і колгоспників.

радіоелектроніку. Вперше було звернуто увагу на випуск товарів народного споживання. Протягом 1959–1965 років на території України **запрацювало 700 підприємств легкої і харчової промисловості**.

1. Куди першочергово впроваджували досягнення НТР? Чому?
2. Яка галузь промисловості була пріоритетною для фінансування? Чому?
3. Наведіть приклади розвитку транспортної інфраструктури в Україні.

Мовою джерела. Ігор Малишевський, сучасник подій:

«...на подарованому Хрущовим «Лінкольн-зефірі» Патон дістався дерик-крана. А далі — пішки по вимостках зі шпалами... У червні 1953 р. всі пролітні споруди було змонтовано, всі зварювальні роботи на мосту успішно завершено. То була перемога. Перемога всього його велико-трудного життя... Коли випробуватимуть міст Патона, по мосту пустять... бронетанкову колону. А його самого вже не буде серед живих. Але символічно: для цього виберуть знамениті «Т-34». Ті самі, що зварено на Уралі — його ж таки, патонівським, швом».

Фотофакт

«13 березня 1961 року селевий потік із Бабиного Яру прорвав дамбу і затопив Куренівку — промислову зону й околицю Києва з приватною забудовою. Початкова висота та ширина потоку становили 14 м, швидкість — 5 м/с. Фактично за 1 год було затоплено 30 га, у тому числі житлові будинки. Кількість жертв, за офіційними даними, — 145 осіб, за неофіційними — 1500 осіб. Передумовою трагедії стало рішення про заповнення Бабиного яру відходами Петрівських цегляних заводів, які протягом десяти років змішувалися з водою, і їх відводили по трубах в урочище. Так на місці

колишніх масових розстрілів у Бабиному яру намивали ґрунт, щоб збудувати новий житловий масив. Всупереч здоровому глузду та нормам безпеки від Куренівки його відгороджувала лише земляна дамба».

1. Опрацюйте свідчення очевидця подій та фотофакт. Як вони пов'язані з приказкою «Господарювати треба з розумом»?
2. За допомогою інтернет-ресурсів дослідіть, які ще екологічні проблеми спричинило бездумне господарювання.

3. Стан сільського господарства

Українське село на початку 1950-х років, так сповна і не оговтавшись від війни, переживало складні часи. Щоб покращити ситуацію в аграрному секторі, колгоспам зменшили планові показники, анулювали всю заборгованість перед державою за недопостачання продукції тваринництва за попередні роки. У кілька разів підвищили закупівельні ціни на продукцію сільського господарства, збільшили

грошові виплати колгоспникам за трудовень. Таким чином радянська влада намагалася зацікавити сільськогосподарських робітників у результатах своєї праці. У села для поліпшення якісного складу керівників сільськогосподарського виробництва було скеровано понад 100 тисяч спеціалістів з відповідною освітою. У 1958 році ліквідували машинно-тракторні станції (МТС), а всю їхню техніку передавали колективним господарствам. Щоправда, техніку в МТС мали викупувати власним коштом колгоспи, що лягло на них важким економічним тягарем, а чимало з них опинилися на межі виживання. Задля зменшення бюджетних видатків проводили їхнє укрупнення, тобто один колгосп охоплював кілька населених пунктів. Виникла **проблема «неперспективних сіл»** — дрібних сіл та хуторів, які держава не фінансувала. Усе це невдовзі призвело до суттєвого спаду сільськогосподарського виробництва. Керівництво колгоспами та радгоспами й надалі здійснювали згори, що позбавляло їх права самостійного планування виробництва з урахуванням місцевого клімату і практичного досвіду. До 1955 року завершилася колективізація селянських господарств Західної України: 1,5 млн селянських господарств примусово записали до близько 7 тисяч колгоспів.

З середини 1950-х років розпочався новий наступ на власників особистих присадибних господарств. У 1956 році ввели податок для громадян, які тримали худобу в містах, а через три роки утримувати її в містах узагалі заборонили. Сільські власники присадибних господарств фактично не могли придбати корм для худоби чи продати власноруч вирощену продукцію без дозволу сільради. Кількість домашньої худоби суворо регламентували, а коней і волів узагалі не можна було утримувати. Площі присадибних ділянок було зменшено до 0,4 га. Оскільки відрізані ділянки були далеко від колгоспних земель, то з часом перетворювалися на пустки. В окремих селах почали будувати багатоповерхівки, щоб нібито стерти істотні відмінності між містом і селом, а насправді — щоб позбавити селян присадибних господарств.

Микита Хрущов ініціював низку проєктів для розвитку сільського господарства — **надпрограм**. Проєкти не дали очікуваних результатів, адже, як і раніше, використання новітньої техніки, передових технологій, ефективніших за

1. Чому Микита Хрущов збільшив посіви саме кукурудзи?
2. За допомогою інтернет-ресурсів знайдіть агітаційні плакати, які закликали до реалізації надпрограм. Проаналізуйте їхній зміст.

врожайністю зернових і технічних культур та їх нових сортів залишалося рідкісним явищем. Виробництво сільськогосподарської продукції зростало за рахунок розширення посівних площ, залучення більшої кількості трудових ресурсів, тобто **екстенсивним шляхом**. Реалізувати **надпрограму з освоєння цілинних земель** Казахстану, Уралу, Алтаю та півдня Сибіру розпочали в **1954 році**. З України було відправлено тисячі тракторів, понад 100 тисяч сільськогосподарських робітників, насамперед молоді. Лише частина з них повернулася додому. Інші ж залишилися там працювати в радгоспах, технічне оснащення яких забезпечувала Україна. У **1959 році** Микита Хрущов після поїздки до США **ініціював збільшення посівів кукурудзи**, щоб «наздогнати і випередити Америку у виробництві молока, масла й м'яса на душу населення». Він був переконаний, що кукурудза — найкращий корм для худоби, й завдяки використанню кукурудзи збільшаться і поголів'я худоби, і показники тваринницького виробництва. У 1961 році в Україні під кукурудзу було виділено п'яту частину всіх посівних площ. Натомість посіви озимої та ярої пшениці зменшилися втричі. Проте Микита Хрущов не врахував, що масові посіви кукурудзи призводять до виснаження земель. Уже 1963 року через неврожай СРСР уперше закупив у США й Канаді великі партії зерна. Відтоді імпорт хліба став звичним явищем. Завищені плани виробництва продукції тваринництва спричинили зворотний ефект — поголів'я худоби суттєво зменшилося. Отже, більшість експериментів в економіці обійшлися українцям дорогою ціною.

1. Які кроки радянської влади у 1950-х роках сприяли розвитку сільського господарства в Україні, а які — його гальмували?
2. Доведіть, що під час «відлиги» тривав наступ на особисті присадибні господарства.
3. Що таке надпрограми? До реалізації яких надпрограм було втягнуто Україну?

Мовою джерела. Зі спогадів Павла Гон-тара, добровольця зі села В'язова Краснокутського району Харківської області, про умови життя на цілинних землях:

«Нас поселили в тільки що збудований гуртожиток. Спали на матрацах, набитих сіном, на долівці, а через кілька днів столяри збудували нари з неструганих дощок. Вікна були одинарні, з середини приміщення забиті повністю байковими одіялами, на яких увесь час виступав іній, бо надворі було більше 40 °С морозу. Спали не роздягаючись. Лягали спати у тому, в чому ходили, і вкривалися кількома одіялами. В кутку стояла чотирирівідерна оцинкована виварка з питною водою. Поруч — металевий кухоль і 500-грамовий молоток. Молоток для того, щоб можна було розбити лід і напиться води».

1. Проаналізуйте текст джерела та розгляньте ілюстрацію поруч. Що їх об'єднує?
2. Не раніше якого року був створений плакат? Чому ви так вважаєте?
3. Який настрій передає пропагандистський плакат? Якими були реальні умови життя тих, хто поїхав освоювати цілину?

Напис на радянському агітаційному плакаті: «Зберемо з цілини багатий врожай!»

У той час, коли... на теренах України

розпочалася реформа децентралізації управління промисловістю,

Тоді... у світі

в Італії, у місті Рим Франція, Бельгія, Люксембург, Нідерланди і ФРН підписали договір про створення Європейської економічної спільноти («Спільний ринок») і Європейської спільноти з атомної енергії («Євратом»).

Підсумуйте свої знання

- Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1953 р. — відкрито в Києві перший у світі суцільнозварний міст за проектом Євгена Патона;
  - 1954 р. — початок реалізації хрущовської надпрограми з освоєння цілини;
  - 1957–1965 рр. — період децентралізації управління економікою;
  - 1959 р. — початок хрущовської надпрограми з вирощування кукурудзи;
  - 1962 р. — введено в експлуатацію магістральний нафтопровід «Дружба».
- Поясніть значення понять: *воєнно-промисловий комплекс, децентралізація, раднаргоспи.*
- Аргументовано доведіть твердження: «Реалізація хрущовських надпрограм здійснювалася за рахунок людських і матеріальних ресурсів Української РСР».
- Під час децентралізації відбулося економічне районування Української РСР. У 1957 році було виокремлено 11 економічних районів, а в 1963 році їх було укрупнено до трьох.
  - За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, які області входили до Донецько-Придніпровського, Південно-Західного і Південного економічних районів.
  - Проаналізуйте дані таблиці. Визначте особливості кожного з економічних районів.

Частка крупних економічних районів у народному господарстві УРСР у 1964 році, у %

Показник	Економічний район		
	Донецько-Придніпровський	Південно-Західний	Південний
Територія	37	45	18
Чисельність населення	43	44	13
Вся посівна площа	42	38	20
Експлуатаційна довжина залізниць	41	46	13
Протяжність автомобільних шляхів	32	54	14
Капітальні вкладення державних, кооперативних підприємств і організацій (без колгоспів)	54	28	18
Число вищих навчальних закладів	43	40	17
Число масових бібліотек	37	50	13
Число клубних установ	33	53	14

§ 15

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ. ПОВСЯКДЕННЯ ЖИТТЯ. АНТИРЕЛІГІЙНІ КАМПАНІЇ.

- ✓ Кого в УРСР називали «безпаспортними кріпаками»?
- ✓ Яким був побут українців у перше повоєнне десятиліття?
- ✓ Як радянська влада упродовж свого існування ставилася до релігії і церкви?

1. Реформи в соціальній сфері

Під час хрущовської «відлиги» відбулися суттєві зміни в соціальній сфері, особливо відчутними вони стали після XX з'їзду КПРС. У 1956 році скасували кримінальну відповідальність робітників та службовців за самовільне залишення підприємств, установ, організацій і за відсутність на робочому місці без поважних причин. Робітники отримали право самостійно обирати місце роботи. Для цього достатньо було за два тижні до звільнення попередити дирекцію підприємства про свої наміри. Щоправда, це нововведення не стосувалося селян, яких називали «безпаспортними кріпаками». Не маючи паспортів ще від 1932 року, вони залишалися «прив'язаними» до колгоспу, в якому працювали. Тимчасові паспорти отримували лише ті колгоспники, які виїжджали за державним набором в інші області й республіки — наприклад, щоб піднімати цілину, — а також ті, хто їхав у місто на навчання чи на постійну роботу.

Робітниці на відпочинку в Криму. 1963 рік

1. Придумайте назву або мем для цієї світлини.

Поступово скорочували тривалість робочого часу. Спочатку на дві години зменшили тривалість робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні. У 1959 році робочий день складав вісім годин, робочий тиждень — п'ять днів. Робочий тиждень для робітників, які працювали в шкідливих умовах, становив 36 годин. Для працюючих підлітків встановили 6-годинний робочий день. На третину зросла мінімальна зарплата. Якщо раніше основні виплати колгоспникам здійснювали в кінці господарського року — з тих коштів, що залишалися, то тепер запровадили щомісячну виплату авансу колгоспникам та ліквідували натуральну оплату. Держава заохочувала створення в колгоспах фондів

гарантованої, тобто незалежної від підсумків господарського року, оплати праці.

У 1956 році було прийнято «пенсійне законодавство». Робітникам промислових підприємств пенсійний вік було знижено: для жінок — до 55, для чоловіків — до 60 років. Розмір пенсій збільшили в середньому вдвічі. До 1964 року соціальний захист і забезпечення

непрацевдатних колгоспників здійснювали самі колгоспи. Тепер непрацюючі селяни отримали право на державну пенсію: жінки — у 60, чоловіки — у 65 років. Щоправда, розмір пенсії простого селянина-трударя був дуже малим. У середньому він отримував лише 12 карбованців на місяць, що в 3,5 рази менше, ніж пенсія робітника в місті. Зросла тривалість декретних відпусток (пов'язаних з вагітністю і пологами): якщо до реформи вони складали 77 календарних днів, то після реформи — 112 календарних днів. Отже, в роки деєталізації відбулися суттєві зміни в соціальній сфері. Вперше соціальні гарантії були надані колгоспникам. Соціальну політику Микити Хрущова вважають однією з найуспішніших у його діяльності.

1. Чим відрізнялися можливості робітників і селян щодо самостійного вибору роботи?
2. Скільки годин тривав робочий тиждень? Як змінилась оплата праці колгоспників?
3. Які зміни було внесено в законодавство про пенсії і декретні відпустки?

2. Грошова реформа. Повсякденне життя населення

У 1957 році відмінили державні позики, які після завершення війни щороку примусово розповсюджували серед населення у формі облігацій. Фактично це була прихована форма оподаткування, адже вони додатково забирали близько 10 % заробітної плати. Щоправда, держава пообіцяла власникам облігацій погасити заборгованість через двадцять років: коли в СРСР буде побудований комунізм. Найбільше такий крок розчарував літніх людей, адже багато з них розуміли, що не доживуть до повернення державного боргу. В 1961 році провели грошову реформу. Грошові банкноти зразка 1947 року і монети, випущені в СРСР, починаючи з 1921 року, були вилучені з обігу й замінені на нові у співвідношенні 10:1. Обмін старих грошей здійснювали обмінні пункти у відділеннях Державного банку та пересувні обмінні пункти. В Україні гроші зразка 1961 року перебували в обігу до початку 1990-х років. Уже наступного року після грошової реформи на третину подорожчали товари народного споживання на базарах і в крамницях. Зарплата залишалася незмінною, витрати на харчування мешканців міст становили майже половину їхньої платні. Попри це, раціон харчування дещо урізноманітнівся: крім традиційних хліба й картоплі, до нього увійшли овочі, м'ясо, фрукти, зокрема й цитрусові. У домівках багатьох людей з'явилася нова техніка — радіоприймачі, телевізори, фотоапарати, магнітофони, пральні машини тощо. Щоправда, сфера обслуговування залишалася малорозвинутою: некомфортні приміщення гастрономів, сільмагів, довжелезні черги, неприязні продавці.

Для забезпечення нормальних житлових умов з липня 1957 року розпочали масове будівництво багатоквартирних будинків. У великих містах створювали будівельні комбінати та підприємства з виробництва будівельних матеріалів. До відставки у 1964 році Микити Хрущова 3 млн українських сімей заселились у нові квартири. Щоб забезпечити житлом якомога більше людей, будинки зводили порівняно швидко, але не завжди якісно. Будинки перших масових серій називали

«хрущовками» за часом побудови (при Хрущові), а згодом з цим терміном стали асоціювати і рівень комфорту в них (коли почали будувати інше житло). Квартири в «хрущовках» були маленькими, незручними, проте це був кращий варіант, аніж життя в бараку, гуртожитку чи комунальній квартирі. Також будували багатоповерхівки в окремих селах. Але не лише з метою покращення добробуту сільськогосподарських працівників, а й для того, щоб ліквідувати присадибні господарства селян.

Влада намагалася контролювати навіть дозвілля й моду. Компартійні органи, профспілки й комсомол організовували культурно-масову роботу та спортивні змагання у трудових колективах. На рівні міста чи села проводили урочистості й масові гуляння, виступи духових оркестрів. Обов'язковими були паради до Дня Першого травня, Жовтневої революції тощо. Люди залюбки відвідували кінотеатри, у сільських клубах організовували спільні перегляди кінофільмів. Радянські жінки намагалися дотримуватися

Будівництво «хрущовки»

1. Які переваги й недоліки такого житла?

Парад у Києві до Дня Першого травня. 1960-ті роки

1. Поміркуйте. З якою метою радянська влада влаштовувала подібні паради?

тенденцій моди, усе більше користувалися косметикою. Перевагу надавали не тільки зручному, практичному одягові, а й вишуканому вбранню. У цей час навіть з'явилися стиляги — молоді люди, які вирізнялися одягом, певним сленгом та підвищеним інтересом до західної музики і танців. За нехтування усталеними радянськими нормами стиляг переслідували: молодь виключали з комсомолу, відраховували з вишів, проти них розгорнули широку інформаційну кампанію. Радянська влада не могла допустити інакодумство. Отже, хоча в побуті й повсякденному житті українців і українок відбувалися зміни, але радянська влада й надалі контролювала суспільне життя.

1. Як змінилася купівельна спроможність українців після відміни державних позик у 1957 році та після грошової реформи 1961 року?
2. Коли в УРСР розпочалося масове житлове будівництво? Як називали нові квартири?
3. Як проводили дозвілля робітники й селяни? Хто такі стиляги?

У 1949 році американська компанія Bendix Corporation запустила в серійне виробництво першу в світі пральну машину-автомат. Власнику достатньо було додати пральний засіб, а машинка прала й відтискала білизну.

В 1950 році в СРСР теж запустили серійне виробництво пральних машин, але за конструкцією вони швидше нагадували бочку з моторчиком. Щоб випрати в такій машинці білизну, слід було принести вручну декілька відер води, нагріти її і залити у машинку, додати засіб для прання та ввімкнути машинку в розетку. Таймера у машинці не було, тож час прання визначали самостійно. Після прання речі полоскали вручну та власноруч їх відтискали.

1. Чому, на вашу думку, СРСР настільки відставав у побутовій сфері від США?
2. За допомогою інтернет-ресурсів, зробіть добірку світлин з радянською побутовою технікою. Спираючись на фото, стисло опишіть радянський побут.

3. Антирелігійна кампанія

Процес десталінізації, що розпочався в 1953 році, позначився і на політиці влади щодо релігії та церкви. ЦК КПРС навіть визнав «помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», прийнявши відповідну постанову. Відтак у першій половині 1950-х років дещо зросла кількість православних церков і молитовних будинків. Повертались із заслання репресовані священники, у тому числі греко-католицькі. У закритих з волі радянської влади храмах вони відновлювали богослужіння. Завдяки клопотанню Папи Римського Івана XXIII та президента США Джона Кеннеді в січні 1963 року звільнили Йосифа Сліпого. Він виїхав у Ватикан, де подарував Папі карту СРСР, позначивши концтабори, у яких відбував заслання.

З другої половини 1950-х років розгорнулася чергова хвиля антирелігійної кампанії. Методи боротьби проти вірян були як відкритими, так і прихованими. З одного боку, церковним громадам необґрунтовано відмовляли в реєстрації, незаконно знімали з реєстрації чинну громаду. З іншого боку, священникам відмовляли в прописці, за релігійні переконання могли звільнити з роботи, дітям вірян був закритий доступ у виші. У боротьбі з церквою влада

Дошка пропаганди атеїзму в Луцьку. Світлина 1960-х років

1. Висловіть припущення. Яку ін формування публікували на таких дошках.

часто використовувала економічні важелі впливу. Зросли податки на релігійні громади, що суттєво послабило фінансові можливості церковних парафій. Монастирям було заборонено використовувати найману працю та приймати послушників, молодших за 30 років, що зумовило збільшення ченців похилого віку, які фізично не могли утримувати монастир.

Переслідування посилювалися після проголошення курсу на побудову комунізму в 1961 році, адже радянські ідеологи були переконані, що в комуністичному суспільстві немає місця для будь-якої релігії. Партійні працівники були атеїстами. Атеїзм — світогляд, що базується на запереченні існування Бога, характеризується відмовою від будь-яких релігійних вірувань. Переслідувань зазнавали громади різних конфесій: православні, греко-католики, протестанти. Протягом 1959–1962 років в УРСР щороку закривали близько 1 тисячі церков і молитовних будинків. Приміром, Києво-Печерська лавра, яка в період німецької окупації відновила діяльність, знову була закрита за вказівкою партійних органів у 1960 році. Як і в 1930-х роках, руйнували церкви, навіть пам'ятки архітектури. Зокрема, 1962 року в Глухові місцева влада знесла Троїцький собор XVIII століття, аргументуючи тим, що храм псує загальний вигляд міста. Посилилась атеїстична пропаганда, яку здійснювали через засоби масової інформації, у навчальних закладах, на підприємствах, в установах, організаціях. На базі закритих храмів створювали музеї атеїзму та історії релігії, планетарії. В інститутах та університетах відкривали кафедри наукового атеїзму. Відділи атеїзму створювали в редакціях газет, на радіо й телебаченні. Та, незважаючи на всі старання влади, яка проводила атеїстичну пропаганду й переслідувала представників різних релігійних конфесій, більшість українців залишалися глибоко віруючими людьми.

1. Яким було становище церкви в Україні в першій половині 1950-х років?
2. Які методи боротьби проти вірян застосовували в другій половині 1950-х років?
3. Що таке атеїзм? Як здійснювали атеїстичну пропаганду в Радянській Україні?

Мовою джерела. Інструктивний лист уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР уповноваженому цієї Ради при Сталінському (нині — Донецькому) облвиконкомі від 16 лютого 1960 року (витяг):

«Аналіз Вашого звіту за 1959 рік показує, що хоча порівняно з минулими роками мережа релігійних громад області значно зменшилася (з 93 до 74), все ж кількість вірян продовжує неухильно зростати: 93 громади нараховували 6821 особу, а в 74 налічується 10195.

Завдання уповноваженого Ради по Сталінській (нині — Донецькій) області повинно полягати в тому, щоб активно (але тонко, непомітно) підсикати позиції релігійних організацій. Робити це потрібно так, щоб не давати приводу для обґрунтованих скарг і протестів, не дозволяючи грубого адміністрування, тобто бути максимально гнучким».

Свято-Дмитрівська церква на Донеччині. Світлина

Мовою джерела. Уривок з радянської колядки, записаної у Свалявському районі Закарпатської області:

Зірко п'ятикутна,
Світи нам в майбутнє,
Щоб міцніла хода наша
Широка й могутня.
Щоб у щасті, дружбі, згоді
Жили всі наші народи.
І вели до щастя, слави
Радянську державу!

Радянське Різдво на Закарпатті. 1965 рік

1. Проаналізуйте інструктивний лист, уривок колядки та світлину поруч. Як вони пов'язані з висловом «Якщо не можна запобігти процесу, його слід очолити»?

У той час, коли... на теренах України

розпочали масове житлове будівництво «хрущовок»,

Тоді... у світі

у США компанія Hamilton Watch після десятиліття розробок створила перший в світі наручний годинник.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- 1956 р. — «пенсійне законодавство»;
- 1957 р. — початок масового житлового будівництва в УРСР;
- 1957 р. — відмінено державні позики;
- друга половина 1950-х рр. — чергова хвиля антирелігійної кампанії в УРСР;
- 1961 р. — проведено грошову реформу.

2. Поясніть значення понять: «хрущовки», атеїзм, стиляги.

3. За допомогою інтернет-ресурсів дослідіть, які новорічні віншування, колядки й щедрівки були перероблені в дусі «соціалістичного реалізму». Про що свідчить поява такого жанру фольклору? Результати своєї роботи обговоріть у класі.

4. Виконайте історичну задачу та дайте розгорнуті відповіді на запитання до світлини поруч задачі.

Історична задача

Середньомісячна зарплата механізаторів і агрономів у кінці 1950-х років в УРСР становила 80 крб, шоферів — 61 крб, трактористів і комбайнерів — 54 крб, доярок — 37 крб, а різноробочих — 38 крб. Пара шкіряного взуття коштувала 89 крб, гумове взуття — 43 крб, валянки — 94 крб, 1 метр бавовняної тканини коштував 9 крб, вовняної — 29 крб, шовкової — 25 крб, лляної — 12 крб; однорічний костюм синього чи чорного кольору вартував 35–60 крб; мило господарське коштувало 5 крб за 1 кг, туалетне — 11 крб за 1 кг, 1 літр гасу — 0,7 крб. Підрахуйте, що могли придбати за свою місячну зарплату працівники колгоспів.

1. Яку історичну інформацію можна дізнатись, аналізуючи світлину?

2. На вашу думку, фото зроблено знехачка чи для нього спеціально позували? Про що це свідчить?

Сапальниці у с. Микуличин Станіславської (нині — Івано-Франківської) області на плантації колгоспних буряків. Світлина 1950-х років

§ 16

ЗАРОДЖЕННЯ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ

- ✓ У чому сутність стилю «соціалістичний реалізм»?
- ✓ Чому 1956 рік був знаковим в історії Радянського Союзу та України?
- ✓ Назвіть особливості українського визвольного руху в 1945–1950-х роках.

1. Шістдесятництво.

Клуб творчої молоді «Сучасник»

Лібералізація суспільно-політичного життя створила сприятливі умови для духовного відродження українців. Повернення репресованих, реабілітація незаконно засуджених, розвінчання культу особи — усе це сприяло формуванню критичного ставлення до дійсності, несприйняття канонів «соціалістичного реалізму», що насаджувала радянська влада. Сигналом до пошуку нових творчих можливостей для української інтелігенції стала стаття

Олександр Довженко.
Світлина

1. Назвіть 2-3 факти про цього митця, які вам запам'яталися найбільше.

Олександра Довженка «Мистецтво живопису і сучасність» у «Літературній газеті» (червень 1955 року). У публікації автор стверджував, що «мистецтво не може розвиватися за приписаними еталонами», та закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Відтак плеяда творчої молоді виступила за припинення ідеологічних утисків у галузі культури, а свою мету вбачала в національно-культурному відродженні України. Нове покоління української інтелігенції увійшло в культуру в другій половині 1950-х років, але найповніше творчо проявило себе на початку й у середині 1960-х років, тому представників тієї генерації назвали шістдесятниками. Їхній творчості притаманні глибокий самоаналіз, щирість почуттів, звернення до внутрішнього світу людини, намагання відобразити головні

проблеми сучасності. Своєю діяльністю вони утверджували право української мови на існування. Найпопулярнішими серед читачів були твори Ліни Костенко, Василя Симоненка, Дмитра Павличка, Івана Драча, Ірини Жиленко, Миколи Вінграновського, Валерія Шевчука. Літературну критику представляли Іван Світличний, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Валентин Мороз. Нову хвилю в кіномистецтві започаткували Сергій Параджанов, Леонід Осика, Юрій Іллєнко. Художниками-новаторами були Алла Горська, Віктор Зарецький, Тетяна Яблонська, Опанас Заливаха. Нові форми вираження в театральному мистецтві шукав режисер Лесь Танюк.

На ідеї шістдесятників відгукнулися представники суспільних груп, насамперед студентської молоді. Протягом 1960–1964 років у Києві

діяв Клуб творчої молоді «Сучасник», який очолював Лесь Танюк. При Клубі працювали секції за інтересами: письменницька, театральна, художня, кіно, музична. До речі, при музичній секції виник перший у Києві джазовий ансамбль. Клуб організував вечори авторської поезії, де часто виступали Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч; зустрічі з істориками Оленою Апанович та Михайлом Брайчевським; виставки картин, які були написані поза стилем «соціалістичного реалізму»; театральні постановки напівзаборонених п'єс Миколи Куліша, Бертольда Брехта, режисером-постановником яких був Лесь Танюк; літературні лекції Івана Дзюби, Євгена Сверстюка; вечори пам'яті Лесі Українки, Тараса Шевченка, Леся Курбаса та інших. Такі ж клуби діяли у Львові («Пролісок»), Одесі, Харкові. Вони шукали оригінальні форми художнього самовираження, використовували у своїй роботі національні культурні традиції та здобутки.

Жовтневий палац культури в Києві, де протягом 1960–1964 років діяв клуб «Сучасник»

1. За допомогою програми для розпізнавання фото на своєму смартфоні дізнайтеся, як зараз виглядає ця споруда.
2. Скориставшись пошуковиком, з'ясуйте, як ця будівля використовувалася в різні історичні епохи.

Тоталітарний режим відчував загрозу у вільній творчості шістдесятників, які не були скуті рамками «соціалістичного реалізму». Така творчість змушувала українців задуматися над болючими національними проблемами. Ідеологічний наступ шістдесятники відчули вже наприкінці 1950-х років, коли збірку поезій Дмитра Павличка «Правда кличе» зняли з друку. Сигналом до погрому покоління шістдесятників став виступ у квітні 1963 року секретаря ЦК КПУ з ідеології Андрія Скаби на ідеологічній нараді. Під час виступу він зазначив: «Формалістичні викрутаси зі словом неминуче призводять до викривлення і затемнення ідейно-художнього змісту твору. А що справа саме така, свідчать деякі твори молодих поетів Миколи Вінграновського, Івана Драча, Ліни Костенко». Клуби творчої молоді закрили. Частина творчої інтелігенції відійшла від громадської діяльності, ті ж, які не зреклися своєї громадянської позиції, потрапили під жорна радянської репресивної машини.

1. Як стаття Олександра Довженка «Мистецтво живопису і сучасність» вплинула на діяльність української творчої інтелігенції?

2. Сисло охарактеризуйте діяльність Клубу творчої молоді «Сучасник».

3. Яка офіційна і реальна причина згорання руху шістдесятників?

2. Зародження в Україні дисидентського руху та його течії

Лібералізація суспільно-політичного життя в другій половині 1950-х років сприяла пом'якшенню цензури, виданню багатьох раніше заборонених творів та появи когорти людей, котрі не погоджувалися з панівною ідеологією, а відстоювали свої права і свободи. Їх називали **дисидентами** — людьми, політичні погляди яких істотно розходилися з офіційною ідеологією в державі; політичними інаклюдцями. Відсутність власної державності України, знищення української культурної та історичної спадщини, політика зросійщення в усіх сферах життя, монополія Комуністичної партії, домінування тоталітарної системи, ігнорування прав і свобод людини — усе це привело до зростання опозиційних настроїв у суспільстві. Крім **внутрішніх передумов**, були також **зовнішні чинники**, що спричинили виникнення в Україні дисидентського руху. Це насамперед прийняття Організацією Об'єднаних Націй у 1948 році Загальної декларації прав людини, руйнування світової колоніальної системи та зростання антикомуністичних настроїв у країнах Східної Європи (в Угорщині, Польщі, Східній Німеччині).

Дисидентський рух був загальноукраїнським, тобто не залишилося таких регіонів, де б не діяли дисиденти. Проте він не був організаційно оформленим, а складався з розсіяних груп і гуртків, не пов'язаних між собою. Дисидентами стали представники різних суспільних груп, кількісно переважала молодь. Вони обрали ненасильницькі методи боротьби, сподіваючись на поступову демократизацію суспільства. У дисидентському русі розрізняють кілька течій: правозахисну, національно-культурницьку, самостійницьку, релігійну. **Правозахисники** вимагали дотримання конституції і законів, відстоювали ідеї демократії та гуманізму, права людини. **Національно-культурницьку течію** називали ще рухом шістдесятників, які чинили спротив зросійщенню, засуджували знищення історичних і культурних пам'яток, критикували твори «соціалістичного реалізму». Представники **самостійницької течії** мріяли про відродження української державності. Представники **релігійної течії** відстоювали свободу совісті, тобто можливість вільно сповідувати будь-яку релігію. Їх обурювало руйнування радянською владою храмів, переслідування за релігійними переконаннями.

Свої ідеї дисиденти **поширювали в книгах, журналах, брошурах**. Хоча цензуру в СРСР пом'якшили — відкрито свої твори дисиденти не друкували. Формою поширення ідей дисидентів став **«самвидав»**, тобто твори друкували власноруч і на друкарських машинках. За допомогою «самвидаву» поширювали, зокрема, поезії представників плеяди

шістдесятників. Окрім поетичних творів, також друкували суспільно-політичні та філософські статті й матеріали, повідомлення про репресії. Звісно, діяльність «самвидаву» не влаштувала радянську владу, тому вона переслідувала людей, причетних до друку і поширення заборонених творів. Щоб привернути увагу громадськості до проблеми зросійщення, неправдивого відображення історії, грубого порушення прав людини, дисиденти здійснювали масові акції. Так, 22 травня 1961 року було започатковано традицію вшанування пам'яті Великого Кобзаря в день перепоховання його праху. Частими були зібрання інтелігенції в Києві біля пам'ятника Тарасові Шевченку. Українська мова та українська пісня звучали на вечорах творчої інтелігенції, які організували клуби «Сучасник» у Києві, «Пролісок» у Львові тощо. А наукова конференція з питань культури української мови, яку 11–15 лютого 1963 року провели в Київському університеті, перетворилася на масову акцію проти зросійщення.

1. Кого називали дисидентами? Які внутрішні й зовнішні передумови їхньої появи?
2. Назвіть течії дисидентського руху та їхні основні прагнення.
3. Як дисиденти поширювали свої ідеї? Які масові акції проводили?

Мовою джерела. Сучасник подій Микола Плахотнюк про 100-річчя перепоховання праху Тараса Шевченка на Чернечій горі:

«Неподалік пам'ятника побачили купку студентів, які співали «Тополю». До гурту підходили нові й нові люди. Перехожі зупинялися, слухали і починали співати разом з усіма. Поспівавши, люди розійшлися. А на схилі, де височить пам'ятник, залишилися палахкотіти червоні тюльпани та вишневі півонії. Цей день, 22 травня 1961 року, на нас справив незабутнє враження...»

1. Коли відзначали 100-річчя перепоховання праху Кобзаря?
2. Поміркуйте. Чому саме Чернеча гора в місті Канів стала об'єднавчим місцем для свідомих українців?
3. Чи згодні ви з твердженням, що кожен свідомий українець/українка повинен побувати на Чернечій горі? Відповідь обґрунтуйте.

Могила Тараса Шевченка на Чернечій горі у Каневі

3. Спроби опозиційної діяльності: підпільні групи та організації. Робітничі виступи

Одним із методів діяльності дисидентів стало створення громадських організацій. 1956 року в місті Сталіно (нині — Донецьк) організували **Реалістичний робітничий гурток демократів**. Гуртківці поширювали листівки «Не вірте чекістам!», «Не вірте комуністам!», «Слава Ісусу Христу!». Написали протестний лист до Президії Верховної Ради СРСР, у якому вимагали звільнити політичних в'язнів. Члени гуртка планували створити на Донбасі демократичну партію, яка б стала альтернативою КПРС. У 1957 році активісти були заарештовані. Найсуворішим був судовий вирок їхньому лідеру

Євгенові Доніченку: 7 років концтаборів та 5 років заслання. Протягом 1957–1958 років у Станіславі (нині — Івано-Франківськ) діяла **Об'єднана партія визволення України**. До неї належали переважно робітнича молодь і студенти. Ця підпільна організація займалася суто агітаційною роботою, маючи на меті підготувати українське суспільство до боротьби за суверенну національну державу — Українську Народну Республіку. Зразком для наслідування вважала діяльність ОУН та УПА. Рішенням суду активісти були позбавлені волі строком від 2 до 10 років. Активно діяв у Львові в 1956–1959 роках **Український національний комітет**, створений з ініціативи молодих робітників Богдана Грицини та Івана Коваля. До нього належали понад 50 осіб. Усі вони мріяли про повну національну незалежність України, запорукою якої мала стати національна армія. Щоб поширювати свої ідеї і залучити у прихильники якомога більше людей, комітет розпочав діяльність з агітаційної роботи, для цього його члени навіть побудували в лісі біля Львова підпільну друкарню. Згідно з рішенням суду Богдана Грицину та Івана Коваля розстріляли. Інші ж учасники отримали від 5 до 15 років позбавлення волі.

У 1959 році в Львові було створено **Українську робітничо-селянську спілку (УРСС)**. Ця організація об'єднувала близько 30 учасників. Її засновником та ідейним натхненником був юрист за освітою **Левко Лук'яненко**. У Програмі спілки головною метою визначили вихід України зі складу СРСР правовими засобами, реалізуючи право, гарантоване Конституцією СРСР (стаття 17) та Конституцією УРСР (стаття 14), яке так і залишалося фікцією. Програмою передбачено демократичні норми місцевого самоврядування, проголошено прозорість і гласність. Учасники УРСС відверто писали про Голодомор 1932–1933 років, репресії 1930-х років, безправне становище селян, критикували політику зросійщення, і це не могло залишитися поза увагою радянської влади. Досудове слідство тривало протягом січня–травня 1961 року. Оскільки більшість учасників УРСС мали юридичну освіту, то цю справу ще називають **«справою юристів»**. Обвинуваченим інкримінували «зраду Батьківщини» (стаття 56 Кримінального кодексу СРСР). Левка Лук'яненка засудили до страти, яку згодом замінили на 15 років позбавлення волі, інших — до 7–11 років ув'язнення. Хоча це об'єднання діяло недовго, але його вважають першою саме дисидентською організацією і за метою, і за методами.

На початку 1960-х років почастишали робітничі виступи. Причинами незадоволення стали зниження життєвого рівня внаслідок грошової реформи 1961 року, дефіцит промислових товарів, затримання зарплати, подорожчання продуктів харчування тощо. Упродовж 1962 року відбулися страйки і демонстрації робітників у Донецьку й Жданові (нині — Маріуполь). Хвилю заворушень і страйків у 1963 році підтримали робітники в Кривому Розі, Дніпропетровську (нині — Дніпро), Дніпродзержинську (нині —

Кам'янське), Києві, Одесі. Офіційна преса про ці факти не повідомляла — партія зберігала їх у суворій таємниці.

1. Які громадські організації антирадянської спрямованості діяли в Україні у другій половині 1950-х років?

2. Коли діяла Українська робітничо-селянська спілка? Які злочини радянської влади вона викривала?

3. Що зумовило робітничі виступи в Україні на початку 1960-х років?

Мовою джерела. 3 інформації Голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Володимира Семічасного у ЦК КПРС від 25 липня 1962 року про розповсюдження антирадянських анонімних документів:

«Доповідаю, що за останній час значно зросла кількість ворожих проявів, пов'язаних з розповсюдженням антирадянських анонімних документів...»

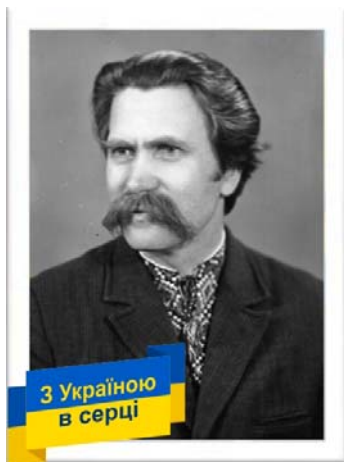
Управління КДБ у Запорізькій області припинило ворожу діяльність антирадянської групи в місті Мелітополі, що складається з 13 осіб, яка в 1960–1961 роках сім разів поширювала антирадянські листівки, виготовлені за допомогою саморобних кліше. У місті Черкаси виявлено антирадянську групу з трьох осіб, які розповсюдили в лютому–березні цього року понад 900 листівок, надрукованих саморобним штампом... На території Кримської області встановлена антирадянська група під назвою «Вільна Таврія», що складається з 10 учнів 8–9 класів, яка виготовила і розповсюдила понад 100 антирадянських листівок».

1. Що сприяло активізації антирадянського громадського руху в період десталінізації?

2. Чи можна стверджувати, що антирадянська боротьба була загальноукраїнською? Відповідь обґрунтуйте, використовуючи джерело та фото поруч.

Фото зі справи Ангеліни Усикової, громадської активістки, яка поширювала антирадянські листівки у Станіславі (Івано-Франківську)

Левко Лук'яненко (1928–2018)

Народився на Чернігівщині. Протягом 1944–1953 років відбував військову службу, спочатку в Україні, згодом в Австрії, потім у Грузії і Закавказзі. Паралельно закінчив середню вечірню школу, здобув фах авторемонтника. У той час у молодого Лук'яненка зародилося бажання боротися за незалежну Україну. Вважаючи, що найкраща освіта для боротьби — юридична, закінчив юридичний факультет Московського університету. Після завершення університету отримав скерування у відділ пропаганди Радехівського райкому партії на Львівщині. «Носючи ширму комуністичного активіста», розпочав громадську діяльність. Тут він знайшов чимало однодумців. Вони

вважали, що досягти незалежності можна не силою зброї, а правовими засобами. Задля реалізації своєї мети в 1959 році створили підпільну організацію Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). Оскільки у програмі організації основною метою зазначили здобуття незалежності України, нехай і мирним парламентським шляхом, доля членів УРСС була визначена. У камері смертників Левко Лук'яненко провів

72 доби, після чого вирок замінили на 15 років позбавлення волі. У 1976 році разом з Миколою Руденком став співзасновником Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, за що був засуджений на 10 років позбавлення волі і 5 років заслання та визнаний «особливо небезпечним рецидивістом». У 1988 році був помилуваний, а в 1991 році його реабілітували. Він — співавтор тексту «Акта проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року. Того ж року Левко Лук'яненко балотувався на посаду Президента України. Здійснював активну політичну діяльність у незалежній Україні: очолював Українську республіканську партію, був депутатом Верховної Ради України I, II, III і V скликань, Надзвичайним і Повноважним послом України в Канаді. В 2005 році отримав звання Герой України. У спогадах Левко Лук'яненко писав: «Я дав обітницю небу — здобути Україні волю». Виконанню цієї обітниці він присвятив усе своє життя.

1. Чому радянська влада переслідувала Левка Лук'яненка?

2. Як пов'язані діяльність Левка Лук'яненка та вислів «Віра виникає тоді, коли є мученики»?

У той час, коли... на теренах України

з ініціативи Левка Лук'яненка виникла УРСС,

Тоді... у світі

у Німеччині, в місті Мюнхен агент КДБ вбив керівника ОУН(б) Степана Бандеру.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

– **1959–1961 рр.** — діяльність Української робітничо-селянської спілки під проводом Левка Лук'яненка;

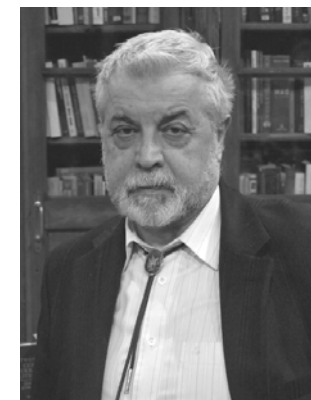
– **1960–1964 рр.** — діяльність Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві;

– **1962–1963 рр.** — робітничі страйки і демонстрації в містах України.

2. Поясніть значення понять: *шістдесятники*, *дисиденти*, «самвидав».

3. Підготуйте історичну довідку про дисидентський рух за критеріями: *причини й передумови виникнення, течії, активні учасники, вимоги, територія поширення, соціальний склад, форми донесення своїх ідей*.

4. Розгляньте зображення. Участь у якій організації об'єднує історичні постаті, зображені на світлинах? Напишіть твір-есе «За них говорили і вчинки, і творчість...» про діяльність організації, учасниками якої були історичні постаті, зображені на світлинах.

Лесь Танюк

У Спілці письменників України.

Зліва направо: Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Іван Драч, Іван Світличний, Ліна Костенко, Євген Свєрстюк. 1962 рік

- ✓ Яка освіта була обов'язковою в УРСР у 1940-х роках?
- ✓ Як «ждановщина» і звинувачення в космополітизмі й «буржуазному націоналізмі» позначилися на розвитку української культури?
- ✓ Які українські вчені сприяли розвитку науки в УРСР після війни?

1. Реформи освіти та процеси зросійщення. Спорт в Україні

У 1950-х роках відбувалося реформування освітньої сфери. У 1953 році стала **обов'язковою семирічна освіта**. В умовах НТР державні асигнування в освітню сферу суттєво збільшилися, у 1956 році навіть скасували плату за навчання в старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах. 1959 року в УРСР прийняли Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток народної освіти», що передбачав перехід до **обов'язкового восьмирічного навчання у 1960–1961 навчальному році та перехід на одинадцятирічну систему освіти**. Згідно із цим Законом у кожній школі створювали матеріально-технічну базу для підготовки учнів до певних робітничих професій, затребуваних у конкретному регіоні. Розширено мережу шкіл-інтернатів, де діти за згодою батьків і за символічну плату перебували на повному державному утриманні. Головну увагу приділяли здебільшого трудовому вихованню і поза-класній роботі. Такі школи були ідеалом комуністичного виховання: відірвані від сім'ї учні виховувались у колективі. За 10 років кількість шкіл-інтернатів зросла вдесятеро. Правда, педагоги, зокрема Василь Сухомлинський, вважали, що ідея створення шкіл-інтернатів хороша, але лише для дітей, позбавлених нормального виховання у сім'ї. Збільшили кількість закладів вищої та професійно-технічної освіти. Освітні реформи зумовили потребу в педагогічних працівниках. Тому відкривали заклади заочної освіти для вчителів, зросла роль інститутів удосконалення вчителів.

Одним із нововведень реформи стало право батьків на вибір мови навчання для своїх дітей. Фактично це було використано для зросійщення української освіти, адже насправді вибір здійснювали не батьки, а місцеве партійне керівництво, яке виконувало вказівки центральної влади. **Зросійщення** — комплекс дій і заходів радянського союзного керівництва в Україні, спрямованих на витіснення української мови і культури внаслідок повсюдного запровадження російської мови і культури. Зменшилася кількість українських шкіл. У російськомовних школах українську мову вивчали тільки факультативно. Викладання у вищих навчальних закладах здійснювали переважно російською мовою. Зменшилися тиражі україномовних книжок, газет і журналів. На захист української мови виступили поети **Максим Рильський** і **Микола Бажан** зі статтею «В ім'я людини» у газеті «Правда» від 22 грудня

1958 року. Їх підтримували й інші письменники, проте влада проголосила вивчення російської мови в школах обов'язковим.

Значну увагу в СРСР, й у Радянській Україні зокрема, приділяли **фізичній підготовці**. В усіх навчальних закладах, на підприємствах і в установах організовувалися заняття виробничою гімнастикою та фізкультурні хвилини. Патріотичне виховання радянської молоді здійснювалося через програму фізкультурної підготовки «Готовий до праці й оборони СРСР» (ГПО). Для різних вікових категорій залежно від статі в СРСР діяли п'ять рівнів вимог, що охоплювали нормативи з бігу, стрибків і метань, підтягування на перекладині, плавання; їзди на велосипеді, лижних переходів, веслування тощо. Найвність серед вимог умінь влучно стріляти, надавати першу медичну допомогу, пересуватися в протигазі, переносити патронний ящик на швидкість свідчать про неперервну підготовку СРСР до ймовірної війни. Норми й вимоги ГПО охоплювали населення віком від 10 до 60 років. Товариства фізичної культури чи спортивні клуби були обов'язковими на підприємстві, у колгоспі, радгоспі, установі чи навчальному закладі. З 1960-х років святкування 1 Травня передбачало обов'язковий парад фізкультурників. Щороку організовували спортивні свята, кожні чотири роки проводили українські спартакіади і спартакіади народів СРСР. У 1952 році спортсмени України в складі збірної команди СРСР уперше взяли участь у XV Літніх Олімпійських іграх у Гельсінкі (Фінляндія). Відтоді вони становили щонайменше 25% кожної олімпійської команди СРСР і завжди демонстрували високі результати.

1. Які зміни відбулися в системі освіти в 1950-х роках?
2. Що таке зросійщення? Хто в Україні виступив із критикою реформи освіти як засобу зросійщення?
3. Якими були особливості розвитку фізкультури та спорту в Радянській Україні в 1950–1960-х роках?

Фотофакт

Під час святкування 1 Травня 1959 року на параді фізкультурників крокувала гімнастка Лариса Латиніна (Дирій). Хо́да 25-річної дівчини з Херсона викликала шквал аплодисментів. На Олімпіаді 1956 року в Мельбурні вона виграла абсолютну першість, золоті медалі в команді, золото у вільних вправах і опорному стрибку, срібло на брусах, бронзу в командних вправах з предметом. На чемпіонаті світу з гімнастики вона здобула звання абсолютної чемпіонки світу. За свою спортивну кар'єру Лариса Латиніна стала восьмикратною чемпіонкою світу з гімнастики, володаркою 18 олімпійських медалей: 9 золотих, 5 срібних, 4 бронзових — рекорд олімпіад, який перевершив тільки майже через півстоліття американський плавець Майкл Фелпс.

Українка Лариса Латиніна (Дирій)

1. За допомогою інтернет-джерел дізнайтеся, що сприяло успішній спортивній кар'єрі Лариси Латиніної.

Мовою джерела. Із резолюції наукової конференції з питань культури української мови (Київ, 11–15 лютого 1963 року):

«Гаряче і схвально поставилися присутні до пропозиції порушити клопотання перед ЦК КПУ і Урядом України [...] щоб: 1. У всіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих

училищах та курсах вести навчання українською мовою. Підручники для цих навчальних закладів видавати українською мовою. У всіх дошкільних установах (незалежно, на чії кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою. 2. У всіх установах і на підприємствах, на залізниці та інших видах транспорту, в торгівлі всі справи вести українською мовою. 3. Академія наук, інститути, видавництва мають писати й видавати наукові твори здебільшого українською мовою. 4. Кіностудії створювати художні і наукові кінофільми тільки українською мовою, а фільми виробництв інших республік — перекладати українською мовою».

1. *Спрогнозуйте. Чи була резолюція конференції втілена в життя?*
2. *Поміркуйте. Як пов'язаний документ, зміст 1 пункту параграфа та висловлювання Ліни Костенко «Нації вмирають не від інфаркту, спочатку їм відбирає мову»?*

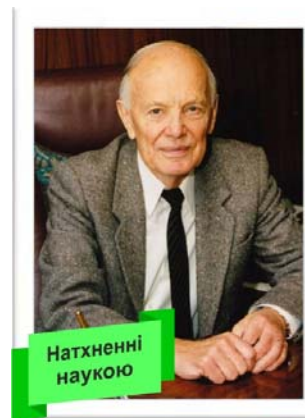
2. Розвиток науки

Із середини ХХ століття в багатьох країнах світу наука стала продуктивною силою суспільства, що знаменувало початок науково-технічної революції (НТР). У Радянському Союзі НТР мала специфічні риси. До прикладу, державне фінансування науки збільшилося, але насамперед тих галузей, які були пов'язані з важкою та оборонною промисловістю. Ключова роль у розвитку науки належала Академії наук УРСР, яку протягом 1946–1962 років очолював **Олександр Палладін**, знаний спеціаліст із біохімії. Після нього Президентом цієї наукової інституції став **Борис Патон**, науковець у галузі зварювальних процесів, металургії і технології металів. Справу академіка **Сергія Лебедєва**, який у 1950 році створив перший у СРСР і у Європі комп'ютер, продовжив **Віктор Глушков**. Він очолив Обчислювальний центр, а згодом — Інститут кібернетики. Під керівництвом Віктора Глушкова було створено обчислювальні машини для управління виробничим процесом: ЕОМ «Київ» (1960 рік), напівпровідникову керуючу машину широкого призначення «Дніпро» (1961 рік). 12 лютого 1960 року Інститут ядерної фізики розробив перший в Україні ядерний реактор. Під керівництвом Головного конструктора СРСР, українця за походженням, **Сергія Корольова** в 1957 році запустили перший штучний супутник Землі, а в 1961 році у космос полетіла перша людина. Наступного року в космос полетів перший український радянський льотчик-космонавт Павло Попович. Міжконтинентальні ракети проектували в Особливому конструкторському бюро №586 (з 1966 року ОКБ «Південний» у Дніпропетровську) під орудою **Михайла Янгеля**. Нові методи хірургічного лікування серцевих захворювань розробляли під керівництвом **Миколи Амосова**.

Побачила світ низка суспільно-політичних і наукових журналів, серед них: «Архіви України», «Історичні джерела та їх використання», «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Радянське літературознавство», «Народна творчість та етнографія», «Радянське право», «Всесвіт», «Знання та праця» й ін. Вийшли друком фундаментальні наукові праці: «Українська Радянська Енциклопедія», «Історія української літератури», «Словник української мови», «Історія міст і сіл Української РСР».

Проте поруч із досягненнями у сфері науки були й прорахунки. Керівництво Академії наук УРСР не виступало проти політики меліорації земель та створення штучних водосховищ. Чимало талановитих учених переїхали з України до Москви, де й залишилися. Фінансування наукових досліджень було недостатнім. Суспільні науки й далі перебували під особливим контролем Комуністичної партії. Будь-які відхилення від офіційної ідеологічної лінії проголошували ворожими, а науковців за це звільняли з роботи.

1. *Стисло охарактеризуйте досягнення українських науковців.*
2. *Які наукові видання було здійснено в цей час?*
3. *Які прорахунки допустили науковці? Чи й надалі влада контролювала науку?*

Борис Патон (1918-2020)

Професійне становлення розпочав у Інституті електрозварювання Академії наук УРСР (нині — Національна Академія наук України). Спочатку — як науковий співробітник, згодом — директор цього інституту. В 1962 році обраний Президентом Академії наук. Розробив основи теорії автоматів для дугового зварювання. Під його керівництвом започатковані зварювальні процеси в космосі, на великих глибинах морів та океанів. Автор ідеї та один із розробників методу електрозварювання м'яких тканин, що його активно використовують у медичних установах України. Зробив великий внесок у створення технологій виробництва труб великого діаметра та будівництво трубопроводів. Автор і співавтор понад 700 винаходів. Перший з українців, хто отримав звання Герой України.

1. *Яке з наукових відкриттів Бориса Патона ви вважаєте особливо важливим? Чому?*
2. *Що ви пам'ятаєте про Євгена Патона? На прикладі Євгена й Бориса Патонів підтвердіть вислів «Гідний син славного батька».*

Віктор Глушков (1923–1982)

За запрошенням академіка Бориса Гнеденка у 1956 році переїхав з Ростова-на-Дону в Київ. Тут очолив Обчислювальний центр при Інституті математики Академії наук УРСР. Відтоді його життя було нерозривно пов'язане з Україною. 1962 року реорганізував Обчислювальний центр в Інституті кібернетики. Під його керівництвом було розроблено першу в Україні та СРСР напівпровідникову керуючу машину широкого призначення «Дніпро». Машини для інженерних розрахунків «Промінь» (1963 р.), «Мир-2» (1969 р.) стали попередниками персональних комп'ютерів. Ініціював видання першої у світі «Енциклопедії кібернетики» українською і російською мовами. Свою любов до науки передавав співробітникам, яких за двадцять років його головування в Інституті побільшало від кількох сотень до кількох тисяч.

1. *Чи можна стверджувати, що Віктор Глушков сприяв становленню кібернетики в Україні? Відповідь обґрунтуйте.*

Натхненні наукою

Сергій Корольов (1907–1966)

Уродженець міста Житомир свій перший планер спроектував 17-річним. Упродовж 1938–1944 років був репресований. Під час заслання влада залучала Сергія Корольова до будівництва літаків і ракетного прискорювача для бойових літаків. Як Головний конструктор СРСР протягом 1948–1966 років удосконалював висотні геофізичні ракети, керував розробленням і запуском перших космічних кораблів, автоматичних міжпланетних станцій. Серед його досягнень *запуск першого штучного супутника Землі, що символізувало початок «космічної ери»*. Під його керівництвом відбувся перший політ людини в космос (1961 рік, Юрій Гагарін, корабель «Восток») та перший вихід людини у відкритий космос (1965 рік, Олексій Леонов, корабель «Восход-2»).

1. Коли відбулися події, виділені в рубриці «Натхненні наукою» курсивом?
2. У дитинстві Сергію Корольову полюбилася пісня «Дивлюсь я на небо». Як дитяче захоплення втілюється у професійній діяльності конструктора?

Михайло Янгель (1911–1971)

Протягом 1954-1971 років очолював ОКБ «Південний» у Дніпропетровську (нині Дніпро). Фундатор нового напрямку в ракетній техніці, заснованого на використанні висококипячих компонентів палива й автономної системи керування, що істотно підвищило боєздатність ракет стратегічного призначення. 1957 року відбулося успішне випробування першої янгелівської ракети середньої дальності Р-12 (СС-4), а в 1960 році — ракети проміжної дальності Р-14 (СС-5). Дальність польоту ракети Р-12 сягала до 2 тисяч км, а радіус польоту ракети Р-14 був удвічі більшим. Рішення радянського керівництва розмістити на Кубі 24 пускові установки ракет СС-4 і 16 пускових установок ракет СС-5 призвело до виникнення Карибської кризи 1962 року. Ракети Р-12, Р-14 та Р-16 склали основу нового роду радянських військ — Ракетних військ стратегічного призначення. В 1965 році прийнята на озброєння нова міжконтинентальна балістична ракета третього покоління Р-36 (СС-9) — на той момент найпотужніша бойова ракета у світі. Михайло Янгель очолював створення космічних ракет-носіїв «Космос», «Космос-2», «Циклон-2», «Циклон-3», ракетного блоку місячного корабля комплексу Н1-Л3, космічних апаратів «Космос», «Інтеркосмос», «Метеор», «Цілина».

Натхненні наукою

1. За допомогою інтернет-ресурсів з'ясуйте: 1) чи й надалі працює конструкторське бюро «Південний»; 2) як розформували Ракетні війська стратегічного призначення після розпаду СРСР.

3. Література і мистецтво

Лібералізація суспільно-політичного життя **створила сприятливі умови для розвитку української культури**. Було припинене цькування митців, яких у повоєнний період звинувачували в «космополітизмі» й

«буржуазному націоналізмі». Реабілітували письменників, зокрема посмертно: Миколу Вороного, Григорія Косинку, Олександра Олеся. В Україну із заслання повернулися Борис Антоненко-Давидович, Олександр Ковінька, Зінаїда Тулуб та інші. Реабілітовані письменники продовжили творити, хоча не всі могли з колишнім завзяттям відстоювати культурні інтереси свого народу. На зламі 1950-х–1960-х років відбувалося духовне відродження нації, адже в українській літературі та мистецтві почали діяти шістдесятники. Вийшли друком нові твори знаних письменників: «Тронка» Олеся Гончара, «Кров людська — не водиця» Михайла Стельмаха, «Вир» Григорія Тютюнника, «Зачарована Десна» Олександра Довженка. Чудові збірки поезій видали поети Андрій Малишко, Павло Тичина, Микола Бажан.

Катерина Білокур.
«Хата в Богданівці».
1955 рік

Нові форми й незвичний зміст принесла творчість художників Алли Горської, Віктора Зарецького, Опанаса Заливахи, Веніаміна Кушніра. У фольклорному напрямку творила Тетяна Яблонська, талановита учениця Федора Кричевського. Майстрині народного декоративного живопису, названого «наївним мистецтвом», Катерина Білокур і Марія Приймаченко здобули широке визнання. Українські скульптори спорудили пам'ятники Тарасу Шевченку в Москві та Івану Франку у Львові. У 1958 році була створена Спілка працівників кінематографії України. Радянська влада визнала

помилковою негативну оцінку опер Костянтина Данькевича «Богдан Хмельницький» та Германа Жуковського «Від щирого серця». Українська музична скарбниця збагатилася творами Бориса Лятошинського, Андрія Штогаренка, Анатолія Кос-Анатольського, Станіслава Людкевича, Лева Ревуцького тощо. Пісні композиторів Олександра Білаша, Платона Майбороди та Ігоря Шамо полюбалися багатьом українцям. Діяльність хору Григорія Верьовки й ансамблю танцю Павла Вірського сприяли збереженню народного колориту в мистецтві в умовах тотального російщення. Розвиток українського театру пов'язаний з творчістю Гната Юри і Мар'яна Крушельницького. Незабутні образи створила акторка театру й кіно Наталія Ужвій. Українські митці побували з гастролями у ФРН, Франції, Канаді, США. У **1961 році** було засновано найвищу в Україні творчу відзнаку за вагомий внесок у розвиток культури — Республіканську премію імені Тараса Шевченка. Нею нагороджували видатних митців за високоідейні й високохудожні твори та роботи в галузі літератури, кінематографії, а також образотворчого, театрального та музичного мистецтва. Першими лауреатами Шевченківської премії 9 березня 1962 року стали Олесь Гончар, Павло Тичина і Платон Майборода.

У 1963 році Пленум ЦК КПУ прийняв постанову, у якій основним завданням для партійних комітетів різних рівнів визначив «рішуче

ТЕМА. ФЕНОМЕН ШІСТДЕСЯТНИЦТВА.

поліпшити ідейно-виховну роботу серед художньої інтелігенції, піднести марксистсько-ленінську озброєність творчих працівників, їх партійну принциповість і наступальну непримиренність до будь-яких проявів буржуазної ідеології». Ця постанова означала згортання «відлиги» в культурі. Чимало митців у своїй творчій роботі знову почали використовувати стиль **«соціалістичного реалізму»**.

1. Які зміни відбулись у літературі під час «відлиги»?
2. Назвіть імена художників, діячів кіно й театру, композиторів, які вам запам'яталися.
3. Коли радянська влада відновила ідеологічний наступ на діячів культури?

Мовою джерела. Лист з архіву колишнього Головного управління з охорони військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР від 5 лютого 1958 року:

«...Втручання політико-ідеологічного характеру протягом 1957 року було 489 (у 1956 році — 309). На додаткову політичну редакцію було повернуто видавництвами 84 твори (в 1956 році — 48). Які ж причини спонукали цензуру не дозволити до друку таку кількість творів і зробити так багато політико-ідеологічних втручання? Приклади:

3. П'єса І. Микитенка «Як сходило сонце» мала йти в журналі «Дніпро» (№ 6). У ній широким планом показуються вожаки української контрреволюції — Грушевський, Петлюра, Винниченко, а також поміщики, куркулі, білогвардійці. Всім їм надана широка трибуна для пропаганди націоналістичних ідей і поглядів: проголошуються націоналістичні тиради, часто співається «Ще не вмерла Україна», ведуться розмови про необхідність відокремлення України від Росії, про перевагу українців над росіянами тощо. Навіть позитивні герої п'єси активно підтримують чужу українському народові ідею відокремлення України від Росії. П'єса не дозволена до друку...

13. Один з героїв повісті А. Хорунжого «Незакінчений політ» (видавництво «Молодь») говорив: «За жменю зерна колгоспника до Сибіру засилали на вісім років, а за крадіжку в держави цілого будинку тільки на посаді понизили». Видавництво зняло ці рядки».

1. Наведіть цитати з документа, які підтверджують посилення цензури в Україні.
2. Чому забороняли друкувати цілі твори або ж вилучали окремі їхні частини?

У той час, коли... на теренах України

запустили перший ядерний реактор,

Тоді... у світі

у США фізик Теодор Мейман продемонстрував роботу першого оптичного квантового генератора — лазера.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1957 р. — запуск в СРСР першого штучного супутника Землі — початок «космічної ери»;
  - 1960 р. — запуск першого в Україні ядерного реактора;
  - 1961 р. — перший політ людини в космос;
  - 1961 р. — заснування Шевченківської премії;
  - 1962 р. — перший політ у космос українського радянського льотчика-космонавта Павла Поповича.
2. Поясніть значення поняття *зросійщення*. Чому навіть в умовах лібералізації суспільно-політичного життя в УРСР й надалі здійснювалося зросійщення?
3. Поміркуйте. Яку мету ставила радянська влада, реформуючи освіту в Україні?
4. Об'єднайтеся в чотири групи. Проведіть дослідження за одним із напрямків (на вибір): «Борис Патон: життя, присвячене науці», «Віктор Глушков: людина, яка випередила час» «Сергій Корольов: українець, який відкрив шлях у космос», «Михайло Янгель: творець ракетно-ядерного щита». Результати дослідження представте в класі.

Завдання 1. Опрацюйте документ № 1 та документ № 2. Чому люди, які могли зробити успішну кар'єру, обрали інший — опозиційний шлях? Які ознаки руху шістдесятників називають учасники подій?

№1

Учасник подій історик Валентин Мороз про шістдесятництво:

«То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорнів, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним з найважливіших критиків у Спілці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури у Києві. Одним словом, це були найкращі люди в розумінні моральному... Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій народ російщатъ, — це багно. Значить, у цих людей виникло природне бажання вирватися з багна».

№2

Учасник подій письменник Євген Сверстюк про шістдесятництво:

«Шістдесятники — велике явище другої половини ХХ століття, дивне своїм виникненням у непевну пору «відлиги» та стоїчним протистоянням неосталінізму й живучою енергією в пору лібералізації.

...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і еднає нас. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 1960-х років і фіксується образ: *Такий був час: кругом шакали, У колі жменька нас жива, А ми феномена шукали І спотикались об слова.*

Другою ознакою я б назвав шукання правди та чесної позиції, у чому вже є неприйняття й опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді — за шукання істини — замість ідеї, спущеної зверху для оспівування.

Третьою ознакою я б назвав неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі та всьому апаратові будівничих казарм».

Завдання 2. Об'єднайтеся у чотири групи та виконайте відповідні завдання.

Група № 1.

Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Алла Горська) (документ № 3). Що вас найбільше вразило в життєвому шляху Алли Горської? Як вона загинула? Чи згодні ви з офіційною версією слідства? Чому?

Розгляньте ескіз вітража співавторства Алли Горської (документ № 4). Чому, на вашу думку, його було знищено?

Алла Горська (1929–1970)

Народилася в Ялті, зростала в російськомовному середовищі. Батько працював у сфері кіно, тому сім'я часто переїздила. Вищу освіту здобула в Київському художньому інституті, тут познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком — Віктором Зарецьким. Твори успішної випускниці інституту експонували на багатьох виставках. У 1959 році її прийняли до Співки радянських художників України. Працювала в напрямках: соціалістичний реалізм, радянський нонконформізм і «наївне мистецтво» (примітивізм).

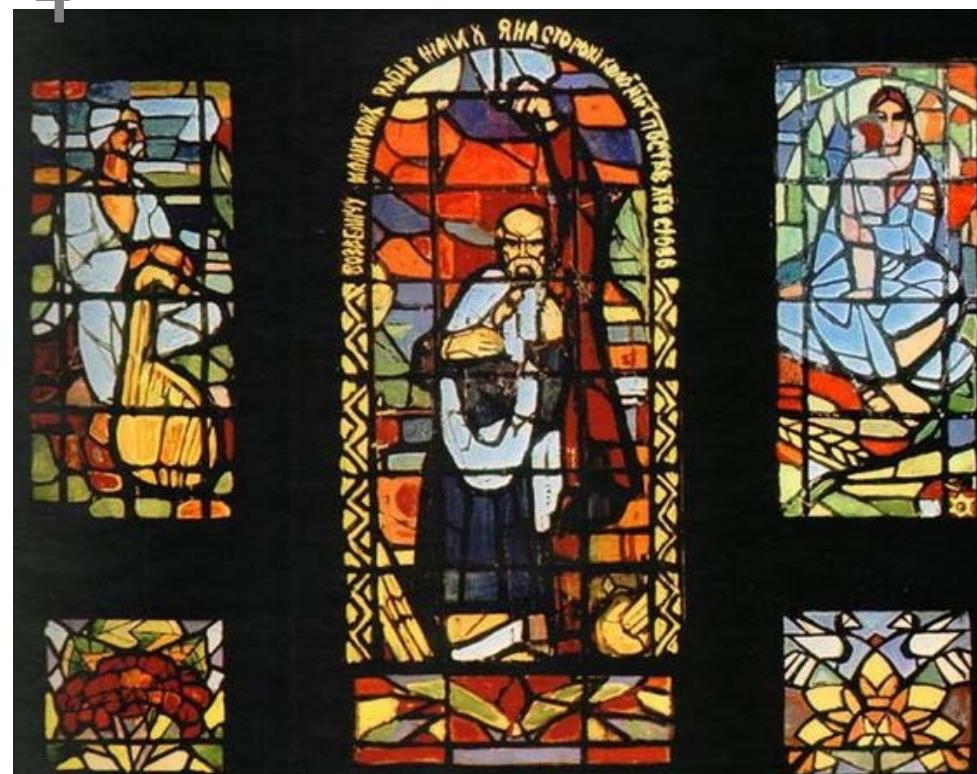

З Україною в серці

1961 року вступила до Клубу творчої молоді «Сучасник». Тоді ж перейшла на українську мову спілкування. У Клубі долучилася до організації літературно-мистецьких заходів. 22 травня 1963 року взяла участь у покладанні квітів до пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві. Відтоді це стало традицією. Влада розцінила вшанування пам'яті Кобзаря як «зухвалу інспірацію буржуазних націоналістів». Разом з Василем Симоненком та Лесем Танюком у 1962 році віднайшла місце поховання розстріляних за наказом органів НКВС у Биківні на східній околиці Києва, на Васильківському і Лук'янівському кладовищах. Повідомила про цей факт Київську міську раду. Відтоді художниця потрапила в поле зору КДБ. У 1964 році створила у співавторстві вітраж «Шевченко. Мати» в Київському університеті. Каркас, на який мали кріпити скло, творці зумисне зробили грубим — як ґрати. За ними Кобзар однією рукою пригортав згорьовану Матір-Україну, а другою високо тримав книжку. Ці зображення супроводжували рядки: «Возвеличу малих рабів отих німих, я на сторожі коло їх поставлю слово». Вітраж був визнаний «ідейно ворожим», його знищила адміністрація університету, а художницю на рік виключили зі Співки художників. У 1965–1966 роках Україною прокотилася хвиля арештів дисидентів. За ґратами опинилися багато друзів Алли Горської. Вона підтримувала їх та їхні сім'ї морально й матеріально. Написавши протестного листа до Прокурора УРСР про безпідставні арешти, була викликана у КДБ на серйозну розмову. В 1968 році підписалася під листом-протестом 139 діячів культури й науки до керівників СРСР з вимогою припинити незаконні політичні судові процеси. Її вдруге виключили зі Співки художників. Радянські спецслужби вважали Аллу Горську очільницею підпільної терористичної бандерівської організації, за нею вели спостереження. У 1970 році написала відкритого листа до Верховного суду СРСР про незаконність і жорстокість вироку щодо дисидента, її друга Валентина Мороза. Через кілька днів її вбили. І хоча вбивство слідчий приписував свекрові художниці, громадськість у це не

повірила. На похороні Василь Стус простояв на колінах, а потім зачитав рядки свого вірша «Ярій, душе!».

Найвідоміші картини Алли Горської: «Вознесіння», «Прип'ять», «Пором», «Абетка», «Хліб», «Мати», «Село», «Біля річки», портрети Тараса Шевченка, Івана Драча, «Автопортрет», «Автопортрет з сином», «Портрет батька».

Група № 2.

Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Василь Симоненко) (документ № 5). Що вас найбільше вразило в життєвому шляху Василя Симоненка? Чи вважаєте його побиття на вокзалі збігом обставин? Чому?

Прочитайте уривок із поезії Василя Симоненка (документ № 6). До кого автор звертається у творі? Яка основна ідея поезії?

Василь Симоненко (1935–1963)

Народився у селі Біївці на Полтавщині. Простий сільський хлопчина п'ятирічним написав свій перший вірш. Школу закінчив

З Україною в серці

із золотою медаллю, вступив на факультет журналістики Київського державного університету. Після завершення вишу переїхав у Черкаси, де жила його дружина. Працював журналістом у місцевих газетах «Черкаська правда» і «Молодь Черкащини». Вступив до Клубу творчої молоді «Сучасник». Разом з Аллою Горською та Лесем Танюком у 1962 році віднайшов місця поховання розстріляних за наказом органів НКВС у Биківні на східній околиці Києва, на Васильківському і Лук'янівському кладовищах, про що зробив відповідну заяву в Київську міську раду. Після цього відразу потрапив під пильний нагляд КДБ. Улітку того ж року Василя Симоненка побили працівники міліції залізничної станції імені Т. Г. Шевченка (м. Сміла на Черкащині). Його били так, щоб не було зовнішніх ознак, а от внутрішні органи повідбивали.

Очевидно, жорстоке побиття на вокзалі не минуло безслідно. За рік здоров'я поета значно погіршало, лікарі поставили страшний діагноз — рак нирок. Василя Симоненка не стало, коли йому було лише двадцять вісім.

У 1962 році дебютував зі збіркою поезій «Тиша і грім», почав писати щоденник «Окрайці думок». Казка «Подорож у країну Навпаки», збірка новел «Вино з троянд», збірки поезій «Земне тяжіння», «Берег чекань» і «Вибране з поезій» вийшли вже помертвено. Крім офіційних видань, багато творів Василя Симоненка поширювалися через «самвидав». Олесь Гончар назвав його «витязем молоді української поезії».

№6 Уривок з поезії «Задивляюсь у твої зіниці...»

Україно, ти моя молитва,
 Ти моя розпука вікова...
 Гримотить над світом люта битва
 За твоє життя, твої права.
 Ради тебе перли в душу сію,
 Ради тебе мислю і творю...
 Хай мовчать Америки й Росії,
 Коли я з тобою говорю.
 Хай палають хмари бурякові,
 Хай сичать образи — все одно
 Я проллюся крапелькою крові
 На твоє священне знамено.

Група № 3.

Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Іван Світличний) (документ № 7). Що вас найбільше вразило в життєвому шляху Івана Світличного? Чому він був двічі заарештований? Чи зломали його дух роки таборів і заслання?

Прочитайте поезію Івана Світличного (документ № 8). Про яку тюрму йдеться у творі? Яка основна ідея поезії?

№7

Іван Світличний
(1929–1992)

Народився у невеличкому селі Половинкине на Старобільщині (Луганська область). Під час німецько-радянської війни разом з іншими хлопчачами намагався підірвати німецьку техніку, після чого втратив пальці на руках. Школу закінчив із золотою медаллю, філологічний факультет Харківського університету — з відзнакою. Був науковим співробітником Інституту літератури та Інституту філософії Академії наук УРСР. Зарекомендував себе як глибокий літературний критик, працюючи в журналах «Радянське літературознавство» та «Дніпро». Літературно-критичні статті присвятив творчості шістдесятників і критиці соцреалістичної літератури («Боги і наволоч»); автор критичної статті з мовознавства («Гармонія і алгебра»). Людина широкої ерудиції, інтелектуал, товариський, дружелюбний, він магнетично притягував до себе людей. Квартира Івана Світличного у Києві стала своєрідним об'єднувачим центром для української творчої молоді, тим паче, що його приватна бібліотека була однією з найкращих у місті. Громадянська позиція літературного критика насторожила КДБ, тож невдовзі його звільнили з роботи. У 1965 році його захопила перша хвиля арештів творчої інтелігенції в Україні: Івана Світличного заарештували за звинуваченням в «антирадянській агітації і пропаганді». Після 8-місячного ув'язнення влаштуватися на роботу за спеціальністю не зміг, перебивався випадковими заробітками. Друкувався під псевдонімами, здійснював поетичні переклади із французької, чеської, польської, турецької та інших мов. На Різдво 1972 року одночасно в усій Україні було проведено 200 арештів творчої інтелігенції. Судовий вирок передбачав 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. За чоловіком поїхала, відмовившись від кар'єри, любляча дружина. У концтаборах був ініціатором багатьох протестних акцій, неодноразово оголошував голодування. Схуд до 44 кг. Під час заслання писав поетичні твори, частину яких згодом опублікував на Заході. 1978 року його прийняли до членів Міжнародного ПЕН-клубу (Міжнародної неурядової організації, яка об'єднує професійних письменників, редакторів і перекладачів). Під час заслання пережив клінічну смерть, два інсульти, невдалі операції, тож у 1983 році повернувся в Київ уже інвалідом I групи. Іван Світличний майже не міг розмовляти й писати — для нього це було гірше заслання. У 1990 році вийшла збірка поезій «Серце для куль і для рим», цього ж року став членом Спілки радянських письменників України. Його поховали у вишиванці, що подарував йому Василь Стус, а на могилі поставили козацький хрест із написом «Він був світильником, що горів і світився».

№8

Завжди в'язень

Самі собі будуєм тюрми,
Самі в них потім живемо,
Самі себе стережемо,
Вже тюрем — тьма, і в тюрмах — юрми.
А ми — нічого. Женемо
За муром мур, за муром мур ми.

Суботники! Аврари! Штурми!
Вже й ми — не ми. Воно само
Так склалося. Так повелося,
І так ведеться — здавна й досі.
Сліпонароджені в тюрмі,
Кому поскаржимося? На кого?
На чорта лисого? На Бога?
Тюрма — своя. І ми — самі.

Група № 4.

Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Ліна Костенко) (документ № 9). Що вас найбільше вразило у життєвому шляху Ліни Костенко? Чому тривалий час їй було заборонено друкуватися в Україні й загалом у СРСР? Наведіть приклади її активної громадянської позиції.

Прочитайте поезію Ліни Костенко (документ № 10). Про яких майстрів та підмайстрів йдеться у творі? Яка основна думка поезії?

№9

Ліна Костенко (народилася 1930 року)

Народилася в місті Ржищів на Київщині, згодом сім'я переїхала в Київ. Тут школяркою відвідувала літературну студію при редакції журналу «Дніпро». Перші вірші побачили світ, коли юній поетесі виповнилося шістнадцять. Закінчила факультет журналістики Московського літературного інституту. Незабаром вийшли перші збірки її поезій: «Проміння землі», «Вітрила», «Мандрівка серця». Вони засвідчили, що плеяда молодих українських поетів-шістдесятників поповнилася талановитою мисткинею. У 1963 році радянська цензура заборонила видання збірки «Зоряний інтеграл». У 1965 році Ліна Костенко підписалася під громадським листом-протестом проти арештів української інтелігенції. Щоб продемонструвати свою громадянську позицію та підтримати друзів, була присутня на судових процесах над дисидентами. Під час суду над братами Горинями кинула їм квіти. Разом з Іваном Драчем закликала інших письменників виступити на захист незаконно заарештованих. Але ніхто не наважився виступити проти системи. 1966 року, коли у Спілці радянських письменників України радянські ідеологи таврували «націоналістичних відщепенців», частина молоді влаштувала овацію Ліні Костенко, яка відстоювала свої позиції і захищала друзів-шістдесятників. 1968 року виступила на захист В'ячеслава Чорновола у відповідь на наклеп на нього, опублікований у газеті «Літературна Україна». Після цього до 1977 року їй ім'я в СРСР було у вимушеному забутті. Поетеса не полишала улюбленої справи і продовжувала писати «у шухляду». У 1960–1970-ті роки її

№10

Умирають майстри...

Умирають майстри, залишаючи спогад, як рану.
В барельєфах печалі уже їм спинилася мить.
А підмайстри ще не зробились майстрами.
А робота не жде. Її треба робить.
І приходять якісь безпardonні прогнози.
Потираючи руки, беруться за все.
Поки геній стоїть, витираючи сльози,
метушлива бездарність отари свої пасе.
Дуже дивний пейзаж: косяками ідуть таланти.
Сьоме небо своє пригинає собі суєта.
При майстрах якось легше. Вони — як Атланти.
Держать небо на плечах. Тому і є висота.

Завдання 3. Обговоріть результати групової роботи в загальному колі. Чому митців переслідували в СРСР? Чи зламала радянська репресивна машина долі цих людей? Поміркуйте, що об'єднує Аллу Горську, Василя Симоненка, Івана Світличного та Ліну Костенко.

Завдання 4. Проаналізуйте документ № 11. На які особливості руху шістдесятників вказує автор? Чому політична та релігійна опозиція були безперспективними? Свою думку аргументуйте, спираючись на попередні документи.

№11

Учасник подій Євген Сверстюк про особливості руху шістдесятників:

«Ми заснували зовсім інший принцип культурного життя, затвердили. І то була інша мораль, інша етика [...] я думаю, що якщо говорити про нашу середини шістдесятих років опозицію — це була моральна опозиція — напевно, це була етична опозиція — напевно, це була естетична опозиція — напевно. І це була наполовину ідеологічна опозиція. Що ж стосується політичної чи релігійної опозиції, то цього ми уникали, і уникали цілком свідомо — це було цілковито безперспективно».

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Як називається період, про який йдеться? З ім'ям якого радянського лідера він пов'язаний?

«Одні звільнення людей пам'ятають, інші — кукурудзу, треті — житлову політику, четверті — як я, коли з м'ясом стало погано... Все було. Але найголовніше — всі ми, весь народ, і ті, хто був там, за дротом, і ті, хто трясся від страху тут, по іншу сторону дроту, всі ми ковтнули інше повітря. Це головне. Це тепер у народу не забрати. Це не пропаде, проросте».

2. Розташуйте перелік подій у хронологічній послідовності.

Виступ Микити Хрущова із доповіддю «Про культ особи та його наслідки»; створення Української робітничо-селянської спілки; запуск першого в Україні ядерного реактора; «справа лікарів»; робітничі страйки і демонстрації у містах Східної, Центральної та Південної України; перший політ людини в космос.

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) Москва; Норильськ; Кенгір; Воркута.

Б) децентралізація; 1957 рік; раднаргоспи; надпрограма.

В) шістдесятники; «соціалістичний реалізм»; Клуби творчої молоді; «самвидав».

Г) Об'єднана партія визволення України; Українська робітничо-селянська спілка; Комуністична партія України; Реалістичний гурток демократів.

4. Виконайте завдання за історичною картою (с. 65):

а) визначте, до якої області приєднали Ізмаїльську область, а до якої — Дрогобицьку область;

б) з'ясуйте, коли, як і чому перейменували Кам'янець-Подільську область;

в) знайдіть область, створену в 1954 році з окраїнних районів Вінницької, Київської, Кіровоградської і Полтавської областей;

г) віднайдіть територію, передану УРСР у 1954 році.

5. Заповніть пропуски в реченнях.

Сигналом до пошуку нових творчих можливостей для української інтелігенції стала стаття _____ «Мистецтво живопису і сучасність» у «Літературній газеті», надрукована в _____ році. У публікації автор закликав «розширювати творчі межі _____». Відтоді з'явилася плеяда творчої молоді, яка виступила за припинення ідеологічних утисків у галузі культури, а свою мету вбачала в національно-культурному відродженні України. Представників тієї генерації назвали _____. Ідеї нового покоління творчої інтелігенції знайшли відгук у різних суспільних груп, насамперед студентської молоді. Протягом _____ років у Києві діяв Клуб творчої молоді _____. Такий самий Клуб виник у Львові й називався _____.

6. Дайте визначення поняття «зросійщення». Чому реформування освітньої сфери в Україні в 1950-х роках супроводжувалося зросійщенням?

Поміркуйте, хто є автором / авторами статті, уривок з якої наведено нижче.

«...єдино правильним вирішенням питання про вивчення мов у середній школі є рішення про обов'язкове і рівноправне вивчення і української, і російської мов у всіх школах УРСР. ...Багаторічна практика нашої школи показує, що побоювання, ніби викладання двох мов — мови української і мови російської — буде для учнів обтяжливим, — побоювання безпідставне».

7. З'ясуйте, про яке явище періоду «відлиги» йдеться в уривках з історичних джерел.

Із виступу Микити Хрущова на XXII з'їзді КПРС: «Комуністичне виховання має на увазі звільнення свідомості від релігійних пересудів і забобонів, які все ще заважають окремим радянським людям повністю проявити свої творчі сили. Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка б охоплювала усі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і підлітків».

У райкомі КПУ скерованому до району священникові заявили: «Ви нам непотрібні й можете їхати туди, звідкіля прибули».

Поміркуйте, чим була зумовлена ця політика. Запишіть спогади жителів вашого населеного пункту про реакцію його мешканців на такі дії влади.

8. Пригадайте, які реформи були здійснені в період десталінізації, та письмово заповніть таблицю.

Сфера реформування	Зміст реформи	Наслідки	
		позитивні	негативні
Промисловість			
Сільське господарство			
Соціальна сфера			

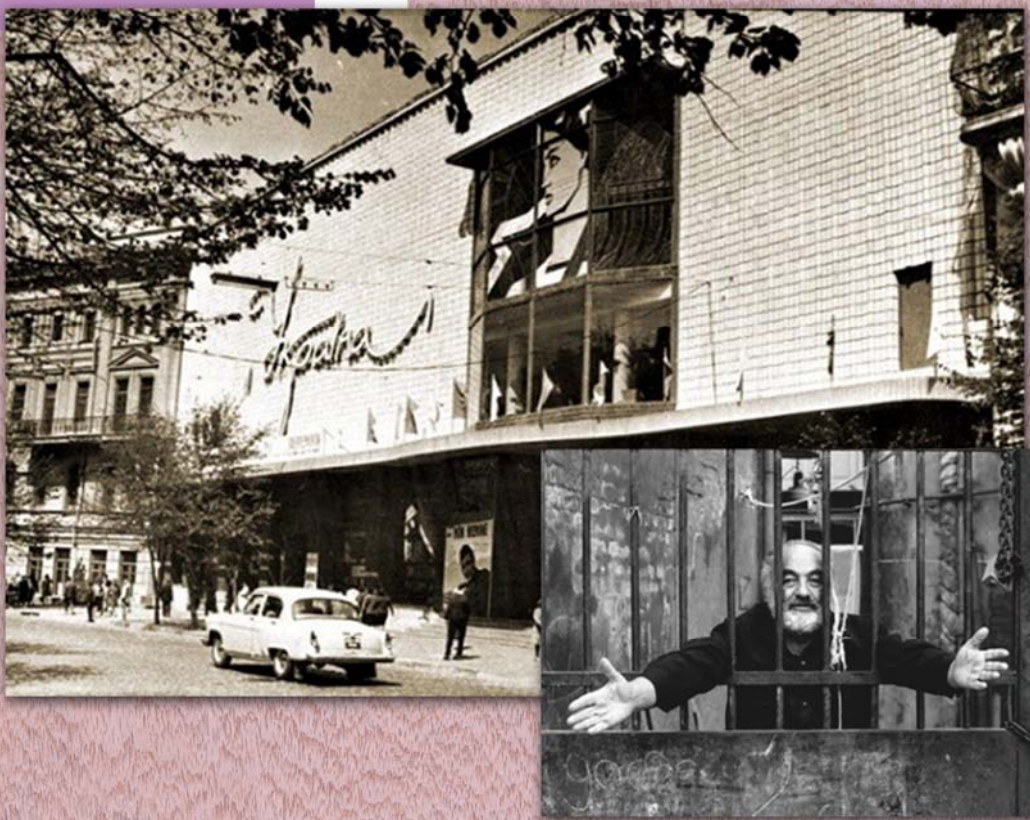
9. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими у § 16 (Левко Лук'яненко), § 17 (Борис Патон, Віктор Глушков, Сергій Корольов, Михайло Янгель), § 18 (Алла Горська, Василь Симоненко, Іван Світличний, Ліна Костенко). Стисло, у формі запитання до кросворда, охарактеризуйте їхню діяльність.

10. Історик Сергій Єкельчик стверджує: «Українське культурне відродження періоду «відлиги» наголосило національну спадщину, тяглість української культурної традиції і гордість за національне минуле. Література й мистецтво обернулися до історичних і фольклорних тем». Доберіть факти з різних сфер культурного життя означеного періоду, які підтверджують думку автора.

РОЗДІЛ 3.

УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМОЇ КРИЗИ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК.

4 вересня 1965 року київський кінотеатр «Україна» був переповнений глядачами. Багато охочих прийшли на прем'єрний показ фільму «Тіні забутих предків». Українське поетичне кіно з неповторним національним колоритом вийшло далеко за межі соціалістичного реалізму. Режисер Сергій Параджанов зняв кінострічку, яка стала визначним явищем не тільки в українській, а й світовій культурі.

1. З'ясуйте, де й коли знімали кінофільм «Тіні забутих предків».
2. Дізнайтеся, яка протестна акція відбулася на прем'єрі цього фільму за участю дисидентів Івана Дзюби, Василя Стуса й В'ячеслава Чорновола.
3. Розгляньте постановочне фото Сергія Параджанова. Висловіть припущення, яку інформацію хотів донести автор світлини.

§ 20

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В УРСР. ЗМІНИ В СИСТЕМІ ВЛАДИ

- ✓ У яких міжнародних організаціях брала участь УРСР у 1953–1964 роках?
- ✓ Визначте основні риси внутрішньополітичного життя УРСР за Хрущовської доби.
- ✓ Назвіть дату прийняття Конституції УСРР.

1. Зміни в системі влади

Жовтневий (1964 року) пленум ЦК КПРС, який усунув від влади Микиту Хрущова, відбувся під гаслами подолання волюнтаризму й суб'єктивізму, надання внутрішній та зовнішній політиці реалізму і стабільності. Основою нового політичного курсу було визначено «наступність», «поступовість», «зваженість» у прийнятті рішень. Однак на практиці відбувся рух у зворотному напрямі — від хрущовської лібералізації до неосталінізму. Будь-які реформи, насамперед у політичній сфері, вважали недоцільними, бо нібито всі проблеми в суспільстві вже розв'язані. Спроби ж небайдужих людей привернути увагу до негараздів оцінювали як наклеп, вияви хворої психіки, антирадянщина. Так у країні на два десятиліття утвердився застій.

Зріс вплив компартійно-державного апарату — **номенклатури** — **нового правлячого класу радянського суспільства**. Леонід Брежнев, прийшовши до влади як компромісна особа, убезпечив компартійно-державну номенклатуру від реформаторства, що одночасно задовольнило як сталіністів, так і прихильників лібералізації режиму. Були зняті обмеження обіймати відповідні посади упродовж тривалого часу. Таке рішення гарантувало номенклатурі стабільність. У владних структурах сформувався відповідний стиль керівництва — обережний, уповільнений, орієнтований не стільки на вирішення проблем, як на те, щоб не порушити власної рівноваги. Турбуючись більше про власні інтереси, збереження своїх привілеїв, номенклатура нехтувала проблемами в господарському і суспільному житті. Водночас Леонід Брежнев зміцнив особисте становище. Уперше в історії СРСР одна особа поєднала посади Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР.

Система влади в СРСР нагадувала піраміду, на вершині якої були вищі чини партії і держави. КПРС контролювала профспілкові, молодіжні, громадські організації. Тисячі рядових членів партії змушені були сумлінно виконувати постанови вищих керівних партійних органів. Доступ до державних посад мали тільки члени КПРС. Тому, природно, їхня чисельність постійно зростала. Партійні органи союзних республік формально були самостійними, однак реально підпорядковувалися московському центрові. **Політичне життя в країні дедалі більше набувало закритого характеру, наростало відчуження партії від народу, посилювався ідеологічний диктат. Період застою** — так був названий цей етап у розвитку СРСР. Означений

досить образний термін точно відображав основний зміст доби. Здавалося, що час зупинився. Однак на перший погляд у спокійному і розміреному житті набирали сили внутрішні руйнівні процеси, котрі призвели в майбутньому до руйнації системи.

1. Назвіть характерні риси періоду «застою».
2. Поясніть значення терміну «номенклатура».
3. Чому посилилась влада партійної номенклатури?

2. Петро Шелест. Володимир Щербицький

У цей період Україна мала двох лідерів Комуністичної партії — **Петра Шелеста** і **Володимира Щербицького**, політичні лінії яких хоч і відрізнялись, але однаково ніби ілюстрували проблеми, що постали перед керівниками республіки. Перебування Петра Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ тривало упродовж **1963–1972 років**. Характерною рисою цього періоду стало утвердження **автономного курсу** українського керівництва. Головною турботою Петра Шелеста були **економічні інтереси України**, які він відстоював перед союзним центром, вимагаючи для України більшої ролі в процесі планування в СРСР. Петро Шелест був активним прибічником принципу паритету, за яким Україна мала отримувати від Радянського Союзу фонди, товари і послуги, що дорівнювали б вартості її внеску в СРСР. Ще відвертіше захищав очільник партії мовні та культурні права українців, виступаючи проти курсу на русифікацію України, який здійснював центр. У його промовах лунали заклики «як найдорожчий скарб» берегти «прекрасну українську мову». В 1965 році затвердили правила прийому до вишів, за якими перевагу мали абітурієнти, котрі добре володіли українською мовою. Збільшили кількість навчальної літератури українською мовою. Зросла чисельність україномовних передач на республіканському радіо і телебаченні. Петро Шелест підтримав ініціативу української інтелігенції щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва. Острів Хортиця в місті Запоріжжя проголосили державним історико-культурним заповідником. Він вимагав від підлеглих виголошувати промови українською, підтримував і захищав провідних українських кінорежисерів Сергія Параджанова та Юрія Іллєнка, українських письменників Олесь Гончара та Івана Дзюбу, ансамбль танцю Павла Вірського.

Петро Шелест

Володимир Щербицький

Скористайтеся пошуковиком і з'ясуйте, коли і з якою метою було побудовано історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» на острові Хортиця.

Історико-культурний комплекс
«Запорозька Січ»
на острові Хортиця
з висоти пташиного польоту

Проте, перебуваючи на посаді першого секретаря ЦК КПУ, Петро Шелест придушував прояви дисидентського руху в Україні. **1970 року** вийшла друком його книга «Україно наша Радянська». На перший погляд відверто ідеологічно-пропагандистська праця Петра Шелеста наочно демонструвала увагу республіканської партійно-державної еліти до соціально-економічних проблем України, зацікавлення її історією та культурою. До певного часу українофільство Петра Шелеста в Москві сприймали спокійно. Однак у **1972 році** його усунули з посади в Києві, звинувативши в «м'якості» до українського націоналізму та потуранні «економічному місництву». Випадок із Петром Шелестом яскраво ілюстрував стиль конкурентної боротьби у вищих ешелонах влади, який передбачав інтриги, підсилювання конкурента, його дискредитацію. А вже після того розпочинали публічний ритуал вигнання.

КПУ очолив **Володимир Щербицький** — представник «дніпропетровського ядра» партійно-державної когорти кадрів і політичний супротивник Петра Шелеста. Перебування на посаді Володимира Щербицького стало рекордним за тривалістю (до 28 вересня 1989 року). Під приводом оздоровлення апарату Компартії України він здійснив кадрові зміни. Повна підтримка Володимиром Щербицьким лінії кремлівського керівництва щодо України спричинила нові імпульси політики русифікації в УРСР. Українська мова почала зникати з офіційного вжитку. Курс на русифікацію політичного життя значно пришвидшився в лютому 1976 року, коли лідер українських комуністів виголосив звітну доповідь на XXV з'їзді Компартії України російською мовою. Він виступив за жорстоке і безкомпромісне придушення політики дисидентського руху. Володимир Щербицький підтримав політику підпорядкування української економіки центрові. Саме за його каденції зросла залежність економіки України від підприємств, що перебували поза її межами, 80% заводів і фабрик не мали завершеного циклу виробництва. Під тиском очільника СРСР Михайла Горбачова, не повідомив населення про небезпеку в перші дні після Чорнобильської

катастрофи у квітні 1986 року. Водночас він ініціював будівництво оздоровчого центру «Молода гвардія» в Одесі, 32 будинків дитини, Інституту акушерства, гінекології і педіатрії, Республіканської дитячої бібліотеки в місті Києві та інших соціальних об'єктів. Не підлягає сумніву, що **Петро Шелест і Володимир Щербицький бачили майбутнє України у світлі комуністичної ідеології та в контексті радянської системи.** Ідеологічним орієнтиром партійно-державного керівництва Радянського Союзу загалом та Української РСР як його складової частини зокрема були положення схваленої у 1961 році Програми КПРС про побудову комунізму в СРСР до 1980 року. Проте реальне життя виявилось набагато складнішим, аніж його змальовували ідеологи Компартії. Уже в другій половині 1960-х років стало очевидно, що широко розрекламовані обіцянки побудувати до 1980 року комунізм виконані не будуть. Показники економічного зростання, передбачені Програмою КПРС на 1961–1970 роки, виявились абсолютно нереальними. Це поставило під загрозу комуністичний міф, на якому ґрунтувалася внутрішня і зовнішня політика СРСР. Відтак центральна влада змушена була шукати вихід із цієї ідеологічної кризи й запустила в обіг термін **«розвинутий соціалізм»**. Народу наполегливо та цілеспрямовано прищеплювали думку, що він живе в суспільстві, де успішно вирішують питання

задоволення життєвих потреб, процвітає економіка, розвиваються наука, освіта, мистецтво. Саме це і є розвинутий соціалізм — найдосконаліша форма суспільно-політичного устрою. Влада наголошувала, що розвинутий соціалізм — перехідний етап до комунізму, який «волюнтарист» Микита Хрущов, мовляв, хотів «перескочити». Розвинутий соціалізм лише поступово може трансформуватися в комунізм, а Комуністична партія — основна сила, яка мала забезпечити суспільний прогрес.

У прийнятій в жовтні 1977 року новій Конституції СРСР записано тезу про побудову в СРСР **розвинутого соціалістичного суспільства** як перехідного етапу на шляху до комунізму. Стаття 6 проголошувала, що «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Це

Карикатура одного з учнів Ніла Хасевича на «сталінську» Конституцію СРСР 1936 року

1. Чи можна її вважати актуальною щодо Конституції СРСР 1977 року та Конституції УРСР 1978 року?
2. Поміркуйте, чи змінилося правове становище УРСР від того часу. Відповідь аргументуйте.

положення конституційно стверджувало диктатуру Комуністичної партії, яка давно вже стала реальністю. Після цього в Україні взялися за роботу над новою **Конституцією УРСР**, схваленою **20 квітня 1978 року**. Конституцію республіки уклали відповідно до Конституції СРСР 1977 року, і вона мало чим відрізнялася від останньої. Водночас Конституція УРСР визначила структуру влади в республіці, територіально-адміністративний поділ. УРСР проголосили суверенною республікою, що зберігала право вільного виходу з СРСР, щоправда, механізм реалізації цього права не обговорювали, а самі висловлювання про незалежність розглядали як націоналізм та зазіхання на основи конституційного устрою СРСР. Найвищим законодавчим органом державної влади була **Верховна Рада УРСР** у складі 650 депутатів, які обиралися на п'ять років і отримували гарантії недоторканності; виконавчим і розпорядчим органом — уряд — **Рада Міністрів УРСР**. Місцеві органи державної влади і управління складали **ради народних депутатів** та їхні виконавчі комітети. **Правосуддя в УРСР здійснював тільки суд.** Конституція гарантувала **права громадян** на працю, житло, безкоштовну освіту, медицину, свободу слова, зборів, віросповідання тощо. Проте більшість її статей залишалися декларативними, позаяк не підтверджувалися законами, не відповідали реаліям життя і їх здебільшого не виконували. **Конституція 1978 року закріплювала залежне від центру становище УРСР.** Отже, на перший погляд ситуація доби «застою» видавалася цілком спокійною. Проте в суспільстві назривала політична криза, одним із перших проявів якої став дисидентський рух.

1. У чому проявився автономний курс політики Петра Шелеста?
2. Якою була внутрішня політика в УРСР за Володимира Щербицького?
3. Коли прийняли Конституцію УРСР? Що в ній було окреслено?

Мовою джерела. Леонід Кравчук, перший Президент України:

«Володимир Васильович Щербицький ставився до рідної мови, м'яко кажучи, не вельми приязно. Сам він говорив винятково російською, тому для його підлеглих, незалежно від національності, ця мова ставала мовою спілкування. А про документи, звіти, виступи, доповіді — годі й казати. За часів секретарства Петра Юхимовича Шелеста у багатьох школах існували куточки української мови. Після приходу Володимира Щербицького ці куточки зникли, натомість почало з'являтися дедалі більше шкіл, де рідною мовою викладали хіба що українську літературу».

1. У якому документі було юридично оформлено диктатуру Комуністичної партії Радянського Союзу?

Мовою джерела. Витяг із Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 року:

«У результаті творчої діяльності трудящих, керованих Комуністичною партією, у нашій країні побудоване розвинуте соціалістичне суспільство [...] зміцнюється непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, склалася нова історична спільність людей — радянський народ. Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики і побудові соціалізму в СРСР вперше в історії успішно розв'язане національне питання...»

1. Що мали на увазі укладачі Конституції під поняттям «розв'язати національне питання»? Яким способом влада в Україні формувала міжнаціональну спільність «радянський народ»?

3. Вплив міжнародних процесів на ситуацію в Україні

У зазначений період зовнішньополітичну діяльність УРСР регламентував союзний центр. Відсутність можливості встановлювати прямі дипломатичні відносини, укладати договори, розвивати безпосередні контакти з іншими державами не давала підстав вважати УРСР суб'єктом міжнародних відносин у добу «холодної війни». Україна мала довгий кордон із країнами соціалістичного блоку, тому будь-які заворушення там викликали занепокоєння українського керівництва. Особливо жвавий відгук у республіці отримала Празька весна — події в Чехословаччині 1968 року. Вона змінила становище української меншини в країні: було легалізовано греко-католицьку церкву, тут друкувалися українські дисиденти. Події в Чехословаччині, Польщі 1980–1981 років широко обговорювалися в українському суспільстві, хоча до організованих акцій підтримки справа не дійшла. На початку 1980-х років активізувала діяльність українська діаспора, зокрема в США. Це додало клопотів українській дипломатії у сфері пропагандистської роботи. В 1983 році утворені комісія Конгресу США і Національний комітет вшанування жертв геноциду в Україні та відзначення 50-ї річниці організованого в Україні сталінським керівництвом Голодомору 1932–1933 років. Спеціально створена Комісія з дослідження обставин та наслідків Голодомору в Україні збирала матеріали, незважаючи на пропаганду СРСР.

УРСР співпрацювала з різними міжнародними організаціями. У 1984–1985 роках представник України головував у Раді Безпеки ООН. Різноманітною стала діяльність України в ЮНЕСКО, зокрема в напрямку ліквідації неписьменності в усьому світі. Свідченням внеску українців у скарбницю світової культури стало святкування під егідою ЮНЕСКО пам'ятних дат в історії українського народу, зокрема 150-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка, 250-річчя з дня народження Григорія Сковороди, 100-річчя від дня народження Лесі Українки, Івана Франка, Євгена Патона, 1500-річчя заснування Києва (1982 р.). У 1984 році було влаштовано фестиваль фільмів Олександра Довженка. В 1980 році художниця **Людмила Мешкова** перемогла в конкурсі на право оформлення центрального холу штаб-квартири ЮНЕСКО в Парижі. Її керамічне панно «Земле, флюїди

Керамічне панно
Людмили Мешкової

1. Скористайтеся пошуковиком й назвіть 2 – 3 цікавих факти про миткиню Людмилу Мешкову.

життя і розквіту світам Всесвіту посилай...» площею 55 квадратних метрів прикрасило інтер'єр будівлі цієї міжнародної організації.

Динамічнішими стали зовнішньоекономічні зв'язки республіки. Питома вага України в зовнішньоторговому обороті СРСР становила 23%. Найбільше УРСР співпрацювала із країнами-членами РЕВ, а також із країнами Азії, Африки, Латинської Америки, «дружніми» до СРСР. Асортимент експорту — переважно продукція важкої індустрії і сировина: **машини, устаткування, прилади, металопрокат, металорізальні верстати, екскаватори, вугілля, чавун, залізна руда** тощо. До прикладу, лише криворізькою залізною рудою свої потреби задовольняли: Болгарія — на 60 %, Румунія — на 70 %, Чехословаччина — на 75 %, Польща — на 80 %, Угорщина — на 82 %, Німецька Демократична Республіка — на 90 %. У 1964 році розпочали експорт літаків ТУ-124, АН-24, Пожвавилася регіональне співробітництво. Області й міста України встановлювали зв'язки із зарубіжними прикордонними територіями. Їхні ініціатори створили товариства дружби, які почасти координували цю роботу. Проте назагал УРСР у міжнародній політиці залишалася залежною від того зовнішньополітичного курсу, який проводило керівництво СРСР. За нетривалими періодами розрядки міжнародної напруги, він був направлений на конфронтацію з країнами так званого капіталістичного табору.

1. Чи виступала українська дипломатія як окремих суб'єкт міжнародних відносин?
2. До яких міжнародних організацій належала УРСР?
3. Які товари експортувала УРСР?

У той час, коли... на теренах України
прийняли Конституцію УРСР.

Тоді... у світі

в Іспанії набула чинності нова Конституція, яка після падіння диктатури Франсіско Франко встановлювала в країні конституційну монархію.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1963–1972 рр. — перебування Петра Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ;
  - 1970 р. — вихід друком книги Петра Шелеста «Україно наша Радянська»;
  - 1972–1989 рр. — перебування Володимира Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ;
  - 1977 р. — прийнято Конституцію СРСР;
  - 1978 р. — прийнято Конституцію УРСР.
2. Поясніть значення понять: «застій», номенклатура, розвинутий соціалізм.
3. Порівняйте діяльність Петра Шелеста та Володимира Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ.
4. Доведіть або спростуйте думку: «Зовнішньополітична діяльність УРСР була лише номінальною».

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х–ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1970-Х РОКІВ

- ✓ Назвіть характерні риси періоду «застою».
- ✓ Поясніть значення термінів: *дисидент*, *шістдесятники*.
- ✓ Які завдання ставила УРСР? Хто був її засновником?

1. Зростання опозиційних настроїв у суспільстві

На пожвавлення дисидентського руху в означений період вплинули як внутрішньополітична ситуація в країні, так і міжнародні події. Серед **внутрішніх чинників** — соціальна несправедливість, низький матеріальний рівень життя населення, зневага до української мови і культури, ігнорування владою конституційних прав громадян, репресії проти опозиціонерів, посилення тиску союзних органів влади на Україну. Додаткові причини висловлювати своє незадоволення політикою союзного керівництва давала українській інтелігенції діяльність Петра Шелеста і Володимира Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Все це примножувало кількість опонентів режиму. **Важливими зовнішніми умовами** посилення інакодумства було розгортання світового правозахисного руху, періодичні суспільно-політичні кризи в країнах соціалістичного табору, особливо «Празька весна» 1968 року, яка завершилася тим, що радянські війська окупували Чехословаччину. Це викликало відкритий чи притасаний спротив частини українського суспільства. В його авангарді, як і у попередні періоди історії, була **інтелігенція**.

Улітку 1965 року за вільнодумство в УРСР затримано понад 20 осіб. Щоб залякати інших незгодних, влада вирішила судити дисидентів відкритим судом. Проте ця тактика бумерангом ударила по ній самій, викликавши ще сильніші протести і зростання опозиційних настроїв. У вересні 1965 року під час презентації в київському кінотеатрі «Україна» картини режисера Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» із різкою критикою арештів інтелігенції виступили **Іван Дзюба, Василь Стус і В'ячеслав Чорновіл**. «Хто за нас, встаньте в знак протесту», — пролунало в залі. Деяка частина публіки відгукнулась на цей заклик. Реакція влади не забарилась: Івана Дзюбу виключили з аспірантури Київського педінституту та звільнили з роботи у видавництві «Молодь», В'ячеслава Чорновола — з редакції газети «Молода гвардія», Василя Стуса відраховали з аспірантури Інституту літератури АН УРСР.

Означені події стали безпосереднім поштовхом до створення праці **Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»**, у якій він проаналізував національно-культурну політику радянської влади в Україні. Задум молодого літератора написати текст, присвячений національній політиці в Україні мав на меті діалог з тогочасним партійним керівництвом, котре, на думку автора спотворювало зміст та сенс ленінської національної політики, сприяло русифікаційним процесам та

знищенню української національної культури. В тексті «Інтернаціоналізм чи русифікація» Іван Дзюба вдається до пояснення мотивів праці, як «українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так — ніхто світі не в силі заборонити йому про це говорити». Він доводив, що Компартия ще за часів Йосифа Сталіна перейшла на позиції російського великодержавного шовінізму, вважав, що політика КПРС стосовно України суперечить корінним інтересам українського народу, і закликав утвердити засади національної політики. 1966 року автор відправив свою роботу першому секретареві ЦК КПУ Петру Шелесту, голові уряду УРСР Володимиру Щербицькому, а її російський переклад — керівництву КПРС. Вочевидь Іван Дзюба та невелика група його колег, що стали першими читачами рукопису, воліли не помічати того, що «відлига» та десталінізація вже завершені й на зміну їм приходять нова політична доба Леоніда Брежнєва. Таким виявився початок нового етапу дисидентського руху, який розгорнувся в другій половині 1960-х–першій половині 1970-х років.

Розгляньте світлини. Поясніть, як вони між собою пов'язані?

Київ. Кінотеатр «Україна».
1965 рік

Титульна сторінка
книги. 1965 рік

1. Що вплинуло на пожвавлення дисидентського руху?
2. Хто виступив проти арештів інтелігенції з відкритим протестом у вересні 1965 року?
3. Чому Іван Дзюба написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація»?

Мовою джерела. Уривок із листа-протесту проти репресій у 1965–1966 роках:

«Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. І. Брежнєву,
Голові Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіну,
Голові Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорному
Шановні товариші! Звертаємось до Вас у справі, яка хвилює різні кола радянської громадськості.

Протягом останніх кількох років у Радянському Союзі провадяться політичні процеси над молодими людьми з середовища творчої і наукової інтелігенції. Ми занепокоєні цими процесами з ряду причин. Насамперед, нас не може не тривожити те, що під час проведення багатьох із цих процесів порушувалися закони нашої країни. Наприклад, усі процеси в Києві, Львові та Івано-Франківську 1965–66 рр., на яких засуджено 20 осіб, провадилися в закритому

порядку [...] наша преса зовсім не реагувала на політичні процеси, що відбувалися в Україні... Всі ці і багато інших фактів говорять про те, що ведені в останніх роках політичні процеси стають формою придушення інакомислячих...

С. Параджанов — кінорежисер, лауреат міжнародних фестивалів,
А. Корольов — кандидат фізико-математичних наук,
Ю. Цехмістренко — кандидат фізико-математичних наук» та інші.
(Всього 139 підписів)

1. Про які проблеми тогочасного суспільства йдеться в листі?

2. Формування вимог дисидентського руху

У дисидентському русі, як ми вже зазначали, виокремилася декілька основних течій: **самостійницька, національно-культурницька, правозахисна, релігійна**. Найрадикальнішою, а відтак і найпереслідуванішою була **самостійницька течія**. Її прихильники виступали за державну незалежність України, яку планували здобути мирними засобами, хоча окремі з них не відкидали можливості збройного виступу. Вперше ця течія заявила про себе наприкінці 1950-х років із виникненням Української робітничо-селянської спілки (УРСС) на чолі з Левком Лук'яненком. Ідею державної незалежності України підтримала підпільна організація **Український Національний Фронт (УНФ)** на чолі з **Дмитром Квецьком та Зеновієм Красівським**. До неї належали понад 150 осіб із різних областей України, зокрема Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Луганської, Кіровоградської. Завдяки суворій конспірації організація проіснувала упродовж 1964–1967 років. Яскравими представниками цієї течії були також історик **Валентин Мороз**, журналіст **В'ячеслав Чорновіл**, учителька **Оксана Мешко**, мистецтвознавець **Богдан Горинь**, психолог **Михайло Горинь**, поет **Василь Стус**, літературний критик **Євген Сверстюк** та інші.

Національно-культурницьку течію в дисидентстві представляли насамперед такі шістдесятники, як літературні критики **Іван Дзюба** та **Іван Світличний**, літературознавиця **Михайлина Коцюбинська**, мовознавці **Зиновія Франко** та **Євген Сверстюк**, поетка **Ліна Костенко**, письменники **Іван Драч**, **Микола Вінграновський**. Її основними вимогами були: духовне і культурне відродження українського народу, передусім його національної самобутності, історії, традицій, мови. Поборники національно-культурних прав протестували проти цілеспрямованої русифікаторської політики, нищення пам'яток української історії та культури, незаконних арештів та утисків національної інтелігенції тощо. Іван Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» висловлював свою мету так: «Я пропоную ... одну-єдину річ: свободу — свободу чесного публічного обговорення національного питання, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання і саморозвитку. Але спочатку і насамперед має бути свобода на дискусію і незгоду».

1. Скористайтеся пошуковиком, підберіть 2–3 цікавих фати з біографії зображених на світлині осіб.

2. Який напрямок дисидентського руху вони представляли?

Іван Драч, Микола Вінграновський, Євген Сверстюк, Лариса Світлична, Михайлина Коцюбинська, Іван Світличний. Київ 1960-х роки.
Фото. Із архіву музею шістдесятництва.

На захист невід'ємних прав людини, за дотримання конституції і законів, примату особи перед державою виступали представники **правозахисної течії**. З-поміж них — генерал **Петро Григоренко**, інженер **Мирослав Маринович**, математик **Леонід Плющ**, психіатр **Семен Глузман**. **Релігійна течія** обстоювала права вірян, легалізацію УГКЦ й УАПЦ, протестантських віросповідань, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих, лібералізацію законодавства щодо реєстрації нових релігійних общин. Серед діячів цієї течії — **Володимир Романюк**, завдяки діяльності якого виникла опозиція режимові в Російській православній церкві, що в той час перебувала фактично під цілковитим контролем держави; **Георгій та Петро Вінс**, які відстоювали права протестантських організацій; **Іван Гель** і **Йосип Тереля**, які відстоювали легалізацію Української греко-католицької церкви.

1. Назвіть течії в дисидентському русі.

2. Ким була представлена національно-культурницька течія в дисидентстві?

3. Хто належав до правозахисної та релігійної течій у дисидентському русі?

Мовою джерела. Уривок зі спогадів Євгена Сверстюка:

«Нині дехто уявляє собі дисидентське середовище як політично опозиційне і дошукується міри опозиційності. Насправді «відщепенці» відокремилися від загальної маси своєю системою цінностей, світоглядом, культурою поведінки, «іншою мовою» і громадською поставою: протистояння було передусім морально-екзистенційного характеру».

1. Чому автор не згідний з поясненням дисидентства як опозиційного руху?

3. Форми боротьби дисидентів та реакція влади

Дисиденти практикували різні методи боротьби задля відстоювання своїх поглядів. Однією з форм спротиву комуністичному тоталітаризмові був «самвидав». Через нього розповсюджували такі твори, як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби; «Приєднання чи возз'єднання» Михайла Брайчевського, у якому розкрито безпідставність радянської ідеології, що заперечувала самостійність історичного розвитку українського народу; «Лихо з розуму» і «Правосуддя чи рецидиви терору?» В'ячеслава Чорновола, де йшлося про репресованих упродовж 1965–1966 років та було проаналізовано механізми політичних репресій; «Репортаж із заповідника імені Берії» та «Серед снігів» Валентина Мороза, які викривали рецидиви сталінізму; **патріотичні поезії Ліни Костенко та Василя Симоненка**. Певний час поширювали журнал УНФ «Воля і Батьківщина» та «Український вісник», що відіграв значну роль в організаційній консолідації українського дисидентського руху. Шість чисел «Українського вісника» вийшли упродовж 1970–1972 років у Львові за редакцією В'ячеслава Чорновола. Тут друкували твори, які заборонила цензура, замовчувану суспільно-політичну інформацію, хроніку репресій проти дисидентів. Частина «самвидаву» різними шляхами потрапляла на Захід, перетворившись на «тамвидав». Її видавали в значно комфортніших умовах, а потім повертали назад в Україну. «Тамвидав» став поштовхом до організації міжнародних кампаній на підтримку вимог українських дисидентів. Активну видавничу діяльність з популяризації українського «самвидаву» і творів українських поетів та прозаїків, заборонених у СРСР, здійснювало видавництво «Смолокип», засноване Осипом Зінкевичем **1967 року** в місті Балтимор (США), назване іменем Василя Симоненка. Першою виданою тут книгою стало дослідження Осипа Зінкевича «З генерації новаторів: Світличний і Дзюба» (1968 рік).

Із-поміж інших форм боротьби дисидентів були **демонстрації, петиції й листи** у вищі партійні й державні інстанції проти зростаючих репресій, **утворення громадських комітетів на захист заарештованих**. Більшість «підписантів» (так називали тих, хто підписував звернення, петиції, листи) згодом поплавилися за свої ініціативи. Своєрідними протестними акціями стало **відзначення урочистих подій**, присвячених

Титульна сторінка «самвидавського» журналу «Український вісник»

1. Чому укладачі «Українського вісника» обрали саме таку ілюстрацію?
2. Що вона символізувала?

життю і творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, де читали вірші, співали пісні, обговорювали наболілі проблеми. Почасти такі зібрання розганяла міліція та КДБ. На різноманітних наукових конференціях порушувалися національні проблеми, створювалися гуртки з вивчення вітчизняної історії. Іноді на честь важливих дат української історії вивішували синьо-жовті прапори. Нерідко **українські дисиденти відмовлялися від громадянства СРСР**, подавали заяви на виїзд за кордон. Проте лише окремі з них змогли прорватися через «залізну завісу». Більшість за такі дії опинялись у таборах та в'язницях. Хоч і там вони не припиняли боротьбу: знову ж таки, відмовлялися від громадянства СРСР, проголошували себе українськими самостійниками, вимагали надання статусу політичних в'язнів, збирали факти брутального поводження табірної адміністрації з політв'язнями. **Іноді акції протесту набирали крайніх форм**. У 1968 році колишній в'язень комуністичних таборів вояк УПА Василь Макух із міста Дніпропетровська (тепер — місто Дніпро) облив себе бензином на Хрещатику і запалив, вигукуючи: «Геть колонізаторів! Хай живе вільна Україна!» Від опіків він помер у лікарні. Наступного року Микола Бериславський із міста Бердянська, також колишній вояк УПА, теж здійснив акт самоспалення в Києві. При собі він мав транспаранти із закликами: «Борітеся за законні права української мови» та «Свободу діячам української культури». Йому вдалося вижити, після чого отримав 2,5 роки таборів. У 1978 році, протестуючи проти колоніального становища України, на могилі Тараса Шевченка у Каневі вчинив акт самоспалення Олекса Гірняк із міста Калуша.

Влада використовувала різні форми боротьби з дисидентами. Зокрема — **профілактичні бесіди в КДБ, звільнення з роботи, організацію громадського осуду, примусове лікування в психіатричних лікарнях, арешти, ув'язнення**. У 1967 році створене управління КДБ по боротьбі з ідеологічними диверсіями. Зростання масштабів інаклюдства викликало роздратування керівництва держави та посилення репресій. У **1972 році** пройшла друга хвиля арештів, у ході якої на лаві підсудних опинилися понад 100 представників інтелігенції. Серед них — Іван Дзюба, Іван Світличний, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл. Усі вони були засуджені до тривалих термінів ув'язнення та відправлені до таборів суворого чи особливого режиму на Уралі й у Мордовії. Відвертих дисидентів, а також співробітників дослідних інститутів, редакційних колегій, університетів, яких підозрювали в «неблагонадійних» поглядах, виганяли з роботи. Ця хвиля переслідувань травмувала ціле покоління української інтелігенції. Але то не були марні жертви. «Віра виникає тоді, коли є мученики», а «знищені стають прапором», — написав про українських дисидентів Валентин Мороз. Дисидентський рух сприяв розхитуванню радянської тоталітарної системи, поширенню та утвердженню демократичних ідеалів, продовжив традиції національно-визвольного руху, відкрив Україну світові. Досвід та ідеологічні напрацювання дисидентів були

використані в період творення незалежної України. Із їхнього середовища вийшла когорта політиків незалежної України.

1. Твори яких авторів поширювали через «самвидав»?
2. Які форми боротьби використовували дисиденти?
3. Що робила влада для зупинення дисидентського руху?

Мовою джерела. Уривок зі спогадів Михайлини Коцюбинської:

«У 1966 році на Комісії старих більшовиків Київського обкому КПУ мене виключали з партії. Один з присутніх запитав: «Про що ви думатимете завтра, кладучи на стіл партквиток»? На це я, не довго думаючи, відповіла: «Знаєте, коли я вступала до партії ще дуже молодою і зеленою, то вірила в ідеали. Та якщо доводиться вибирати між ідеалами і партквитком, то я лишаю ідеали собі, а вам віддам партквиток»...

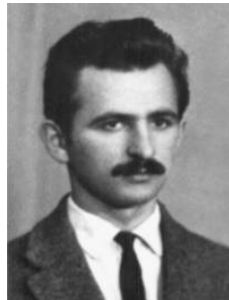

В усій тій історії з виключенням мене з партії, а згодом з інституту з усіма наступними поневіряннями я схильна вбачати моральний іспит, якийсь екзистенційний тест, запропонований мені долею [...] витримавши який, я тим самим утвердилася як людина на землі».

1. Чи можна назвати Михайлину Коцюбинську жінкою, сильною духом? Чому?

Мовою джерела. Уривок із книги Богдана Гориня «Не тільки про себе»:

«Нема сумніву, що перед арештами КГБ було добре поінформоване «хто є хто». Апарати для підслуховування, доноси агентів дали їм чимало інформації про кожного. У ситуації, коли під час обшуків знайшли речові докази нашої діяльності, було б абсурдним звинувачувати в арешті одне одного, вважати винним за власну необережність когось із тих, що опинилися в аналогічній ситуації. На щастя, ніхто з нас до такого рівня не опустився. Кожен усвідомлював, що головною причиною арештів була праця, яку кожен з нас проводив».

1. Які методи боротьби влади з дисидентами описав Богдан Горинь?

У той час, коли... на теренах України
за вільнодумство було заарештовано 20 осіб (1965 рік).

Тоді... у світі
у Нью-Йорку членом організації «Чорні мусульмани» вбито Малколма Ікс — американського релігійного діяча, борця за права афроамериканців (лютий 1965 року).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1965 р. — перша хвиля арештів дисидентів;
  - вересень 1965 р. — презентація в кінотеатрі «Україна» (місто Київ) картини Сергія Параджанова «Тіні забутих предків»;
  - 1967 р. — засновано видавництво «Смолоскип» (місто Балтимор, США);
  - 1972 р. — друга хвиля арештів дисидентів.
2. Поясніть значення понять: «тамвидав», «підписанти».
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Доля людей, які виступили проти системи».
4. Заповніть таблицю «Течії дисидентського руху».

Течія дисидентського руху	Мета	Назва організації	Представники

§ 22

УКРАЇНЬСЬКА ГРОМАДСЬКА ГРУПА СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД (УКРАЇНЬСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА/УГГ)

- ✓ Коли прийняли Загальну декларацію прав людини?
- ✓ Поясніть значення термінів: *геноцид, депортація, дисиденти*.
- ✓ Хто підлягав виселенню в травні 1944 року з Кримського півострова?

1. Утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод

Із середини 1970-х років дисидентський рух набув нового імпульсу. Він був пов'язаний із підписанням СРСР Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінських угод) 1975 року, який передбачав з-поміж інших питань і зобов'язання країнами-підписантами дотримуватись **основних прав людини**. Це стало підставою для дисидентів перебрати функції громадського контролю за виконанням радянським керівництвом обов'язків у цій царині.

Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв підписує 1 серпня 1975 року Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі

За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся:

1. Який був основний зміст підписаного документу?
2. Що зобов'язувалися робити держави-підписанти?

12 травня 1976 року в Москві створили громадську групу для контролю за виконанням Гельсінських угод. 9 листопада того ж року в Україні було засновано **Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод**, яку стали називати **Українською Гельсінською групою (УГГ)**. Очолив українських борців за права людини відомий письменник **Микола Руденко**, син шахтаря, учасник Другої світової війни, політпрацівник, у мирний час — керівник партійної організації Спілки письменників України, він користувався всіма привілеями радянського істеблішменту, був нагороджений орденами і медалями СРСР.

Від попередніх дисидентських спілок і організацій УГГ відрізнялася суттєво. Зокрема, вона діяла **легально**. Учасники Української Гельсінської Групи хоч і не підтримували режим, проте вважали, що їхня організація має законне право на існування. Іншою відмінною рисою стала співпраця з аналогічними групами Росії, Прибалтики, Закавказзя з метою координації зусиль у загальносоюзному масштабі задля захисту громадянських і національних

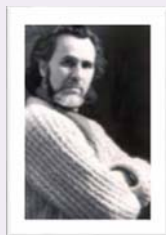
прав. УГГ налагодила також зв'язки із зарубіжними правозахисними товариствами.

1. Що в 1970-х роках дало змогу активізувати дисидентський рух?
2. Коли було створено Українську Гельсінську групу? Хто її очолює?
3. Чим УГГ відрізнялась від попередніх дисидентських спілок?

Засновники Української Гельсінської Групи «Зухвала десятка»

Микола Руденко.
Письменник,
науковець

Олесь Бердник.
Письменник-фантаст,
художник

Левко Лук'яненко.
Юрист

Оксана Мешко.
Хімік

Петро Григоренко.
Генерал
радянської армії

Іван Кандиба.
Юрист

Ніна Строката.
Мікробіолог

Мирослав Маринович.
Інженер

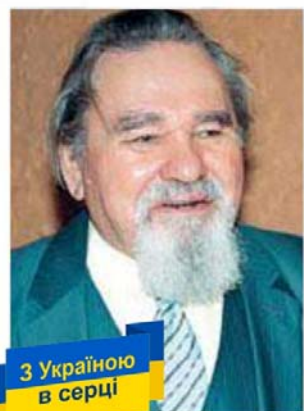

Микола Матусевич.
Історик

Олекса Тихий.
Вчитель

1. Поміркуйте, чому засновників УГГ названо «зухвалою десяткою».
2. До якої соціальної верстви українського суспільства вони відносилися?

Микола Руденко (1920–2004)

Радянський український письменник, правозахисник, організатор і перший керівник Української Гельсінської групи, Герой України. Народився 19 грудня 1920 року в селі Юр'івка на Луганщині. У 1939 році вступив на філологічний факультет Київського університету, та через службу в армії й війну навчання не завершив. Брав участь у Другій світовій війні, був нагороджений орденами й медалями. За збірку віршів «З походу» прийнятий до Спілки письменників України. Працював відповідальним секретарем видавництва «Радянський письменник»,

був редактором журналу «Дніпро», секретарем парткому СПУ. Автор багатьох збірок поезії, романів і повістей, зокрема «Вітер в обличчя», «Остання шабля», «Орлова балка», фантастичних романів «Чарівний бумеранг», «Слідами космічної катастрофи», поеми «Хрест» (про Голодомор 1932–1933 років). Проти чинних порядків уперше виступив у 1949 році, відмовившись давати негативні характеристики на єврейських письменників. Різкий злам світогляду Миколи Руденка стався ще в 1956 році, після доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС. Тоді він почав сумніватися в істинності партійних догматів. Із 1960 року писав листи до ЦК КПУ про хиби в керівництві життям України. Його твори почали виходити у «самвидаві»: «Економічні монолози», «Енергія прогресу». В 1974 році був виключений із КПУ, а в 1975 році — зі Спілки письменників України. Працював нічним сторожем, у січні–березні 1976 року підданий психіатричній експертизі. У листопаді 1976 року створив і очолив Українську Громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Заарештований у лютому 1977 року, засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду до семи років таборів та п'яти років заслання. За спеціальним розпорядженням у 1978 році вилучені з бібліотек і торгівлі всі твори письменника. У концтаборах продовжував писати, особливо вірші, які передавав на волю. Праці Миколи Руденка друкували на Заході. У грудні 1987 року влада вирішила позбутися небезпечного свідка й критика системи, тому йому із дружиною було дозволено виїхати за кордон. У США очолює закордонне представництво УГГ, працював для газети «Свобода», виступав на радіо «Свобода» і радіо «Голос Америки». У вересні 1990 року подружжя повернулося в Україну, поновлене в громадянстві й реабілітоване. 1993 року відзначений Державною премією України імені Тараса Шевченка. В 1998 році вийшли книги «Найбільше диво — життя. Спогади» та «Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії». Помер у 2004 році. Похований на Байковому кладовищі в Києві.

1. Підберіть факти з біографії Миколи Руденка, які свідчать про його вірність і послідовність у дисидентському русі.

2. Програмні засади та діяльність Української Гельсінської Групи

У програмних заявах УГГ зазначалося, що організація ставить за мету виконання кількох завдань: ознайомити українську громадськість зі Загальною декларацією прав людини; сприяти виконанню Гельсінських угод; домагатися присутності окремої делегації України як члена ООН на всіх міжнародних нарадах, де обговорюватимуть питання дотримання прав людини; вимагати акредитації в Україні представників зарубіжної преси. Водночас члени УГГ викривали злочини комуністичного режиму: розкуркулення, Голодомор 1932–1933 років, політичні репресії 1930-х років, винищення УПА, тотальну русифікацію, переслідування шістдесятників. Вони вважали, що **Україна може здобути незалежність мирним шляхом**, відповідно до Конституції СРСР, — вийшовши із Союзу завдяки вільним виборам.

У 1978 році з'явився один із програмних документів Групи «Наші завдання», де вона заявила пріоритетом у своїй діяльності захист національних і релігійних прав українців та громадян інших

національностей. Відтак, борючись за права українського народу, учасники УГГ з повагою ставилася до мови і культури народів, котрі проживали в УРСР. Авторський колектив, яким вважала себе група, виявився надзвичайно продуктивним: за три перші роки, працюючи в умовах постійного ризику, він створив сотні висококваліфікованих, вивіренних і добре зредагованих правозахисних документів, які б склали кілька томів. Матеріали частково передавалися за кордон для ознайомлення світової громадськості з порушенням прав людини в СРСР. Документи, що потаємно надходили з України, публікувалися в періодиці й виходили окремими виданнями. З 1979 року за кордоном українською та англійською мовами почав виходити «Вісник репресій в Україні». Надія Світлична почала вести передачі на радіо «Свобода» про правозахисний рух. Їх, попри глушіння, слухали таємно. Учасник Групи Йосиф Зісельс поширював інформацію про «каральну психіатричну медицину» в УРСР, зокрема захищав права запроторених в «психіатричку» Петра Григоренка, котрий вів боротьбу за повернення на батьківщину кримських татар; Петра Вінса, Ольги Гейко, які відстоювали права вірян.

Вимоги і діяльність УГГ були далекими від радикалізму, але, як виявилось, несумісними з панівним тоталітарним режимом. Вступ до УГГ в кожному випадку був свідомим актом хоробрості й жертвності, адже її учасник тримався на волі лічені тижні чи місяці. Ані поміркованість УГГ, ані вимоги Заходу дотримуватися зобов'язань, що їх узяв СРСР за Гельсінськими угодами, не перешкодили владі знову влаштувати дисидентам погром. Двадцять чотири із сорока одного учасника УГГ упродовж 1977–1985 років за сфальсифікованими звинуваченнями були засуджені за політичними й кримінальними статтями та відправлені в табори і на заслання, шістьох позбавили радянського громадянства і дозволили виїхати за кордон. Інші стали членами групи, уже перебуваючи в ув'язненні. Загалом на страсному рахунку УГГ понад 550 років неволі. В таборах загинули **Василь Стус, Олекса Тихий, Валерій Марченко, Юрій Литвин.** Влада була впевнена, що після арештів дисидентів у 1960-х, роках, у 1972 році з «українським буржуазним націоналізмом», як вона йменувала все, що було пов'язане з проявом національної самосвідомості, не матиме ніякого клопоту років десять-п'ятнадцять. Але вона помилилася. Естафету боротьби перейняла УГГ.

1. Яку мету ставили перед собою члени УГГ?
2. Назвіть зміст програмного документу УГГ «Наші завдання»?
3. Як влада відреагувала на діяльність Української Гельсінської групи?

Мовою джерела. Із повідомлення про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод від 11 листопада 1976 року:

«У відповідь на заклик Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод в СРСР творити національні групи 9 листопада 1976 року в Києві була створена Українська Група Сприяння у складі: Олесь Бердник, Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Руденко

(керівник Групи), Ніна Строката та інші. Згідно з проською українських однодумців, представником Групи в Москві погодився бути Петро Григоренко. Вночі на 10 листопада на квартирі керівника Групи поета Миколи Руденка невідомі особи влаштували погром. Хулігани закидали вікна градом каміння. Член Групи Оксана Мешко [...] була поранена каменем. Викликана на місце подій міліція відмовилася скласти акт.

Петро Григоренко, Микола Руденко
11 листопада (1976 рік)»

1. Доведіть або спростуйте думку: «Українська Гельсінська група — легальна організація».

3. Значення дисидентського руху

Дисидентський рух засвідчив існування кризових явищ у радянському ладі, сприяв розхитуванню радянської тоталітарної системи. Незважаючи на те, що загалом дисидентський рух не зустрів масової підтримки населення. Але враховуючи тотальний контроль КДБ і партії над громадським життям, слід зазначити, що дисидентство було важливим явищем у суспільстві. Дисиденти доносили до народу правду про реальне становище в Україні, незважаючи на перешкоди, що їх чинила влада. Вони зробили значний внесок у розвиток української науки і культури, теорію і практику державного будівництва.

Дисидентський рух набув національно-визвольного характеру, продовживши традиції національно-визвольної боротьби і відкривши Україну світові. Це була мирна, ненасильницька форма супротиву владі. Дисиденти мали організаційні структури: гуртки, спілки, об'єднання. Серед дисидентів були представники різних соціо професійних груп. Центрами дисидентського руху стали міста Київ та Львів, хоча він проявився і в інших регіонах республіки. Сила і велика моральна перевага українських дисидентів над режимом полягала в тому, що вони не стали підпільниками, а підписували документи своїми іменами, відкрито демонстрували легалізм, апелюючи до радянського закону і міжнародних правових документів, визнаних СРСР.

Відповіддю на активізацію дисидентського руху стали політичні репресії, які проводили за допомогою розгалуженого карального апарату та відповідної законодавчої та нормативної бази радянського комуністичного режиму. **На початку 1980-х років владі вдалося нейтралізувати дисидентський рух.** Дисиденти не змогли протистояти каральній системі. Володіючи монополією на засоби масової комунікації, режим усіляко перешкоджав поширенню інформації про дисидентів серед населення. Коли якусь інформацію все ж таки оприлюднювали, то вона була зазвичай спотвореною і виставляла дисидентів у негативному світлі. Водночас влада намагалась ізолювати дисидентів від суспільства й, застосовуючи до них методи дедалі більшого тиску, змушувала їх покаятись або замовкнути. Тих, хто вперто критикував режим, засуджували до тривалих термінів ув'язнення, або ж запроторювали у психіатричні лікарні. Побоюючись українського націоналізму, режим в

Україні здійснював особливо жорстокі репресії. Відтак чи не найбільше «в'язнів совісті» Радянського Союзу було саме в УРСР. Чимало дисидентів пройшли арешти, в'язниці й табори, а ті, хто залишився на волі, не служили радянським ідеям. Після звільнення ті дисиденти, котрі вижили, наприкінці 1980-х–на початку 1990-х років активно продовжили діяльність, відроджуючи незалежну Україну.

1. Про що свідчила поява дисидентського руху в Україні?
2. Якого характеру набув дисидентський рух в Україні?
3. Чому владі вдалося на початку 1980-х років нейтралізувати дисидентський рух?

Мовою джерела. Із Меморандуму № 5 «Україна літа 1977-го» Української Гельсінської групи, спрямованого країнам-учасникам Белградської наради:

«...Бюрократична структура Радянської Країни болісно і вороже сприйняла появу Групи Сприяння. За три місяці її існування було проведено органами безпеки по кілька брутальних, жорстоких обшуків на квартирах її членів з вилученням майже всього літературного, епістолярного та філософського архіву, документів Групи. 5 лютого 1977 року арештовано керівника Групи, поета Миколу Руденка та члена Групи, учителя Олексія Тихого, без пред'явлення будь-яких звинувачень. Чого жахаються ініціатори згаданого беззаконня? Чим страшні їм люди, котрі відкрито заявляють про свої переконання, запрошують до творчого, еволюційного діалогу керівні кола своєї країни та інших держав?! Яка потреба в обшуках і арештах, коли всі документи Групи давалися в світ для оприлюднення? Ми щиро і мужньо заявляємо, що не страхаємось нової хвилі переслідувань, бо правда — за нами.

Вислухайте слово України 1977-го року».

1. Чи можна стверджувати, що влада боялася поширення діяльності Української Гельсінської групи? Поясніть чому.

У той час, коли... на теренах України

було створено Українську Гельсінську групу (1976 рік).

Тоді... у світі

у Канаді заборонили смертну кару (14.07.1976 рік).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
– **9 листопада 1976 р.** — створено Українську Гельсінську групу (УГГ).
2. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, як реагували українці – представники різних соціальних груп на те, що генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнев підписав 1 серпня 1975 року Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі.
3. Підтвердіть або спростуйте думку історика Ярослава Грицака «З одного боку, вони не могли багато зробити, а з другого, зробили багато. Вони переформатували Україну. Це була правдива опозиція.»
4. Заповніть таблицю «Українська Гельсінська група — правозахисна організація».

Мета діяльності	Форми боротьби	Лідери	Результати діяльності

§ 23

ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЖИМОВІ В СЕРЕДОВИЩІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

- ✓ Поясніть значення терміну «поліетнічність», «інтернаціоналізм».
- ✓ Які були напрямки дисидентського руху?
- ✓ Коли радянська влада здійснила депортацію кримських татар?*

1. Національні рухи в період «застою»

Згідно з переписом населення 1970 року на теренах УРСР проживали росіяни, євреї, німці, поляки, болгары та представники багатьох інших етносів. Наголошуючи на своєму інтернаціоналізмі, влада завжди розрізняла громадян за ознакою етнічного походження. Обов'язковою стала фіксація національної належності в анкетах і документах, які засвідчували особу. Натомість, неодноразово наголошуючи на формуванні наднаціональної спільності «радянський народ», владці прагнули уніфікувати національне життя. В умовах «відлиги», тобто незначного збільшення «свободи» та зменшення репресій, у національних опозиційних рухах почали з'являтися різні групи, між якими на початку 1960-х рр. не було зазвичай елементарних зав'язків та обміну інформацією, взаємодії навіть у межах одного етнічного соціуму. Активність опозиційних рухів національних меншин залежала від кількох факторів, насамперед від політики влади щодо них, котра досить часто була дискримінаційною за етнічною ознакою, повсякденного життя, рівня пристосування національних меншин до нових соціально-економічних і політичних реалій.

Усталеними формами вираження національної ідентичності та своєрідного пасивного опору системі була насамперед **культурно-освітня діяльність**. Видавалися газети і журнали національними мовами, функціонували національні школи. Відзначалися пам'ятні дати, зокрема і дні скорботи. Прикметною ознакою стала діяльність різноманітних організацій, котрі підтримували зв'язок з історичною батьківщиною. Час від часу лунала критика національної політики держави, соціально-економічних проблем та інших сфер життєдіяльності. Однак влада невпинно слідкувала за тим, щоб опозиція національних меншин не виходила за межі дозволеного.

Поширеною формою протесту став рух **«відмовників»** — громадян, яким відмовлено у виїзді з СРСР. Його ще можна охарактеризувати як рух репресованих народів за повернення до рідних місць. Особливо активним він був з різних причин серед євреїв і німців. 28 серпня 1941 року, з початком німецько-радянської війни, вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР про депортацію німців до Середньої Азії та Сибіру. Початково це стосувалося головно німців Поволжя, але з 1944 року торкнулось і німців зі звільнених територій, зокрема українських. Тут німці компактно проживали в Одеській та Миколаївській областях. Усіх заганяли до трудової армії, де вони перебували фактично як військовополонені. Після завершення війни

німців розселили майже по всій території СРСР. Кілька десятиліть поспіль прихована державна дискримінація доповнювалася негативним настроєм населення, яке почасти ототожнювало німців із «німецькими загарбниками». І лише в 1970-х роках в них з'явилася можливість повернутися в місця попереднього проживання. Однак чимало німців тоді вирішило виїхати на батьківщину. З 1974 року уряд ФРН підтримував це прагнення, що значно посприяло їхній боротьбі за виїзд. Хоча німцям переважно давали дозвіл на виїзд, проте багатьом під різними приводами було відмовлено. Проти відмовників, котрі продовжували боротися за виїзд, зазвичай застосовували репресії. Загалом комуністична влада намагалася звести нанівець усі громадсько-політичні потуги відмовників, дисидентів та інших опозиційних елементів. І це їй вдавалося упродовж усієї доби «застоя».

1. Якою була національна політика держави?
2. Які існували форми вираження національної ідентичності?
3. Хто такі «відмовники», за що вони боролися?

2. Прояви єврейського дисидентського та сіоністського руху на теренах УРСР

У єврейському опозиційному русі сформувалося дві течії — «еміграційників» і «культурників», хоча таке розмежування було досить умовним. Перші здебільшого ставили вимогу реалізації прав євреїв на еміграцію, а «культурники» вбачали своєю основною метою розвиток єврейської мови та культури, організацію єврейської вищої та середньої національної освіти, створення мережі культурних закладів, поширення юдейських релігійних громад. Йосиф Зісельс, Олександр Парицький займалися створенням зазвичай напівлегальних культурно-освітніх центрів — «ульпанів» — гуртків з вивчення мови іврит у Києві, Харкові, Одесі, задоволенням релігійних потреб єврейської меншини, подоланням негативних наслідків прояву побутового і державного антисемітизму. Водночас «еміграційники», домагаючись від влади дозволу на виїзд, прагнули ознайомити потенційних емігрантів з історією та культурою світового єврейства, полегшити вивчення рідної мови. В їхній активності виняткова роль належала відмовникам. Особливо непокоїли правоохоронні органи такі форми протесту «відмовників», як проведення демонстрацій у приймальних Президії Верховної Ради УРСР, республіканських міністерств і відомств. Поширеними були акції протесту, пов'язані з відмовами від радянського громадянства і здачею паспортів. З середини 1970-х років еміграція євреїв стала масовою. Поширеними причинами еміграційного руху став **антисемітизм** в СРСР як державна політика: перешкоджання вступу євреїв до вузів, просуванню у кар'єрі, по службі та інші. Такі дії розпалювали споконвічний побутовий антисемітизм. Іншою причиною виїзду до Ізраїлю була єврейська національна свідомість — **сіоністська** течія в національному русі.

Ще до виникнення організованого єврейського руху в містах, де під час війни були здійснені масові розстріли євреїв, склалася традиція вшанування загиблих заупокійною молитвою та покладанням вінків в річницю їхньої загибелі. Найвідомішим з таких місць став **Бабин Яр** у Києві. **29 вересня** там багато років поспіль збиралися родичі й близькі розстріляних. З початком єврейського руху за виїзд до Ізраїлю в цей день туди стали приходити київські відмовники й активісти з інших міст. Відтак Бабин Яр став місцем протистояння радянської влади і демократичних прагнень єврейського національного відродження. Крім Бабиного Яру в Києві, щось подібне, хоч і в більш скромних масштабах, відбувалося в іншому місці масових розстрілів євреїв у роки німецько-радянської війни — у **Дробицькому Яру** біля Харкова.

Пам'ятний камінь у Бабиному Яру, встановлений 1966 року. Світлина

З перших днів свого існування рух єврейського національного відродження в усіх його формах перебував під наглядом державних і партійних органів. Те, що відбувалося в Бабиному Яру, вони розцінювали як «дії єврейських націоналістів з метою розпалювання націоналістичних тенденцій серед єврейського населення міста Києва». «Виховні заходи» включали затримання і арешти. Затримували не тільки біля пам'ятного каменю, а також превентивно і задовго до будь-якої передбачуваної події, щоб залякати і створити підстави для звинувачення в злісному, тобто повторному порушенні. Фактична заборона вшанування жертв Голокосту на теренах УРСР цілком збігалася з асимілятивною політикою радянської влади. До того ж місця масової загибелі євреїв у роки Другої світової війни так чи інакше ставали місцями активності єврейсько-сіоністського руху, що вимагав у Кремля відновлення єврейського національно-культурного життя та дозволу репатріації до Ізраїлю.

1. Які були напрямки єврейського дисидентського руху? За що вони боролися?
2. Чому Бабин Яр став місцем протистояння євреїв радянській владі?
3. Як влада боролася з проявами радянського руху?

Зі спогадів Євгена Сверстюка:

«...Перед нашими друзями євреями була ясна перспектива: вихід на волю і повернення на свою історичну батьківщину, де на них чекають з розкритими обіймами. Вони розуміли, що перед українцями немає іншої перспективи, крім виходу в сибірське заслання або повернення додому, в зону особливого тиску і нагляду. Вони прагнули нам допомогти, як тільки могли. Вони апелювали до вільного світу. Багато з них написали спогади про спільне життя в зоні. Йосиф Менделевич написав зворушливі «спогади про

українських політв'язнів». А наш спільний друг Ар'є Вудка вивіз у своїй пам'яті цілу збірку «Українські поезії за колючим дротом».

1. Які відносини були між євреями й українцями в таборах?
2. Як євреї, яким вдалося виїхати на прабатьківщину, допомагали українцям?

Мовою джерела. Зі спогадів дисидента і відмовника Олександра Парицького, 1978 рік:

Під час війни в Дробицькому Яру на околиці Харкова були розстріляні близько двадцяти тисяч євреїв. У березні 1978 року ми надіслали листа в облвиконком з пропозицією напередодні Дня Перемоги організувати там суботник. Нас запросили на зустріч з головою, котрий запевнив, що там все прибрано, пам'ятний знак відремонтований, і в недільнику немає необхідності. Я відповів, що тоді ми покладемо квіти і вінки задля вшанування пам'яті жертв нацизму. Реакція голови була неадекватною. Він почервонів, схопився з місця і закричав: «Я забороняю ходити туди з квітами! Нічого там робити!». Наступного тижня нас викликали до КДБ і попередили, щоб ми не ходили до Яру. Для себе я вирішив, що це буде моя особиста демонстрація. Поля [дружина] категорично заявила, що одного мене нізащо не відпустить. Але вирушили ми втрьох — до нас приєднався мій колишній колега по Інституту метрології Льоня Гугель. 8 травня зранку йшов дощ. До Дробицького Яру, розташованого за 3 км від кінцевої зупинки трамвая, ми попрямували навпростець через поле. Тільки почали спускатися по слизькому схилу гори, як назустріч із зависи дощу висунулася шеренга людей в плащах. Їх було чоловік двадцять.. «У чому справа?» — питаю. «А ви куди прямуєте? Прохід туди заборонений» — відповіли. «Ми йдемо покласти квіти до пам'ятного знаку. Тут поховані тисячі людей, вбитих нацистами. Ми прийшли вшанувати їх пам'ять і зробимо це!». У відповідь пролунало: «Стояти! Не рухатись!» Ми перестрибнули через струмок, потім зробили кілька кроків вгору по східному схилу і розсипали квіти по землі. Люди в плащах мовчки стояли навпроти, майже впритул до нас. Я не помітив в їхніх однакових особах ніякого особистого почуття. Їм наказали — вони виконують».

1. Як представники радянської влади реагували на ініціативу вшанувати пам'ять розстріляних євреїв в Дробицькому Яру?
2. Чи можна трактувати політику радянської влади як прояв антисемітизму? Чому?

3. Кримські татари в боротьбі за повернення на батьківщину

Процеси десталінізації лише частково торкнулися долі кримських татар. Їм і надалі забороняли повертатися на батьківщину. Водночас послаблення репресивного апарату стимулювало виникнення масового руху кримських татар за відновлення національних прав і повернення на батьківщину. Найпоширенішою формою його реалізації стало проведення **петиційних кампаній**. Звернення до вищих партійних і державних

Пам'ятник «Дерево життя» («Менора») у Дробицькому Яру. На камені, розташованому всередині кільця, трьома мовами (іврит, українська, латина) напис: «Тут місце, де мертві вчать живих»

інституцій початково були лояльними. Спершу дякували за колишню (до 1944 року) турботу про долю народу, відтак констатували відданість радянському ладові, а закінчували петицію впевненістю, що наслідки культу особи Йосифа Сталіна будуть подолані, порушення щодо кримських татар будуть усунуті й вони зможуть повернутися на прабатьківські землі. Організаційні структури цього руху виникли стихійно, єдиного керівного центру не існувало. На території поселень створювали ініціативні групи, які уклали згадані петиції, збирали підписи та кошти для делегування уповноважених до Москви. Звернення до XXIII з'їзду КПРС у **1966 році** підписали майже 120 тисяч кримських татар. Подібної масовості не знав жоден із національних, релігійних чи правозахисних рухів у СРСР.

У відповідь влада розпочала кримінальне переслідування організаторів та учасників петиційних кампаній і національного руху загалом. Проте репресивні дії не лише не зупинили протестантів, а й надали петиційній кампанії сили. Компліментарно-прохацький тон звернень до державних структур змінився на критично-аналітичний: **у них засуджували національну політику в СРСР, а депортацію назвали «геноцидом»**. Задля організації демонстрацій та мітингів використовували пам'ятні дати. Кожної річниці злочинної депортації — **18 травня** — відбувалися масові траурні заходи. Поминали тих, хто загинув у дорозі та місцях поселень. Почасти вночі сміливці вивішували чорні й національні прапори на державних і громадських установах. Одним із лідерів кримськотатарського національного руху став **Мустафа Джемільєв**, родину якого депортували до Узбекистану. За відновлення історичної справедливості щодо кримських татар виступала **Айше Сейтмуратова**. Боротьбу за права кримськотатарського народу вів дисидент генерал **Петро Григоренко**.

Під час зустрічей із делегаціями кримських татар очільники держави давали певні обіцянки, але їхнього виконання люди так і не дочекалися. Зате **репресії були реальністю**. Для узаконення розправи з опозиційним рухом загалом і національним рухом кримських татар зокрема в 1966 році до кримінальних кодексів республік внесли статтю 190 (у РРФСР), 187 (в УРСР) у трьох частинах — «Поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад», «Глум над Державним гербом або прапором», «Організація або активна участь у групових діях, що порушують громадський порядок» — із санкціями до трьох років ув'язнення. Кримських татар викликали до міліції, зачитували ці статті й вимагали розписок про ознайомлення з ними, сподіваючись унеможливити масові акції протесту. Влада застосовувала й інші форми боротьби з національним рухом. Це, зокрема, виключення з лав КПРС і комсомолу, обшуки, допити, «профілактичні бесіди» у КДБ, конвойовані виселення (більш як 6 тисяч осіб) із Криму, понад 50 судових процесів та більш як 200 засуджених. Дисидент Ілля Габай під час суду у своєму останньому слові так аргументував злочинність виселення кримських татар із батьківщини: «Якби татари

справді перейшли на бік німців, це було би трагічною помилкою народу, але не давало б нікому права розпоряджатися їхньою батьківщиною. Адже не прийшло ж нікому в голову зайнятися переселенням румунів, угорців, італійців чи, зрештою, німців». Отже існувала та протидіяла тоталітарному режиму реальна опозиція, яка здійснювала різнопланову роботу, спрямовану на демократизацію суспільного життя, піднесення державотворчих процесів, формування політичної і правової культури у співвітчизників.

1. Яку форму боротьби обрали кримські татари?
2. Що стимулювало виникнення масового руху кримських татар? Хто очолив опозиційний рух кримських татар?
3. Як влада боролася з опозиційним рухом кримських татар?

Мустафа Джемільєв (народився 1943 року)

Один з лідерів кримськотатарського руху, дисидент, політ'язень. Народився 13 листопада 1943 року в Криму. А в 1944 році депортований разом зі своєю сім'єю до Узбекистану. Після закінчення школи намагався вступити до Середньоазійського державного університету, та через заборону приймати до вишу татар йому це не вдалося. У 1962 році вступив на гідромеліоративний факультет Ташкентського інституту інженерів іригації та механізації сільського господарства, але через активну правозахисну діяльність на четвертому курсі був виключений із вишу. Із 16 років працював токарем на Ташкентському авіаційному заводі, був членом молодіжної студентської організації «Спілка кримськотатарської молоді», де очолював «Історичний відділ», виступав з історичними розповідями про свій народ. Із 1960-х років брав активну участь у кримськотатарському національному русі, за що неодноразово був заарештований, проводив багатоденні голодування на знак несправедливих звинувачень, та не здався системі й не впав духом. Повернутися до Криму йому вдалося лише в 1991 році. Того ж року Мустафу Джемільєва обрали головою «Організації кримськотатарського національного руху», згодом — головою Меджлісу кримськотатарського народу. Сьогодні він є одним із провідників кримськотатарського національного руху, народним депутатом України.

1. У чому проявлялась сила духу Мустафи Джемільєва? Як він відстоював своє право жити на батьківщині?

Із спогадів Мустафи Джемільєва, 1966 рік:

«Співробітники КДБ СРСР скаженіють, що ми збираємо свідчення про кримських татар, які загинули у вигнанні, та збираємо матеріали проти садистських комендантів, які глумилися з людей за часів Сталіна і яких, згідно з приписами Нюрнберзького трибуналу, потрібно судити за злочини проти людства. Як наслідок злочину 1944 року, я втратив тисячі братів та сестер. І про це потрібно пам'ятати».

1. Чи можна назвати Мустафу Джемільєва правозахисником свого народу? Чому?

Айше Сеїтмуратова (народилася 1937 року)

Народилася в селищі Аджі-Елі Маяк Салинського району Кримської АСРР. У семирічному віці разом із матір'ю, братами і сестрами була депортована із Криму в Самаркандську область Узбекистану. Після закінчення школи навчалася на історичному факультеті Самаркандського університету. Вчителювала у школі, займалася науковою діяльністю. З 1964 року — активна учасниця кримськотатарського національного руху. Її двічі заарештовували. Відбувала покарання у мордовських таборах. Вийшовши на волю, продовжила діяльність у національному русі. Дізнавшись про бажання влади ізолювати її в психіатричній лікарні, заявила: «Тліти і повільно помирати там я не збираюся. Я полум'ям згорю на Красній площі. Мені втрачати нічого. Однак, перш ніж це зробити, я звернуся до всього мусульманського світу й опишу життя мусульманки в СРСР». У 1978 році емігрувала до США, де співпрацювала із радіостанціями «Радіо Свобода», «Бі-бі-сі», «Голос Америки». Повернувшись із еміграції, займалася проблемами облаштування кримських татар. Після окупації Криму Росією у 2014 році заявила, що «майбутня державність кримських татар має будуватися разом із українським народом. Тільки разом із Україною ми досягнемо успіху».

1. Визначте життєву позицію Айше Сеїтмуратової.

У той час, коли... на теренах України

було урядом ФРН підтримано німців щодо їхніх прагнень емігрувати до Німеччини (1974 рік).

Тоді... у світі

у США У Нью-Йорку пройшла 200-тисячна антивоєнна демонстрація. (14.31.03.1974 рік).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1966 р. — підписано 120 тисячами кримських татар звернення до ХХІІІ з'їзду КПРС. щодо їх повернення до Криму;
  - 1974 р. — підтримано урядом ФРН німців, які боролися за виїзд на батьківщину.
2. Поясніть значення понять: «відмовники»; петиційна кампанія.
3. Напишіть есеї на тему: «Життя кримських татар в умовах комуністичної системи».
4. Заповніть таблицю «Національні рухи в період застою».

Мета діяльності	Форми боротьби	Лідери	Результати діяльності

- ✓ Назвіть економічні реформи, проведені в період хрущовської «відлиги».
- ✓ Поясніть значення термінів: *екстенсивний*, *інтенсивний*, *раднаргоспи*.
- ✓ До яких наслідків у сільському господарстві привели хрущовські реформи?

1. Спроби проведення економічних реформ

Економічний розвиток УРСР упродовж другої половини 1960-х–першої половини 1980-х років був неоднозначним. Під тиском командно-бюрократичної системи не дали очікуваних результатів у економіці «хрущовські нововведення». У 1965 році очільник уряду СРСР Олексій Косигін та група московських технократів розпочали чергову економічну реформу, зміст якої був сповнений суперечностей. З одного боку, вона спрямовувалася на прискорення науково-технічного прогресу, розширення господарської самостійності промислових підприємств (госпрозрахунк), місцевої ініціативи, визначення ефективності роботи підприємства не за виробленою, а за реалізованою продукцією, створення фондів матеріального заохочення робітників і службовців, розширення соціально-культурної сфери. З іншого — реформа значно посилювала позиції центральних відомств. У 1965 році були ліквідовані раднаргоспи й відновлені промислові міністерства. Це означало, що уряд республіки втратив контроль над більшістю заводів і фабрик, які знову підпорядкував центр.

Проте, незважаючи на непослідовність, реформа деякий час позитивно впливала на економіку. Порівняно високі темпи зростання спостерігались у промисловості. У виробництво впроваджували нову техніку і матеріали, зростає продуктивність праці, за рахунок якої одержали більшу частину приросту промислової продукції. Як і промисловість, сільське господарство в другій половині 1960-х років розвивалося порівняно успішно. Було затверджено гарантовану оплату праці колгоспників за тарифними ставками відповідних категорій робітників і службовців радгоспів. Збільшено капіталовкладення в аграрний сектор. У сільськогосподарській практиці почали використовувати нові агротехнічні прийоми, впроваджували у виробництво високорожайні районовані сорти зернових і технічних культур. Покращилася ситуація у тваринництві. Промисловість забезпечувала село новими машинами, хоча їхня якість не завжди була на достат-

Ан-22 «Антей». 1965 р. Найбільший на той час транспортний літак у світі.

1. Скористайтесь інтернет-ресурсами та з'ясуйте, чому даний літак встановив 41 рекорд.

ньому рівні. Упродовж цього періоду основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 раза, а національний дохід — на 30 %. Створено єдину енергосистему республіки із під'єднанням до неї промислових підприємств, завершено електрифікацію сіл України. Радянські економісти навіть назвали восьму п'ятирічку 1966–1970 років «золотою».

Але вже на початку 1970-х років позначилися труднощі в реалізації задекларованих програм. Ставало очевидним, що чергова спроба вмонтувати елементи економічного стимулювання в чинну систему адміністративно-командного управління економікою виявилася недієспроможною. Відтак із самого початку реформа була приречена на поразку, оскільки залишила без змін відносини власності. У ній намагалися поєднати несумісні принципи: розширення прав підприємств і посилення централізації. Реформа, наприклад, передбачала збільшення самостійності підприємств і зменшення кількості показників, які затверджували згори, але фактично чисельність таких показників зростає. Усталеною практикою була корекція планів наприкінці року в бік зменшення, що створювало ілюзію їхнього виконання. Центральні відомства на свій розсуд використовували природні й трудові ресурси України, монополюючи вирішуючи, де, скільки і коли будувати та куди спрямовувати.

1. Коли була розпочата економічна реформа? Що вона передбачала?
2. Як реформа вплинула на розвиток економіки?
3. Чому реформа була приречена на поразку?

Мовою джерела. Уривок із праці Наталії Тимочко «Косигінська реформа (1965 рік) як спроба вдосконалення радянської господарської системи»:

«Положення реформи впроваджувались у життя з великими труднощами, а деякі з них так і не були реалізовані. Передбачені спочатку прямі зв'язки між підприємствами зовсім не були втілені в життя через їх несумісність із системою фондування та розподілу. У результаті госпрозрахунк підприємств виявився не забезпеченим матеріально, а підвищення самостійності підприємств — несумісним з повноваженнями міністерств і відомств, директивним плануванням та існуючою системою ціноутворення... Численні суперечності реформи можна би було усунути, рухаючись поетапно до ринку. Проте це було неможливим із політико-ідеологічних причин».

1. Які чинники, на думку авторки, гальмували реалізацію економічної реформи?

Виробництво найважливіших видів промислової продукції в УРСР

Види продукції	1940 р.	1960 р.	1970 р.
Електроенергія (млрд кВт/год)	12,4	53,9	137,6
Вугілля (млн т)	83,8	172,1	207,0
Чавун (млн т)	9,6	24,2	41,4
Сталь (млн т)	8,9	26,2	46,6

1. Проаналізуйте дані таблиці та зробіть висновки.

2. Наростання кризових явищ у промисловості

В економіці республіки першочергову увагу приділяли **вугільній промисловості, чорній металургії, важкому та електротехнічному машинобудуванню, воєнно-промислому комплексу**. Панівним залишився екстенсивний шлях розвитку виробництва, тобто зростання його обсягів досягали, залучаючи додаткову робочу силу і збільшуючи капіталовкладення в будівництво нових підприємств: гірничо-збагачувальних, трубних, металургійних заводів, підприємств хімічної галузі та інших промислових гігантів, почасти за застарілими проектами й технологіями. Одним із негативних наслідків такої політики стало забруднення довкілля, яке тут, за оцінками спеціалістів, відбувалося вдсятеро інтенсивніше, ніж у СРСР. Підвищуючи обсяги виробництва **електроенергії**, розпочали створення «штучних морів», які поглинули близько одного млн гектарів родючих земель, та спорудження атомних електростанцій. Про недоцільність будівництва Київського, Кременчуцького та інших водоймищ говорили науковці, письменники, публіцисти, проти цього протестували місцеві жителі, котрі вимушені були переселятися, залишаючи рідні місця. Проте влада проігнорувала ці протести. Упродовж короткого часу в Україні без належного обґрунтування, розрахунків, урахування геологічних особливостей місцевості за старими і недосконалими технологіями споруджено п'ять атомних електростанцій. Центральні міністерства довели їхню концентрацію в УРСР до небезпечного рівня. Необхідності в цьому, з огляду на потреби господарства республіки не було. В Україні виробляли п'яту частину загальносоюзного обсягу електроенергії, значну частину якої передавали до сусідніх республік, а також експортували. Вирученими за її продаж коштами розпоряджалися ті ж таки центральні відомства.

УРСР і надалі залишилася одним із найбільших виробників зброї та різноманітної військової техніки. В республіці сформувався потужний **військово-промисловий комплекс (ВПК)**. Замовлення військовиків виконували кращі виробництва, де були сконцентровані найкваліфікованіші робітники, інженерно-технічні працівники, учені й куди спрямовували найякіснішу сировину і матеріали. Це був додатковий фактор централізації економіки СРСР, що не знав ані місцевих особливостей, ані республіканських кордонів і мав тенденцію до необмеженого зростання, посилення політичного впливу, підпорядкування своїм інтересам усіх цивільних структур. Натомість розвиток галузей, які випускали товари масового

Південноукраїнська АЕС. Світлина

1. З'ясуйте за допомогою інтернет-ресурсів, коли й де була побудована електростанція?

споживання, тривав дуже повільно. Більшість машин та обладнання підприємств легкої і харчової галузей промисловості застаріли, а ефективність їхньої роботи була низькою. Через це незадовільною була і якість вітчизняних товарів, багато із яких до того ж стали дефіцитними. Водночас виготовляли чимало нікому не потрібних речей, і це робили тільки тому, що їх увели в план.

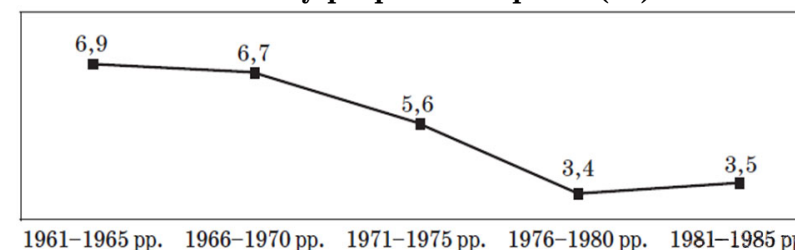
Отже, згорання економічних реформ призвело до наростання негативних явищ. **Проявлялися риси, притаманні колоніальній системі економіки, що характеризувалася перевагою паливних і сировинних галузей**. У 1985 році питома вага промисловості групи «А» складала приблизно 72%, натомість групи «Б» — 28%. У той час, коли високорозвинені країни будували постіндустріальне суспільство, вступили в техногенну еру, УРСР у складі СРСР все ще продовжувала індустріалізацію. Вилучення з виробництва застарілого устаткування, середній вік якого у 1985 році становив 28 років, відбувалося повільно. Зношеність основних виробничих фондів дорівнювала 43% проти 28% у 1961 році. Якщо в першому п'ятиріччі цього періоду обсяг промислової продукції, згідно з офіційною статистикою, збільшився на 50%, то в останньому — лише на 19%. Промисловість республіки, як і всієї країни, стрімко наближалася до кризи.

1. Яким галузям промисловості та способу виробництва було надано пріоритет в УРСР у 1960-х–1980-х роках?

2. Визначте місце військово-промислового комплексу в структурі економіки УРСР.

3. До яких наслідків у 1980-х роках привело згорання економічних реформ?

Середньорічний приріст валового суспільного продукту в УРСР у розрізі п'ятирічок (%)

1. Проаналізуйте дані, наведені у графіку, і зробіть висновки.

3. Зміни у сільському господарстві. Провал Продовольчої програми

Із початком 1970-х років, за умов згорання господарських реформ, темпи розвитку сільського господарства УРСР суттєво уповільнились. У другій половині 1970-х років приріст продукції аграрного сектору становив щорічно 1%, а на початку 1980-х років — усього 0,43%. Незважаючи на те, що влада постійно контролювала цю сферу економіки, видавши низку постанов, які, на її думку, повинні були стимулювати сільськогосподарське виробництво, їхня результативність залишалася низькою. Майже всі вони не були підкріплені економічно і

мали здебільшого декларативний характер. Як і в минулому, колгоспник і працівник радгоспу були мало зацікавлені в результатах своєї праці. Передові форми її організації, зорієнтовані на кінцевий результат, на селі не прижились. У такій ситуації тисячі сільських жителів, не бачачи перспективи роботи в колгоспах і радгоспах, виїздили до міст. За низької продуктивності праці, відсутності необхідної техніки це зумовило гострий дефіцит робочої сили. Однак влада знайшла вихід із такої ситуації. Тисячі студентів, робітників, інженерно-технічних і наукових працівників, солдат змушували упродовж сезону працювати на полях, переробних підприємствах, овочевих базах. При цьому не завжди вдавалося зібрати врожай, який залишали зимувати або переорювали. Подібної безгосподарності не допускали власники присадибних ділянок. Займаючи близько 6% сільськогосподарських угідь республіки, вони продукували третину всього обсягу виробленого м'яса, чверть молока, 40% картоплі.

Водночас прискореним темпом знищували **основне національне багатство** України — її землі. Частина кращих ґрунтів була затоплена «штучними морями», створеними на Дніпрі та інших річках України. Не зовсім вдало провели меліоративні роботи, деякі землі занедбали через ерозію. Влада продовжила політику ліквідації так званих малоперспективних населених пунктів, переселяючи хуторян, жителів малих сіл на центральні садиби колгоспів і радгоспів. Відтак на місці квітучих сіл виникали пустки і руїни.

Розгляньте ілюстрації та визначте завдання та наслідки Продовольчої програми 1982 року.

Намагаючись покращити становище в аграрному секторі, пленум ЦК КПРС у **травні 1982 року** оприлюднив **Продовольчу програму**, реалізація якої мала забезпечити в якомога стислі строки стале постачання населенню всіх видів продовольства, суттєво поліпшити структуру його харчування за рахунок найкорисніших продуктів. На виконання програми виділяли значні кошти, збільшили виробництво сільськогосподарської техніки. Однак ці фінансові затрати не виправдалися. Колгоспно-радгоспна система вкотре продемонструвала свою неефективність. Попри це, УРСР і надалі забезпечувала 60%

союзного виробництва цукру, 40% — соняшнику та овочів, 25% — м'яса, масла і консервів.

Отже, наприкінці 1970-х—початку 1980-х років господарство УРСР входило в смугу системної кризи. Воно було неефективним, неконкурентоспроможним, а більшість спроб оновити його виявилися суто адміністративними чи навіть ідеологічно-декларативними. Як і попередні роки, влада намагалася активізувати зусилля робітників і селян на виконання поставлених завдань. Проте це не давало бажаних результатів. Одне з гасел того часу: «Економіка повинна бути економною» цілком відповідало духові часу, коли подібними транспарантами влада намагалася втримати кволу соціально-економічну будівлю від остаточного розвалу.

1. У чому проявилось уповільнення темпів розвитку сільського господарства УРСР у 1970-х—на початку 1980-х років?
2. Коли та з якою метою пленум ЦК КПРС оприлюднив Продовольчу програму?
3. Як ви розумієте гасло «Економіка повинна бути економною»?

Темпи приросту основних показників економічного розвитку УРСР другої половини 1960-х—середини 1980-х років (%)

Показник	П'ятирічка			
	восьма	дев'ята	десята	одинадцята
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капітальні вкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Продукція промисловості	8,4	7,2	3,9	3,5
Продукція сільського господарства	3,2	3,0	1,6	0,5

1. Використовуючи статистичні дані, наведені в таблиці, висловіть обґрунтоване судження щодо тези: «Можливості екстенсивного шляху економічного розвитку неухильно вичерпувалися».

У той час, коли... на теренах України

з конвеєра запорізького заводу «Комунар» зійшов 100-тисячний автомобіль «Запорожець» (20.07.1965 р.).

Тоді... у світі

у Швеції компанія «Вольво» випустила останній, 440-тисячний автомобіль марки PV544. Це був перший автомобіль, на якому з'явилися ремені безпеки (20.10.1965 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1965 р. — початок проведення економічної реформи під керівництвом Олексія Косигіна;
  - 1965 р. — ліквідовано раднаргоспи;
  - 1966–1970 рр. — восьма — «золота» п'ятирічка;
  - травень 1982 р. — на пленумі ЦК КПРС оприлюднено Продовольчу програму.
2. Поясніть значення понять: командно-адміністративне управління, дефіцит.
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Суперечності Косигінської економічної реформи».
4. Доведіть або спростуйте думку: «Економіка УРСР у 1970-х—1980-х роках входила в смугу системної кризи».

- ✓ Які історичні явища впливали на демографічні процеси першої половини ХХ століття?
- ✓ Поясніть значення термінів: *урбанізація, радянська людина*.
- ✓ Із яких соціальних груп складалося радянське суспільство?

1. Демографічні процеси

Для 1960-х–1980-х років характерна загальна тенденція до збільшення абсолютної кількості населення України. Однак, попри територіальне розширення (Закарпаття і Крим), чисельність жителів УРСР досягла рівня 1941 року — 42 млн осіб — лише у 1960 році. За переписом населення 1979 року, загальна кількість жителів республіки становила 49,6 млн осіб. Демографи вважають такий приріст недостатнім. Уповільнення темпів приросту населення України мало кілька причин, передовсім соціально-економічних.

Прикметною ознакою демографічних процесів було значне зростання чисельності мешканців міст. Якщо в 1964 році в них проживало більше половини жителів республіки, то на середину 1980-х років — дві третини. Така динаміка зумовлювалася як урбанізаційними процесами, так і непривабливістю проживання в тодішньому селі. Виїздила переважно молодь — дотепер головне джерело відтворення людських ресурсів. Народжуваність у сільській місцевості зменшилася, і в 1979 році середня сільська сім'я дорівнювала за чисельністю міській — три особи. Зменшення народжуваності в містах зумовлювалося насамперед соціально-побутовими факторами: високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві (дев'ять із десяти жінок працювали), низьким рівнем системи охорони дитинства, незадовільними житловими умовами. Відтак природний приріст населення в Україні зменшився з 13,6 на одну тисячу осіб у 1960 році до 3,4 на одну тисячу осіб у 1980 році.

Прикметною ознакою демографічних процесів стало поступове зростання смертності серед населення. Якщо в 1960 році середній її показник становив 6,9 особи на кожну тисячу мешканців, то в 1980 році — 11,4. За рівнем смертності Україна була на третьому місці серед республік СРСР. Збільшення цього показника визначили кілька факторів, із-поміж яких — загальне старіння населення, негативні зміни в екології, наростання алкоголізму серед чоловіків і жінок тощо. Відповідно зменшилася середня тривалість життя: з кінця 1970-х до середини 1980-х років цей показник упав із 70 до 68 років. У 1979 році в Україні вперше виникла **депопуляція**, тобто переважання смертності над народжуваністю в розрахунку на 1000 осіб. Цей процес зафіксували спочатку в сільській місцевості на Чернігівщині, Сумщині, а потім на Полтавщині, Вінниччині.

1. Назвіть чисельність жителів УРСР відповідно до перепису 1979 року.
2. Визначте причини уповільнення темпів приросту населення України.
3. Поясніть значення терміна «депопуляція». Коли це явище виникло в Україні?

2. Етносоціальні зміни в УРСР

У другій половині 1960-х–середині 1980-х років відбулися зміни в національному складі жителів республіки. Скоротилася чисельність титульного етносу — українців: із 76,7 до 72,1 %. Основних причин такої ситуації було кілька, зокрема виїзд українців на новобудови Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі. Лише в 1970–1979 роках українське населення цих регіонів зросло на 22%. Натомість відбувся значний приплив росіян, хоча Україна була цілком достатньо забезпечена трудовими ресурсами. Йшлося тільки про те, щоб їх ефективно використувати. Збільшився відсоток офіцерів, які вийшли у відставку, та їхніх сімей, переважно у Криму і великих містах. За означений період частка росіян зростає із 16 до 22%, а русифікація стала державною політикою. Союзний центр узяв курс на «зближення» націй, який фактично став прикриттям русифікації і денационалізації самобутніх культур народів СРСР. Один із найголовніших компонентів національної свідомості — мову — швидко усували зі сфери соціально-культурних відносин. У результаті, якщо в 1959 році 93,5% українців назвали рідною мовою українську, то в 1979 році цей показник зменшився до 89,1%. Найбільше русифікованих українців зосереджувалося в південно-східних регіонах республіки. В Україні були створені такі умови, що фактично російська етнічна меншість асимілювала українську етнічну більшість.

Радянське суспільство в тому часі лише ззовні нагадувало політико-ідеологічний «моноліт». Одностайне голосування на виборах, публічне схвалення численних ініціатив і закликів влади, «зближення міста і села» й відсутність відкритих соціальних конфліктів створювали ілюзію суспільної гармонії. Натомість на практиці все було по-іншому. Період «розвинутого соціалізму», попри гучні декларації, не наблизив суспільство до стану з рівними правами і можливостями громадян. Політико-економічні процеси зумовили зміни в соціальній структурі населення. Найчисельнішою соціальною верствою залишалися **робітники**. Сформована владою економічна модель давала змогу контролювати життя цієї групи населення, яку влада вважала своєю опорою. Складна система матеріальних заохочень та морального тиску створювала певний тип поведінки і стандарт «радянського робітника». Оскільки нерідко на підприємстві працювали цілі родини, для яких воно перетворювалося на єдине джерело засобів для існування, саме підприємство формувало їхню

Мотиваційний плакат для робітників УРСР

1. Розгляньте плакат. До чого він закликає? З якою метою був створений?

картину світу, і все життя працівника тривало в постійному взаємозв'язку з ним. Такий варіант був прийнятним для влади, позаяк сприяв практично повному контролю над робітником, унеможлилював його опір або «неправильну» поведінку. Працівника вважали частиною заводу або фабрики — тому колектив чи партія могли втручатися навіть у його приватне життя. З огляду на це актуальними ставали так звані соціалістичне змагання, дошки пошани, бригади комуністичної праці, пропаганда досвіду роботи кращих виробничих колективів та працівників, присвоєння почесних звань на зразок «Кращий за професією», «Кращий наставник молоді», «Майстер «золоті руки», «Відмінник якості» тощо.

Водночас усталилася тенденція до зростання чисельності **службовців та управлінського персоналу**. Натомість частка селян у соціальній структурі населення відчутно зменшилася. Визначальними чинниками такої ситуації були як урбанізація, так і незадовільні соціально-побутові умови життя на селі. Привілейоване становище в суспільстві зайняв новий правлячий клас — **компартійно-радянська номенклатура**, до якої належали представники партійно-державного апарату, директори заводів, фабрик, колгоспів і радгоспів.

1. Які зміни відбулись у національному складі УРСР?
2. Чому робітники залишалися найчисельнішою верствою суспільства?
3. Кого почали відносити до привілейованого класу суспільства?

Мовою джерела Уривок зі спогадів Людмили Алексєєвої, радянської дисидентки:

«Переселення українців на схід, рідко заселені землі Радянського Союзу — у Казахстан, у Сибір, на Урал, на Далекий Схід — заохочували економічними методами. Водночас заохочували переселення росіян в Україну. Внаслідок цього з 1959 до 1970 року чисельність українського населення в Україні збільшилася на 10 %, а російського — на 30 %».

1. Доведіть, що національний склад населення регулювала держава.

Розподіл населення Української РСР за національною ознакою (%)

Національність	1959	1989
Українці	76,8	72,7
Росіяни	16,9	22,1
Євреї	2,0	0,9
Поляки	0,9	0,4
Білоруси	0,7	0,9
Молдавани	0,6	0,6
Болгари	0,5	0,5
Інші	1,6	1,9

1. Проаналізуйте дані таблиці й зробіть висновки.

3. Феномени радянського повсякдення: «хрущовки», «дефіцит», «черги»

Упродовж другої половини 1960-х — першої половини 1980-х років на усіх високих форумах підвищення життєвого рівня населення декларували як першочергове завдання. Деякі позитивні зміни і справді відбулися, хоча їхні масштаби поступалися обіцяним. **Доходи жителів** становили дві частини: заробітна плата і фонди соціального споживання (безкоштовна освіта, медичне обслуговування, дотації на оплату житла, транспорт та інші соціальні програми). На середину 1980-х років середня місячна заробітна плата в сільському господарстві становила 134–163 крб, а в промисловості — на 20–46% більше. Відбулося зближення рівнів оплати праці робітників та інженерно-технічного персоналу. На середину 1980-х років різниця становила тільки 10%, а в окремих галузях промисловості робітники отримували навіть більше. Зрівняння в оплаті кваліфікованої і некваліфікованої роботи негативно вплинуло на розвиток промисловості, позаяк висококваліфіковані робітники та інженерно-технічний персонал не мали стимулів до кращої праці. Низькими залишалися пенсії за віком та інвалідністю для більшості жителів. Незначними були й виплати різним слабозахищеним категоріям громадян: матерям-одиначкам, сім'ям, які втратили годувальника, особам з інвалідністю тощо. Як наслідок, понад 20% громадян жили за межею бідності, отримуючи дохід, менший за прожитковий мінімум. Нерозв'язаною залишалася **житлова проблема**, хоча будівництво житла постійно зростало. У республіці постали нові міста: Нововолинськ, Світловодськ, Енергодар. У великих містах зводили нові житлові мікрорайони. Та, попри це, черга на житло збільшувалася. Зазвичай низькою була якість будівельних робіт, а відтак виникала необхідність ремонту квартири відразу ж після її отримання. Більшість житла споруджували за типовими проектами, бо це здешевлювало його вартість. У незрівнянно гіршому становищі перебувало село, хоча і тут збільшили спорудження житла, побудували дороги з твердим покриттям до центральних садиб, завершили електрифікацію сіл, кожне двадцяте село було газифіковане. Медичне обслуговування населення частково поліпшилося. Проте, коли рівень смертності серед населення в розвинутих країнах знижувався, то в СРСР, і в Україні зокрема, він зростає.

Багатоквартирний житловий будинок у місті Івано-Франківськ, вулиця Шевченка. Світлина. 1969 рік

1. Розгляньте зображення та висловіть судження щодо переваг й недоліків таких будинків.
2. З'ясуйте значення терміну «промислове будівництво».

В означений період відбулися зміни в структурі споживання товарів. Населення прагнуло до комфортного життя. Відповідно, зріс попит на побутову техніку (холодильники, пылесоси, пральні машини, телевізори тощо), килими, посуд, меблі, автомобілі. Однак вітчизняна промисловість не була зорієнтована на масовий випуск такої продукції. Навіть при завищених цінах на ці товари, за низької їхньої якості, постійним був **дефіцит**. Намагаючись виправити ситуацію, керівництво вдалося до закупівель за кордоном. Це потребувало мільярдів доларів, які отримували, продаючи на Захід нафту, газ та іншу сировину. Дефіцит бюджету покривали також, збільшуючи продаж горілчаних виробів, підвищуючи ціни на продукцію, зокрема нова продукція під маркою «новинка» або «знак якості» коштувала дорожче. Незважаючи на покращення життєвого рівня населення, УРСР за цим показником на початку 1980-х років опинилася серед держав, що посідали 50–60 місця у світі. Гарантований мінімум матеріальних і культурних благ людини значно залежав від її приналежності до соціокультурної групи.

Анатолій Юн «Громадяни, не стійте в черзі, імпордне взуття закінчується». Карикатура

Карикатура «Вибачте, шановні, я тільки подивлюся, що дають»

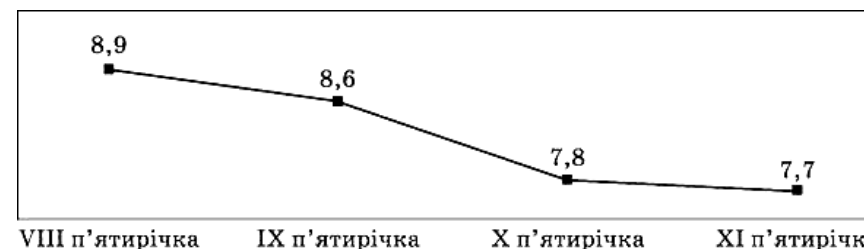
Розгляньте карикатури. Які проблеми суспільства вони ілюстрували?

Проте в суспільстві існувала категорія населення, яка могла бути задоволена життям. Це — **компартійно-радянська номенклатура**. Незважаючи на декларовану конституційну рівність, розподіл національних благ у суспільстві не був рівномірним, що посилювало деформації в соціальній сфері. Номенклатурні верхи утворили власну закриту систему постачання продовольства і промислових товарів, що не знала дефіцитів та спекулятивних цін. У спеціальних господарствах для них вирощували городину і фрукти, сільгосппродукцію переробляли окремі цехи. Отримуючи заробітну плату в 2–3 рази вищу, ніж у робітників і колгоспників, представники номенклатури могли придбати у 5–10 разів більше товарів. За умов тотального дефіциту вони купували необхідне за державними цінами. Верхівка користувалася закритими санаторіями, лікарнями, будинками відпочинку. Для чиновників партійно-державного апарату зводили поліпшене житло. Їхні діти навчалися в кращих школах, у них були гарантовані місця в престижних вищих навчальних закладах, а згодом — на посадах у дипломатичному корпусі або в партійно-

державному апараті. Керівництво Компартії, держави, котре постійно твердило про свої наміри побудувати справедливе безкласове суспільство, насправді створило з вигодою для себе суспільство витонченої соціальної нерівності.

1. Із чого склалися доходи жителів України?
2. Яке місце займала УРСР серед інших держав за життєвим рівнем населення? Чому?
3. Що посилювало деформацію в соціальній сфері?

Кількість осіб, які поліпшили житлові умови (млн осіб)

1. Проаналізуйте дані графіка і зробіть висновки.

Мовою джерела. Уривок зі спогадів Леоніда Кравчука, першого Президента України:

«Керівництво — це еліта. Вершина республіки. Члени політбюро і секретарі... Щодня влаштовували так звані обіди політбюро... Щодня на обід у приміщенні ЦК для цього виділяли спеціальну залу, де збиралися члени політбюро, і ті, що тут працювали, і ті, що в Раді Міністрів чи у Верховній Раді... На чолі столу — перший. Страви подавали вишукані. Членам політбюро видавали якісь додаткові гроші, крім зарплати... Окремо обідали заввідділами, перші заступники, помічники, у них був окремий зал, кожен мав своє місце... Щодо лікування, то перший і члени політбюро ходили на те лікування аж [...] через дорогу... Це амбулаторно, а коли що серйозно, то кремлівська лікарня. Апарат же — всі, хто нижче секретарів, лікувалися на Пушкінській, у четвертому управлінні. Або у Феофанії...»

1. Доведіть або спростуйте думку: «В радянському суспільстві всі мали рівні права і можливості».

У той час, коли... на теренах України

виникло соціально-економічне явище депопуляція (1979 рік).

Тоді... у світі

у Великій Британії прем'єр-міністром стала Маргарет Тетчер — представниця консервативної партії, ініціатор впровадження неоконсервативної соціально-економічної політики — тетчеризму (4 травня 1979 року).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дату і подію, пов'язану з нею: — **1979 р.** — виникло соціально-економічне явище депопуляція.
2. Поясніть значення понять: *депопуляція, компартійно-радянська номенклатура*.
3. Сформулюйте тези статті на тему: «Національна та соціальна структура населення УРСР».
4. Підготуйте презентацію на тему: «Життєвий рівень населення в період системної кризи радянського ладу».

- ✓ Які нові риси виникли в культурному житті суспільства в період «відлиги»?
- ✓ Поясніть значення термінів: *злиття націй*, *русифікація*.
- ✓ Назвіть особливості розвитку культури в радянській державі.

1. Становище в системі освіти

Культура другої половини 1960-х–першої половини 1980-х років розвивалася головню в напрямку, який означило партійно-державне керівництво. Характерними її рисами стали посилення **русифікації та ідеологізації**. У сфері науки пріоритет був за дослідженнями, пов'язаними з військовим комплексом, а у царині культури — перетворення її на засіб пропаганди радянського способу життя. Водночас, закріпивши в суспільній практиці пріоритети за матеріальною, виробничою сферою, на другий план відсунули нематеріальну — освіту, охорону здоров'я, мистецтво. Відтак усталився залишковий принцип фінансування цих напрямків культури, який упродовж багатьох десятиріч визначав формування державного бюджету в колишньому СРСР, а отже, і в Україні.

Особливу увагу влада приділяла освіті, котру партія розглядала як частину своєї ідеологічної системи. Освітній процес перебував у стані перманентного реформування. Із 1966 року розпочали впровадження **загальнообов'язкової десятирічної освіти**. Згідно із прийнятими в 1984 році «Основними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи» запроваджували навчання дітей із 6 років (за бажанням батьків); 8-річні школи реорганізовували у 9-річні, а середні — в 11-річні. Усталилася тенденція до скорочення українських шкіл: у 1979 році їхня чисельність становила лише 28% від загальної кількості, а в Криму та на Донбасі не залишилося жодної школи з українською мовою навчання. Фактично в Україні не існувало національної школи, основою навчання якої були б рідна мова, історія і всі культурні надбання, звичаї, традиції свого народу. Викривлене тлумачення інтернаціоналізму, надуманість і абсолютизування категорій «радянський народ», «злиття націй», гаслом яких було «відмирання національних мов», на практиці проявилось в республіці в посиленні русифікації освітніх закладів. Попри це, у навчальний процес впроваджували новаторські методики. Визнаними авторитетами-новаторами педагогічної справи були директор Павлівської школи на Кіровоградщині **Василь Сухомлинський**, учитель із Донеччини **Віктор Шаталов** тощо.

Потреба господарства в кадрах, насамперед робітничих професій, стимулювала розвиток **професійно-технічної освіти**. Програма професійно-технічних училищ (ПТУ) наближалася до загальноосвітньої, їхня чисельність із 1965 до 1980 року зросла в 1,3 раза, кількість учнів збільшилась удвічі. Розширився перелік спеціальностей, за якими готували кадри. У діяльності **вищої школи** України в означений

період істотних змін не відбулося, хоча чисельність вишів збільшилася. **Проблемою залишалась якість підготовки спеціалістів**. Вона була недостатньою, особливо на заочних і вечірніх відділеннях. На початку 1980-х років стало помітно, що рівень підготовки студентів в УРСР, як і загалом в СРСР, був значно нижчим від світового.

1. Назвіть характерні риси розвитку культури другої половини 1960-х–першої половини 1980-х років.
2. Визначте особливості розвитку освіти в зазначений період.
3. Які проблеми були в професійно-технічній та вищій освіті?

Мовою джерела. Уривок із праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»:

«В містах України 1958 року в українських школах навчався тільки 21% дітей (в 1926 році — 97 %). Навіть у столиці України Києві того самого 1958 року тільки 22 000 учнів було в українських школах і 61 000 — в російських. Добре відомо, що в ряді великих міст (Харкові, Донецьку, Одесі та інших) українські школи обраховуються буквально одиницями. Щодо цього стан шкільної освіти в містах України такий скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не належать до найбільших державних таємниць... Але найгірше те, що «українські» школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виховують національну гідність і національне почуття [...] не забезпечують наймінімальнішого знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує той самий дух вищості і «предпочителности» російської культури... Заходимо до 118-ї школи. Її вважають кращою в Подільському районі столиці. Тут у 17 класах навчається 700 учнів. У шкільній бібліотеці 6136 книжок. З української класичної і сучасної літератури лише 400 книг. Видання давні. Це для старшокласників. А для дітей молодших і середніх класів (школа восьмирічна) жодної української книжки».

Василь Сухомлинський із своїми учнями

1. Які проблеми української освіти висвітлює у своїй праці автор?

2. Наука

Головним осередком наукових досліджень залишалася республіканська Академія наук. Звичайно, діяла вона відповідно до тих законів і принципів, що панували у суспільстві. Екстенсивний шлях розвитку економіки визначив такий самий шлях розвитку і в науці. В структурі АН УРСР створено нові спеціалізовані наукові установи, відділи та лабораторії. Більшість із них займалася перспективними напрямками досліджень. Але були й такі, що виникли на хвилі реорганізації, кон'юнктури, без достатніх об'єктивних підстав. Це призвело до нераціонального використання наукового потенціалу республіки. Незважаючи на це, українські вчені досягли значних успіхів. Розробки в галузі **аеродинаміки, балістики, ракетобудування**, які не мали аналогів у світі, здійснювали в **конструкторському бюро «Південне»** (місто Дніпропетровськ, нині — Дніпро). **Авіа-**

конструктор **Олег Антонов** став одним із керівників спорудження серії моделей транспортних, багатоцільових, пасажирських літаків. Отримали новий імпульс розвитку **селекція** і **генетика**, знищені за доби пізнього сталінізму. В Україні селекціоновано високоврожайні сорти цукрового буряка, кукурудзи, соняшнику та інших культур. Помітні зрушення відбулися в галузі **біотехнологій**.

Проте **ефективність роботи вчених залишалася недостатньо високою**. У виробництво впроваджували лише 15–20% наукових проєктів. Відтак більшість технологій і винаходів циркулювали переважно в науковому середовищі, не знаходячи попиту у сфері виробництва; частину з них використовували за межами СРСР. Між розробкою і її впровадженням зазвичай був великий проміжок часу, так що «нововведення» встигало технічно і морально застаріти. Нерідко розробки відставали від світових науково-технічних досягнень, а створена на їхній основі техніка економічним ефектом поступалася світовим зразкам. Виняток становили новації у сфері військово-промислового комплексу та великі наукові проєкти союзного значення.

Нелегкими видались означені роки для працівників **гуманітарних наук**. Суспільні науки перебували під диктатом комуністичної ідеології і виконували не наукові, а пропагандистські функції, бо на зміну одному культу приходив інший. І на догоду кожному з них вимагали прославляти панівний політичний режим. Незмінними складовими праці вчених-гуманітаріїв мали бути «класовий підхід», критика «буржуазно-націоналістичних ідей», вивчення проблем соціалістичного будівництва. До прикладу, в історії проводили ідею про пізнє оформлення українського етносу та його залежність від російської культури і постійне прагнення приєднатися до Росії, замовчували або перекручували чимало історичних фактів. Особливо сильно тиск на гуманітарні науки зріс в період перебування на посаді секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Валентина Маланчука.

Олег Антонов (1906 – 1984)

Натхненні наукою

З 1952 року Олег Антонов почав працювати в Києві генеральним конструктором в ДКБ-473 (Дослідницькому конструкторському бюро), згодом на Дослідницькому заводі № 473. За роки його керівництва конструкторським бюро були сконструйовані і побудовані транспортні літаки АН – 8, АН – 12, АН – 26, та інші, пасажирські літаки: АН - 10, АН – 14, АН – 24, реактивні транспортні літаки, багатоцільові літаки. На літаках, розроблених під керівництвом Олега Антонова, було встановлено 244 світові авіаційні рекорди. З 1977 року завідував кафедрою конструкцій літаків Харківського авіаційного інституту. Конструктор написав 200 наукових праць.

1. Яку конструкторську розробку Олега Антонова ви вважаєте особливо важливою? Чому?
2. Чи можна вважати Олега Антонова основоположником української авіації?

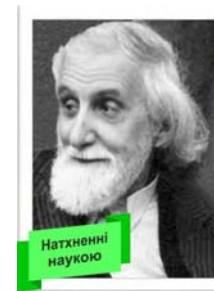
Натхненні наукою

Наталія Василенко-Полонська (1884 – 1973)

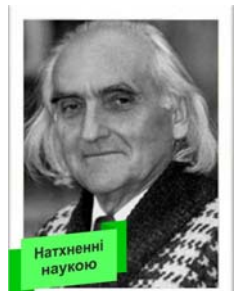
Залюбленість в історію прийшла до Наталії Василенко-Полонської і від батьків, і від природнього хисту до навчання й досліджень. Дівчина закінчила гімназію, вищі жіночі курси та Київський університет святого Володимира. Разом з батьком в 1909 – 1910 роках Наталя брала участь в археологічних розвідках під керівництвом Вікентія Хвойки. Молода історикиня цікавилася археографією. Результатом досліджень стала її праця «Історико-культурний атлас російської історії з пояснювальним текстом». Дослідниця стала першою жінкою, обраною приват-доцентом Київського університету святого Володимира. Вчена в 1917 році стала однією з ініціаторів заснування українського археологічного інституту в Києві. Під час окупації Києва німцями керувала Археологічним інститутом та Київським центральним архівом давніх актів. У 1943 році покинула Київ. У Празі професорувала в Українському вільному університеті. Написала понад 200 наукових праць з археології, історії України, спогади. Головною науковою працею вважала двотомну «Історію України».

1. Визначте, якими науками, окрім історії, займалася Наталя Полонська-Василенко?
2. Які риси характеру допомогли Наталі Полонській-Василенко стати відомою вченою?

Попри тотальний контроль, українські вчені опублікували низку цікавих наукових розробок. Серед них — наукові розвідки істориків **Михайла Брайчевського**, **Ярослава Дзири**, **Ярослава Дашкевича**, історикині **Наталії Полонської-Василенко**, історика й філолога **Юрія Бадзя**, літературознавця **Івана Дзюби** тощо. Були створені фундаментальні праці з історії та мовознавства: 26-томна «Історія міст і сіл УРСР», «Археологія УРСР», «Історія української мови», «Українська радянська енциклопедія». Проте гуманітарні науки зазнали особливого тиску з боку держави..

Натхненні наукою

Натхненні наукою

Історик, археолог, нумізмат Михайло Брайчевський

Історик, археограф Ярослав Дашкевич

1. За допомогою інтернет-ресурсів з'ясуйте, як Михайло Брайчевський та Ярослав Дашкевич прислужились науці?
2. Яким науковими дослідженнями займалися?

1. Назвіть пріоритетні напрямки наукових досліджень в УРСР.
2. Якою була доля більшості наукових розробок учених?
3. Що заважало розвитку гуманітарних наук?

Мовою джерела. Авіаконструктор Олег Антонов про перспективи розвитку техніки:

«Саме перехід техніки на ще вищу економічну сходинку, для якої є характерним безвідходне виробництво; технологічні процеси, що не потребують величезних витрат прісної води; матеріали, що не потребують для свого виготовлення знищення мільйонів гектарів лісу; ще інтенсивніше сільське господарство, що використовує менші земельні ділянки для отримання значно більшої маси продуктів, — така техніка забезпечить і швидший прогрес, вдячність і розуміння наших щасливих нащадків».

1. У якому напрямку, на думку вченого, повинна розвиватися техніка?

3. Літературний процес

Суперечливі процеси відбувались у тогочасній українській художній літературі. Хрущовська «відлига» вплинула на творчість письменників, демократизуючи й гуманізуючи її. У 1960-ті–1980-ті роки українську літературу поповнили твори одного з натхненників шістдесятників **Олесь Гончар** «Собор», «Циклон», «Берег любові», романи та повісті **Михайла Стельмаха** «Дума про тебе», «Правда і кривда», романи **Юрія Мушкетика** «Позиція», «Рубіж», **Василя Земляка** «Лебедина зграя», «Зелені млини», науково-фантастичні романи **Олесь Бердника** «Стріла часу», «Чаша Амріти», есеї **Євгена Сверстюка** «Собор у риштуванні» тощо.

Великий інтерес викликали історичні романи **Романа Іваничука** «Мальви», **Раїси Іванченко** «Передчуття весни», «Клятва». **Павла Загребельного** «Євпраксія», «Роксолана». Плідно працювали **Олексій Коломієць**, **Микола Зарудний** та інші драматурги, чиї п'єси ставили не лише в театрах України, але й за її межами. Поезію збагатили новаторські твори **Дмитра Павличка**, **Ліни Костенко**, **Андрія Малишка**.

Водночас українська література переживала важкі часи. Обстановка беззаконня, підозри і страху, яку створила прокомуністична система, значною мірою деформувала письменницькі таланти. Поряд із творами, автори яких порушували серйозні соціально-моральні проблеми, виходило чимало посередніх, що прославляли досягнення «зрілого соціалізму», комуністичну партію та її лідерів. У 1968 році тодішнє партійно-державне керівництво розгорнуло кампанію цькування Олесь Гончара за його роман «Собор». У цьому творі показано глибокі деформації суспільного життя України повоєнних років, непримовно прозвучав заклик до духовного очищення. Роман

Натхненні наукою

Олесь Гончар

утверджував загальнолюдські гуманістичні цінності. Засудження і фактична заборона «Собору» знаменували початок посилення ідеологічного тиску в культурній сфері. Багатьох літераторів звинуватили в «націоналізмі» й «антирадянщині», позбавляли можливості друкувати твори, виключали зі складу Спілки письменників України. **Були заборонені:** збірка повістей та оповідань Івана Чендея «Березневий сніг» (1968 рік), роман Володимира Дрозда «Катастрофа» (1969 рік), історична повість Івана Білика «Меч Арея» (1972 рік). До 1979 року не дозволяли видання «Марусі Чурай» Ліни Костенко, до 1981 року — збірки «Лебеді материнства» Василя Симоненка.

1. Назвіть імена літературних діячів, народжених хрущовською «відлигою», та їхні твори.
2. Які історичні романи викликали інтерес громадськості?
3. Хто з літераторів зазнав критики? Чому?

Мовою джерела. Уривок із листа письменника Григора Тютюнника Олесю Гончару:

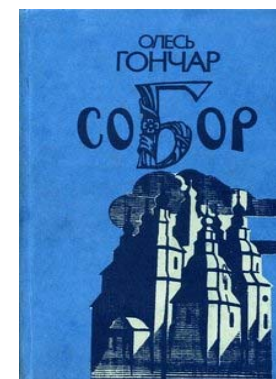
«Дорогий Олесю Терентійовичу!

Щойно прочитав «Собор». Орлиний, соколиний роман Ви написали, роман-набат! О, як засичить ота наша ретроградська гидь, упізнавши сама себе; яке невдоволення Вам висловлять... «Собор»! Здавалося б, «усе мовчить, бо благоденствує»...

Здавалося б, нормалізація життя (як же, культу не було, були «окремі помилки») [...] комсомолки в сорок переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже злочинний, що декому тоді справедливо «дали прикурити», і раптом — «Собор». Це написано геніально [...] тому й страшно, жажливо...

Лютий 1968 року».

1. Які емоції викликав у Григора Тютюнника роман «Собор»? Чому?

Титульна сторінка книги Олесь Гончара «Собор». 1968 рік

У той час, коли... на теренах України

започаткували загальнообов'язкову десятирічну освіту (1966 р.).

Тоді... у світі

у Ватикані Папа Римський Павло VI скасував Індекс заборонених книг, затверджений на Тридентському соборі в 1545 році (09.04.1966 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1966 р. — початок впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти;
  - 1984 р. — прийнято «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», запроваджено навчання дітей із 6 років (за бажанням батьків); 8-річні школи реорганізовано у 9-річні, а середні — в 11-річні.
2. Запам'ятайте прізвища українських літераторів та їхні твори.
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Розвиток освіти в період системної кризи радянського ладу».
4. Доведіть або спростуйте думку: «Культура в УРСР була ідеологізована».

- ✓ Хто започаткував новий напрямок у кіномистецтві за доби хрущовської «відлиги»?
- ✓ З чіткими іменами пов'язаний розвиток театру і музики в УРСР у середині 1950-х – середині 1960-х років?
- ✓ Назвіть імена художників-дисидентів.

1. Музика. Українське поетичне кіно

У другій половині 1960-х–першій половині 1980-х років, долаючи штучні перепони, розвивалося **театральне життя**. У республіці в цей час діяло 87 професійних театрів, близько трьох сотень народних самодіяльних театрів. Вони поповнювали свій репертуар новими оригінальними творами і класикою. Кращі зразки театральних дійств народжувалися не завдяки, а всупереч змісту епохи, у боротьбі митця з режимом. Український театр звертався до культурної спадщини минулого, кращих зразків зарубіжного мистецтва, здійснював пошуки високохудожніх засобів їхнього відтворення. І це сприяло примноженню таких характерних його рис, як **народність, демократизм та музичність**. Невід'ємною складовою театру, що доповнювала його психологічну дію, чіткіше окреслювала людські характери, надавала усьому творові національного колориту, було українське **музичне мистецтво**. Визначальною його рисою стало вдосконалення і розвиток усіх жанрів. Композитори створювали опери, оперети, балети, симфонії та пісні. Оперний жанр означився появою сузір'я талановитих оперних співаків Євгенії Мірошніченко, Діани Петриненко, Анатолія Солов'яненка, Дмитра Гнатюка, Марії Стеф'юк.

До мистецьких здобутків того часу належать українські **пісні й танці**. Їх на професійному рівні доносили до людей академічні хор імені Григорія Верьовки, хорова капела «Думка», ансамбль танцю України імені Павла Вірського, капела бандуристів України та інші. Широко відомими стали написані на слова Андрія Малишка «Пісня про рушник», Михайла Ткача «Марічка», Миколи Сингаївського «Чорнобривці», Дмитра Павличка «Два кольори». Помітний слід у музичній творчості залишив

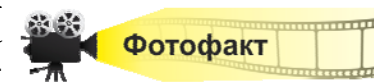
Вперше прозвучала «Червона рута» у виконанні Володимира Івасюка та Олени Кузнецової. Світлина. 1970 рік

Афіша фільму «Камінний хрест». 1968 рік

молодий композитор **Володимир Івасюк**, автор відомих не лише в Україні, а й далеко за її межами пісень «Червона рута» (написана в **1970 році**), «Водограй», «Я піду в далекі гори» та інші. Вони піднімали національний дух українського народу, спростовували невіглаські твердження про його меншовартість. Українську народну пісню презентували **Ніна Матвієнко, Раїса Кириченко**. Усе це сприяло піднесенню українського музичного мистецтва на рівень високого професіоналізму, який визнавали фахівці багатьох країн світу.

Позитивною динамікою означився розвиток кіномистецтва. В Україні було понад 30 тисяч кінотеатрів і пересувних кіноустановок. У населення зросла кількість телевізорів. Відтак кіно стало одним із улюблених мистецьких жанрів серед жителів республіки. Всю без винятку кінематографічну продукцію влада жорстко контролювала і пильно стежила за змістом і сюжетною лінією фільмів. Проте і в цей складний період український кінематограф збагатився низкою нових досягнень. Виникає унікальне явище — **українське поетичне кіно**. Цей напрям асоціюється із **Сергієм Параджановим, Леонідом Осикою, Іваном Миколайчуком, Юрієм Ілленком**. Маніфестом поетичного кіно України вважають картину «Тіні забутих предків». Своїм тріумфом, зокрема удостоєнням призів на міжнародних кінофестивалях у Римі, Салоніках, Британської кіноакадемії, ця картина була зобов'язана дивовижному творчому ансамблеві однодумців — оператору Юрієві Ілленку, художнику Георгієві Якутовичу, композитору Мирославі Скоріку, виконавцям головних ролей Ларисі Кадочниковій та Іванові Миколайчуку, котрих об'єднав на творчому майданчику режисер **Сергій Параджанов**. До цього напрямку належать «Камінний хрест» **Леоніда Осики**, «Вавилон ХХ», «Білий птах з чорною ознакою» **Івана Миколайчука** та **Юрія Ілленка**, фільми за сценаріями **Івана Драча** і **Юрія Ілленка** «Криниця для спраглих», «Вечір напередодні **Івана Купала**». Картини презентували українську національну самобутність, колоритну мову, звичаї, обряди, зображали життя

Лариса Кадочникова, Іван Миколайчук у фільмі «Тіні забутих предків». 1965 рік.

1. Дізнайтесь чому картина займає 1-шу позицію в списку 100 найкращих фільмів в історії українського кіно?

персонажів невід’ємно від навколишньої природи. Тому це кіно означало спротив асиміляції, зросійщенню та іншим процесам, що нівелювали національну самобутність. Доля самих кінокартин, які увійшли до скарбниці світового мистецтва, виявилася складною. Фільм «Криниця для спраглих» узагалі не був випущений на екран, практично не появився на екранах фільм «Вечір напередодні Івана Купала», а «Тіні забутих предків» після прем’єрного показу в 1965 році упродовж наступних двадцяти років не згадували жодним словом.

1. Назвіть характерні риси розвитку театрального мистецтва театру періоду «застою».
2. Які жанри музичного мистецтва розвивалися в УРСР у 1960-х–першій половині 1980-х років? Хто представляє українське музичне мистецтво в танцювальному й пісенному жанрах у цей час?
3. Які риси характеризували позитивну динаміку кіно в УРСР у період «застою»? Хто працював у жанрі поетичного кіно? Назвіть найвідоміші картини даного напрямку.

Зі спогадів актора Богдана Ступки:

«Мрію мого життя було, щоб українська культура стала відома в усьому світі. Мрії повинні здійснюватися, і я щасливий, що маю можливість сприяти цьому».

1. Визначте життєву позицію актора. Поміркуйте, чи вдалося йому реалізувати свою мрію.

Богдан Ступка

2. Живопис

Як і інші види мистецтва, образотворче мало слугувати прославленню радянського ладу, а все, що не вписувалось у ці межі, влада переслідувала. Трагічно склалася доля талановитої художниці **Алли Горської**. Гнів і обурення партійної верхівки викликала і творчість видатного скульптора, живописця, збирача народних скарбів **Івана Гончара**. За 35 років подвизницьких мандрів він зібрав унікальну в історії людства приватну колекцію рідкісних фотографій, видань, народного вбрання, рушників, килимів, писанок, творів живопису, козацьких обладунків, ікон. Своєю творчістю, зібраними скарбами формував національну свідомість. Тому колекцію та її творця не раз піддавали репресіям. Іван Гончар постійно перебував під наглядом органів держбезпеки. В офіційному образотворчому мистецтві панівним продовжував залишатися жанр соціалістичного реалізму. Більшість робіт присвячували історико-революційній та колгоспно-робітничій тематиці. Мистецтвознавча література була заідеологізована, і всі, навіть незначні, прояви національної самобутності в образотворчому мистецтві владці трактували як «український буржуазний націоналізм». На багатьох малюнках, починаючи від букваря і читанки до грандіозних картин, Україну зображали як усміхнену дівчину у віночку зі стрічками, яка несе хліб-сіль «старшому братові».

Проте і в цих умовах творили справжні шедеври. Майстри пензля малювали природу рідного краю, історичне минуле, демонструючи високий професіоналізм. Серед таких — картини «Похід князя Святослава» **Михайла Дерегуса**, «Льон» **Тетяни Яблонської**, «Ідуть дощі» **Віктора Шаталіна** та інші. На цей час припадає пік творчих досягнень **Опанаса Заливахи**, **Івана Кулика**, **Людмили Семикіної**, **Галини Севрук**. Неповторним колоритом і оригінальною творчою манерою вирізнялися картини народної художниці **Марії Приймаченко**. Її «звірина серія» — явище унікальне, яке не має аналогів ні у вітчизняному, ані у світовому мистецтві. Фантастичні звірі — це і пересторога («Будь проклята війна!»), і заклик до дружби, до миру. Дедалі більшого розвитку набуло декоративно-ужиткове мистецтво. Народні майстри створювали килими, вишивки, гончарні вироби та різьблені вироби з дерева.

Розгляньте картини українських художників. Поміркуйте, чи можна стверджувати, що вони за допомогою своїх творів зберігали українську ідентичність? Чому?

І. Гончар.
«Гайки біля села». 1970-і роки

М. Приймаченко
«Гороховий звір». 1971 рік

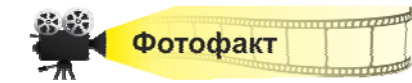

Т. Яблонська
«Льон». 1977 рік

М. Дерегус
«Похід князя Святослава». 1982 рік

Новим поступом означився розвиток **монументального мистецтва**. Серед споруджених у цей час — монумент Вічної Слави в Черкасах, меморіальний комплекс для увічнення пам'яті героїв, які загинули в оборонних боях 1941 року і за звільнення Волині 1944 року в місті Луцьку. Водночас помітним явищем стало створення пам'ятників до видатних дат української історії. Зокрема, у 1982 році до 1500-ліття міста Києва споруджено пам'ятний знак, який зображав засновників міста — трьох братів — Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь. У Києві споруджено пам'ятник Лесі Українці скульпторкою Галиною Кальченко. Проте у скульптурі домінували помпезні витвори з ідеологічним підтекстом та відсутністю художнього смаку. Натомість високохудожні твори нерідко знищували. Отже, малярство та скульптура, як й інші складники української культури, поділялися на одіозне мистецтво, позначене ідеологічною запрограмованістю, догматизмом та плакатністю, і мистецтво, що відстоювало загальнолюдські цінності, національні пріоритети, право художника на вільну творчість.

Пам'ятник засновникам Києва.
1982 рік

1. Хто з митців зазнав переслідувань влади у період «застою»? Чому?
2. Назвіть відомих українських майстрів пензля цього періоду та їхні твори.
3. Що нового з'явилося у монументальному мистецтві другої половини 1960-х–середини 1980-х років?

Зі спогадів художниці Галини Севрук про Аллу Горську:

«Коли «ревнителі залізних порядків» бачили Аллу, в них починався параліч. Ця істота з космосу або ще звідкись. Вона не вмістилася б у жодну в'язницю. Вона потрощила б там усе, порозбивала б ґрати».

1. Про які риси характеру Алли Горської свідчать спогади її сучасниці?

3. Український спорт

1960 — перша половина 1980-х років позначилися певними позитивними змінами в розвитку **фізкультури і спорту**. Зміцнювалася і розширювалася матеріальна база фізкультурного руху. Велика увага приділялася будівництву спортивних баз, комплексних спортивних майданчиків, басейнів, гімнастичних залів, футбольних полів, тенісних кортів, водних і лижних станцій. Відкривалися спеціальні фізкультурні навчальні заклади, спортивні школи та інтернати, розгорнулася науково-дослідна робота в галузі фізичного виховання і спорту. На базі шкіл-інтернатів спортивного профілю з'явився новий

тип середніх спеціальних закладів — училища олімпійського резерву. Організовувалося багато грандіозних спортивних свят. Кожні чотири роки проводилися українські спартакіади. Незважаючи на те, що розвитку фізкультури і спорту заважали бюрократичні методи управління, назагал його динаміка була позитивною. Фізкультурний рух перетворився на масове явище.

Розвивалися різні види спорту, як індивідуальні, так командні. Популярними були легка атлетика, плавання, боротьба, бокс, гандбол, волейбол, баскетбол, лижний спорт, біатлон. Проте чи не найбільшою популярністю в республіці користувався футбол. Цьому сприяла як його доступність, так і успішна гра футбольних клубів республіки у всесоюзному чемпіонаті і в міжнародних змаганнях. Пальма першості належала тут київському «Динамо», яке у 1966–1968 роках тричі поспіль перемогло в чемпіонаті СРСР. 1975 року під керівництвом тренера, колишнього нападника клубу **Валерія Лобановського** команда виграла два престижних європейських турніри — здобула Кубок володарів кубків і Суперкубок УЕФА. «Золотий м'яч» кращому гравцю Європи отримав нападник киян **Олег Блохін**. Успішно виступали в чемпіонаті СРСР та міжнародних змаганнях інші футбольні клуби. Зокрема у вищій лізі грали «Шахтар» (Донецьк), «Дніпро» (Дніпропетровськ, нині — місто Дніпро), «Карпати» (Львів), «Зоря» (Ворошиловград, нині — Луганськ), «Чорноморець» (Одеса) та інші. Чемпіонати СРСР в той час вигравали футбольні клуби «Зоря», «Дніпро». Про популярність футболу свідчить той факт, що у всесоюзному чемпіонаті крім вищої ліги були ще перша і друга, проводилися обласні та відомчі футбольні турніри, розвивався дитячий і юнацький футбол.

Чимало переможців міжнародних змагань і Олімпійських ігор були підготовлені в Україні. Щоправда, українські спортсмени не були представлені на Олімпійських іграх самостійною командою, а виступали в складі збірної СРСР. Весляр **Валентин Манкін** здобув перемогу на літніх Олімпійських іграх в Мехіко 1968 року. На олімпіаді в Мюнхені 1972 року тріумфував легкоатлет **Валерій Борзов**, котрий став дворазовим олімпійським чемпіоном, «найшвидшою» людиною планети, перемігши на дистанціях сто і двісті

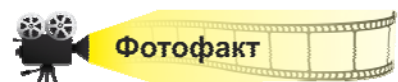
Поштівка. Валерій Лобановський — один із найбільш титулованих тренерів у історії футболу.

Тільки з «Динамо» легендарний наставник став володарем 31 трофея. Він потрапив до рейтингу 100 найкращих тренерів у історії футболу за версією англійського журналу World Soccer. У цьому рейтингу журнал поставив Валерія Лобановського на десяте місце. Крім того, він входить до списку 50 найкращих тренерів післявоєнного періоду за версією The Times.

метрів. На зимових Олімпійських іграх в місті Сараєво срібну медаль здобув чернігівський лижник Олександр Батюк. Уславили спорт своїми перемогами багато інших наших співвітчизників. За підрахунками, кожна четверта медаль, здобута радянськими спортсменами на зимових та літніх Олімпіадах, належала українцям.

1. Назвіть позитивні зміни, що відбулися в розвитку фізкультури і спорту.
2. Які види спорту розвивалися?
3. Хто з наших співвітчизників досяг вершин спортивного олімпу?

Олімпійська перемога Валерія Борзова. Світлина.

1. Дослідіть, як Валерій Борзов зумів досягнути успіхів у спорті?

Спогади Олександра Шовковського про Валерія Лобановського:

«Як казав Валерій Васильович: «Мені не потрібні ремісники, мені потрібні творчі люди, які отримують задоволення від того, що вони роблять».

1. Сформулюйте кредо життя Валерія Лобановського.

У той час, коли... на теренах України

було записано пісню Володимира Івасюка «Червона рута» (1970 р.).

Тоді... у світі

у Великій Британії група Black Sabbath під лейблом Vertigo випустила однойменний диск — перший диск у стилі «хеві метал» (13.02.1970 р.).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1965 р. — прем'єрний показ фільму режисера Сергія Параджанова «Тіні забутих предків»;
  - 1970 р. — написано пісню Володимира Івасюка «Червона рута».
2. Запам'ятайте прізвища українських художників та їхні твори.
3. Підготуйте презентації на тему: «Українське поетичне кіно», або «Український спорт в 60-х, 70-х роках», або «Жанр «наївного мистецтва» у творчості Марії Примаченко».
4. Заповніть таблицю «Українська культура в період системної кризи радянського ладу». Використайте додаткову літературу та інтернет-ресурси.

Галузь культури	Визначні представники	Здобутки/назви творів
Театр		
Музика		
Образотворче мистецтво		
Кіномистецтво		

§ 28

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 3 ТЕМА. УКРАЇНСЬКИЙ «САМВИДАВ»: ТЕМИ, ІДЕЇ, АВТОРИ

Об'єднайтеся у 5 груп та виконайте завдання 1-5.
Завдання 6 виконайте у спільному колі.

Група № 1.

Завдання 1. Опрацюйте матеріали рубрики «З Україною в серці», довідку та документи практичної роботи. Визначте, ким за професією були дисиденти, до якої соціальної групи радянського суспільства належали? Які теми висвітлювали в самвидавничих працях? Результати досліджень запишіть у зошит.

Довідка. Самвидав — написані від руки, надруковані на друкарських машинках, перефотографовані з плівок «самвидавні» матеріали передавались з рук у руки «надійним» людям, які, в свою чергу, поширювали їх серед своїх родичів, близьких знайомих, друзів, роблячи таким чином процес стихійним та неконтрольованим. Оскільки матеріали «самвидаву» розповсюджувались головним чином в містах (частина з них потрапляла за кордон), то, відповідно, його читачами були насамперед інтелігенція та робітники. Тільки невелика частина цієї невідцензурної продукції потрапляла в село, відтак ставала об'єктом уваги селян.

Етапи розвитку українського «самвидаву»:

- Перший припадає на початок 1960-х років, коли виник суто літературний «самвидав». Це були переважно поезії, а також статті чи спогади, що стосувались питань літератури.
- Другий охоплює 1963–1965 роки, коли з'являються статті політичного характеру, а також анонімна публіцистика.
- Третій етап — друга половина 1960-х років — це період поширення статей з авторськими підписами, з перевагою публіцистики і документів.

№1 Анонімний автор «З приводу процесу над Погружальським».

«24-го травня 1964 року сталася в Києві, «столиці» України, подія, подібних до якої мало знає історія світової культури: була підпалена і згоріла найбільша українська бібліотека — Київська Публічна бібліотека Академії наук УРСР. Як може згоріти в середині ХХ ст. найбільша наукова бібліотека, та ще й у центрі столичного міста? Адже зараз протипожежна техніка стоїть так високо, що значні пожежі в містах майже виключені, а якщо бувають, то їх швидко ліквідують. Адже в сучасних бібліотеках світу справа поставлена так, що жоден документ не згорить, не те що всі фонди. І світова культура за останні століття не знала випадку, щоб у Лондоні чи Парижі, Стокгольмі чи Москві (після 1812 р.) згоріла національна бібліотека. А от найбільша українська бібліотека була спалена в 1964 році — в епоху космосу, атому, кібернетики.»

№2 Ігор Калинець. Спогади.

«У 1965-66 роках починаються вже суди, процеси над тими людьми, які займалися самвидавом. Арештували братів Богдана і Михайла Горинів, Івана Геля, Мирославу Зваричевську, Михайло Осадчого. Власне, за поширення самвидаву. Тоді люди були страшно голодні на літературу. Людей, причетних до передруків, масово арештували, деякого виключали зі Спілки письменників».

№3 Елеонора Соловей, сучасник подій.

«Короткі тексти, зокрема вірші, ходили також у рукописних списках. Пам'ятаю, як у літньому наметовому таборі дисидентів на Прип'яті читали саме так, від руки, переписаного Калинця, це звалось «калинцювати»... Але й перший уривок із «Інтернаціоналізму чи русифікації?» я ще студенткою читала також у «рукопису». У списках ходили вірші з невиданої збірки віршів Ліни Костенко «Зоряний інтеграл». Натомість уся збірка була через багато років надрукована у «Щоденниках без купюр» Леся Танюка, там і чимало інших самвидавних текстів та документів наведено: автор зберіг їх у своєму архіві».

Група № 2.

Завдання 2. Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Петро Григоренко). Чому життєвий шлях Петра Григоренка можна умовно розділити до 1961 року й після? Які праці генерала Григоренка поширювалися «самвидавом»? Результати досліджень запишіть у зошит.

№4 Петро Григоренко (1907–1987)

Радянський генерал-майор, українець, правозахисник. Народився 16 жовтня 1907 року в селі Борисівка на Запоріжжі. З молодих років був захоплений ідеями комунізму. Кадровий військовий. Закінчив Військово-технічну академію у Ленінграді, Харківський технологічний інститут, Військово-інженерну академію в Москві. Брав участь у Другій світовій війні. Після війни працював у Військовій академії імені Михайла Фрунзе, очолював кафедру кібернетики, отримав звання генерал-майора. 1961 рік став для нього переломним: після того, як він виступив на партконференції з критикою Микити Хрущова, був переведений на Далекий Схід. Прийняв рішення не коритися системі, а боротись із нею. У 1963 році створив «Союз боротьби за відродження ленінізму». Організацію викрили, а Петра Григоренка позбавили військового звання, нагород, пенсії, заарештували й відправили до психіатричної лікарні. Після виходу з лікарні працював вантажником, налагодив зв'язки з російськими й українськими дисидентами. Після прийняття указу «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму» почав боротьбу за права кримських татар, організував і провів перший відкритий громадський мітинг опозиції. Вірив, що зруйнувати імперію зла можна лише правдою. Був активним дописувачем «самвидаву»: «Думки душевнохворого», «Дискримінація кримських татар продовжується» тощо. Будучи стратегом, вишукував усе нові й нові форми боротьби із системою. Вважав, що її треба вести легально. У 1970–1974 роках вдруге перебував у психіатричній лікарні. Став співзасновником УГГ. В 1977 році захворів, отримав дозвіл виїхати до США на лікування, а через кілька місяців після від'їзду його позбавили радянського громадянства і заборонили повертатися в СРСР. Помер у вигнанні.

З Україною в серці

Група № 3.

Завдання 3. Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Іван Дзюба) (документ № 6).

Що вас найбільше вразило у життєвому шляху Івана Дзюби? Чому праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» та її поширення розглядалася владою як «державний злочин»? Результати досліджень запишіть в зошит.

№5 Іван Дзюба (1931–2022)

Український літературознавець, критик, громадський діяч, дисидент радянських часів, Герой України, академік НАНУ. Народився 26 липня 1931 року в селі Миколаївка на Донеччині. Закінчив Донецький педагогічний інститут, аспірантуру Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР. Працював редактором відділу літературознавства і критики журналу «Вітчизна», а в 1962 році звільнений «за ідеологічні помилки». Брав активну участь у роботі Клубу творчої молоді, створеного в Києві у 1960 році. У 1964–1965 роках — літературний консультант видавництва «Молодь», звільнений за участь у протестах проти політичних арештів серед української інтелігенції. У 1965 році перед прем'єрним показом фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» виступив з промовою, у якій засудив дії влади. Того ж року написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Книгу швидко поширювали через «самвидав», передали за кордон і там у 1968 році опублікували. В 1970-х роках зазнав переслідувань за активну громадянську позицію, підтримку засуджених, виступи проти влади. В 1972 році виключений зі Спілки письменників, заарештований і засуджений на 5 років таборів і 5 років заслання за «антирадянську діяльність». Система була безжальна й уміла ламати; хворий на туберкульоз відкритої форми Іван Дзюба звернувся до Президії Верховної Ради УРСР з проханням про помилування. Після того, як він визнав свої «помилки», його помилували та звільнили. За підтримки Олега Антонова влаштувався на роботу коректором газети Київського авіазаводу. В роки перебудови займався літературною діяльністю, в 1989 році став одним із співзасновників Народного Руху України. Був редактором журналу «Сучасність». Помер у 2022 році.

З Україною в серці

№6 Іван Дзюба. «Інтернаціоналізм чи русифікація».

«Тут лише скажу, що я ніколи не розглядав свою працю як конспіративну, не крився з нею, від самого початку бачив її як призначену не лише для офіційного адресата, а й для ширшої громадськості, — тому не заперечував проти її поширення самвидавом. І гадки не мав, що згодом її оголосять — заднім числом! — «антирадянською»: адже я керувався тільки бажанням добра своїм землякам і співвітчизникам, усьому нашому суспільству. Але, як

виявилось, саме тут і крилася небезпека, саме це і вважалося тоді непрощеним гріхом: адже інтереси правлячої верхівки, яка власну вигоду ототожнила цинічно із суттю «реального соціалізму», стали глибоко суперечити інтересам народу. Отож під наступну хвилю репресій, вже набагато масовіших (1972 рік), праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» висувалася як політичне («кримінальне» — «державний злочин») звинувачення не лише проти її автора, а й проти тих, хто її «розповсюджував» або й просто читав. Багато таких людей постраждало в ті роки, і я відчуваю свою невілну, але велику провину перед ними.»

Група № 4.

Завдання 4. Опрацюйте рубрику «З Україною в серці» (Василь Стус) (документи №8, №9, №10, №11.). Що змушувало Василя Стуса не коритися долі? Чому Василь Стус в 1978 році відмовлявся від радянського громадянства? Які ідеї митець намагався передати через свої твори?

№7 Василь Стус (1938–1985)

Видатний український поет ХХ століття, перекладач, прозаїк, мислитель, літературознавець, правозахисник. Борець за незалежність України. Народився 6 січня 1938 року в селі Рахнівка на Вінниччині. Закінчив Донецький педінститут. Служив у радянській армії, вчителював у середній школі № 23 міста Горлівка на Донеччині. В 1959 році в «Літературній газеті» вперше побачили світ вірші поета. У 1963 році вступив до аспірантури Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР. Брав участь у роботі Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві. За участь у протесті на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» був виключений з аспірантури, перестали друкувати його твори. Збірки віршів «Круговерть», «Зимові дерева» поширювали через «самвидав». У 1970 році, вражений смертю Алли Горської, виступив зі звинуваченням влади у причетності до її вбивства. В 1972 році заарештований і засуджений «за антирадянську агітацію і пропаганду». Ув'язнення відбував у Мордовії. Більшість його віршів вилучили і знищили. Тільки деякі з них потрапили на волю через листи дружині. У 1979 році повернувся до Києва, приєднався до Гельсінської групи захисту прав людини. Працював робітником на заводі. В 1980 році знову заарештований і засуджений як особливо небезпечний рецидивіст на десять років ув'язнення та п'ять років заслання; заборонили бачитися з родиною. У січні 1983 року за передачу на волю зошита з віршами, які потрапили на Захід, був на рік кинутий у камеру-одиночку. Влітку 1984 року конфіскували збірку поезій «Птах душі» — приблизно 300 поезій. У 1985 році Василя Стуса було висунуто на здобуття Нобелівської премії з літератури. 28 серпня 1985 року

Василя Стуса відправили в карцер, там він на знак протесту оголосив голодування. Уночі з 3 на 4 вересня помер, можливо, від переохолодження.

№8 Уривок зі спогадів Сергія Солдатова — дисидента, сучасника Василя Стуса, лідера естонського демократичного руху:

«Стус був для мене не лише однодумцем і товаришем в ув'язненні, не лише розумним співрозмовником і душевно тонкою людиною... а й моїм близьким, дорогим другом. Дружба з ним залишила в моїй душі глибокий слід на все життя, вона допомогла набутти душевну рівновагу й терпіти тяжкі умови неволі. Вона допомогла знайти відповідь на запитання, що мучили мене, й давати відсіч сваволі й беззаконню табірної влади... В його особі український народ втратив видатного патріота, українська література — високоталановитого поета, його друзі та знайомі — чудову людину, а все волелюбне людство — полум'яного борця за свободу... Його моральна чистота й жертвність, його мужність і непохитність, увесь його подвижницький дух і стражденна доля є яскравим взірцем як для нас, його сучасників, так і для майбутніх генерацій... На сумлінні радянської влади ще одна і, певно, не остання жертва. А в пантеоні загиблих борців за вільну Україну засяяло ім'я нового національного героя, подвижника світової свободи!».

№9 Уривок із листа Василя Стуса до першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. 1972 рік:

«Я не націоналіст. Навпаки, я вважав за потрібне робити так, аби серед певної частини українців розвіяти дурман самозакоханости, антисемітизму, загумінкової обмежености. Так само за потрібне я вважав робити так, щоб серед певної частини росіян, євреїв і т. д. розвіяти дурман неповаги до української мови, культури, історії, неповаги до праці селянина, що грічно причащає усіх нас хлібом і сіллю від своїх мозолів...».

№10 Уривок з вірша Василя Стуса «Як добре те, що смерті не боюсь я...»:

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест.
Що вам, богове, низько не клонюся
в передчутті недовідомих верств.
Що жив-любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
і в смерті обернуся до життя...

№11 Василь Стус «З таборового зошита» (1982).

«Запис 5. ...Доведений до краю, я склав заяву до Верховної Ради СРСР з другою заявою про відмову від громадянства. Це

було наприкінці 1978 р. У ній я писав, що заборона займатися творчою роботою, постійне приниження моєї людської та національної гідності, стан, за якого я відчуваю себе річчю, державним майном, яке КДБ вписало на своє конто; ситуація, за якої моє почуття українського патріотизму зведено в ранг державного злочину; національно-культурний погром в Україні — усе це змушує мене визнати, що мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином — це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Що більше тортур і знущань я зазнаю, то більшим стає мій опір проти системи наруги над людиною та її елементарними правами, проти мого рабства».

«Запис 8. ...Тільки божевільний може сподіватися на те, що офіційна форма національного життя може щось дати. Усе, що створено в Україні за останні 60 років, поточено бацилою недуги. Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська історія — без істориків, коли немає ні козацьких літописів, ні історії Русі, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського? Якою може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних — таких, як Винниченко, Хвильовий, Підмогильний. Ось і маємо прозу колгоспних підлітків — один співучіший за іншого, один солодший за іншого. З мовою сільської бабусі ...тобто типову колоніальну літературу-забавку. «Київ — то така прекрасна флора, але ж фауна!» — казав В. Некрасов. І як з ним не погодитися, бачачи цей набір холуїв від літератури, обозних маркітанток естетики ...що на трупі України витанцьовують хвацького гопака. Воістину, сказитися легше, аніж бути собою...».

№12 В'ячеслав Чорновіл «Лихо з розуму»:

«Терор вівся і ведеться не лише для збереження системи, а й для збереження протиприродного явища, яким є Московська імперія.

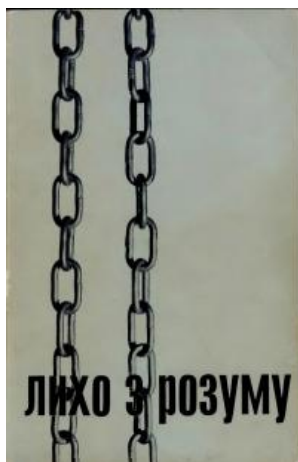
До 50-ліття жовтневого перевороту по всьому світу гудуть фанфари «творчих перемог соціалізму», підкріплені легендою деєсталінізації, ліквідації терору. Але це тільки нове велике ошуканство. СРСР залишається тюрмою народів. Крик про повернення соціалістичної законності прикриває сваволю політичних органів, які намагаються здушити всяку думку, бо для тирана найстрашніша власна думка. Концтабори поповнюються знову тисячами й тисячами в'язнів».

Група 5

Завдання 5. Що робила влада, щоб зупинити «самвидавничу» діяльність дисидентів?

Доберіть історичні факти на підтвердження тези «Самвидав — зброя в руках дисидентів».

Завдання 6. Підсумуйте результати практичної роботи, обговоривши в спільному колі причини й результати появи «самвидаву».

§ 29

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Про який рух йдеться в джерелі? Назвіть представників даного руху.

«...«Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. І. Брежнєву, Голові Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіну, Голові Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорному Шановні товариші! Звертаємось до Вас у справі, яка хвилює різні кола радянської громадськості. Протягом останніх кількох років у Радянському Союзі провадяться політичні процеси над молодими людьми з середовища творчої і наукової інтелігенції. Ми занепокоєні цими 126 процесами з ряду причин. Насамперед, нас не може не тривожити те, що під час проведення багатьох із цих процесів порушувалися закони нашої країни. Наприклад, усі процеси в Києві, Львові та Івано-Франківську 1965–66 рр., на яких засуджено 20 осіб, провадилися в закритому порядку [...]»

2. Розташуйте перелік подій у хронологічній послідовності. Складіть хронологічну таблицю.

Прийняття Конституції УРСР; створення Української Гельсінської групи; початок проведення економічних реформ під керівництвом Олексія Косигіна; виникнення в УРСР соціально-економічного явища депопуляція; вихід друком книги Петра Шелеста «Україно наша Радянська».

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) «застій»; номенклатура; розвинутий соціалізм; раднаргоспи.

Б) дисиденти; «самвидав»; спеціальні поселення; правозахисний рух.

В) дефіцит; командно-адміністративна система; українізація; депопуляція.

Г) Олесь Гончар; Сергій Параджанов; Іван Миколайчук; Юрій Іллєнко.

4. Визначте позитивні і негативні риси суспільного життя періоду «застою».

5. Заповніть пропуски у реченнях.

Дисидентський рух засвідчив існування _____ у радянському ладові, сприяв розхитуванню радянської _____ системи. Незважаючи на те, що загалом дисидентський рух не зустрів масової підтримки _____. Але враховуючи тотальний контроль КДБ і партії над громадським життям, слід зазначити, що дисидентство було важливим явищем у _____. Дисиденти доносили до народу _____ про реальне становище в _____, незважаючи на перешкоди, що їх чинила влада. Вони зробили значний внесок у розвиток української _____ і _____, теорію і практику державного будівництва.

6. Дайте визначення поняття «компартійно-радянська номенклатура». Чому вона виникла?

Поміркуйте, хто є автором / авторами статті, уривок з якої наведено нижче.

«Керівництво — це еліта. Вершина республіки. Члени політбюро і секретарі... Щодня влаштовували так звані обіди політбюро... Щодня на обід у приміщенні ЦК для цього виділяли спеціальну залу, де збиралися члени політбюро, і ті, що тут працювали, і ті, що в Раді Міністрів чи у Верховній Раді... На чолі столу — перший. Страви подавали вишукані. Членам політбюро видавали якісь додаткові гроші, крім зарплати... Окремо обідали завідділами, перші заступники, помічники, у них був окремий зал, кожен мав своє місце...»

7. З'ясуйте, про яке явище періоду «відлиги» йдеться в уривках з історичного джерела.

«Володимир Васильович Щербицький ставився до рідної мови, м'яко кажучи, не вельми приязно. Сам він говорив винятково російською, тому для його підлеглих, незалежно від національності, ця мова ставала мовою спілкування. А про документи, звіти, виступи, доповіді — годі й казати. За часів секретарства Петра Юхимовича Шелеста у багатьох школах існували куточки української мови. Після приходу Володимира Щербицького ці куточки зникли, натомість почало з'являтися дедалі більше шкіл, де рідною мовою викладали хіба що українську літературу».

Поміркуйте, чим була зумовлена ця політика.

8. Пригадайте, які реформи були здійснені у період десталінізації, та усно (письмово) заповніть таблицю.

Сфера реформування	Зміст реформи	Наслідки	
		позитивні	негативні
Промисловість			
Сільське господарство			
Соціальна сфера			

9. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими у § 22 (Петро Григоренко, Іван Дзюба, Микола Руденко, Василь Стус). Стисло, у формі запитання до кросворда, охарактеризуйте їхню діяльність.

10. Поміркуйте, чи згодні ви з даною тезою, обґрунтуйте свій вибір.

«Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики і побудові соціалізму в СРСР вперше в історії успішно розв'язане національне питання».

РОЗДІЛ 4.

ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ, ЇЇ РОЛЬ У РОЗПАДІ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК.

У селі Кучино Пермського краю Російської Федерації похмуро височить меморіальний музей історії політичних репресій «Перм-36». У минулому — це табір ВС-389/36-1, виправно-трудова колонія суворого режиму для засуджених за «особливо небезпечні державні злочини», через яку пройшли десятки українських дисидентів. Сюди в жовтні 1980 року етапували Василя Стуса як «особливо небезпечного рецидивіста». В ніч з 3 на 4 вересня 1985 року в радянській катівні перестало битися серце цього незламного дисидента, талановитого поета, непересічної Людини.

1. З'ясуйте, хто був адвокатом Василя Стуса в 1980 році і чому обвинувачений відмовився від захисту свого адвоката.
2. Дізнайтеся, що об'єднувало Василя Стуса та його табірних побратимів Миколу Руденка, Івана Кандибу, Мирослава Мариновича, Олексу Тихого, Олеся Бердника.
3. Ознайомтесь із висловлюванням Василя Стуса. Як ви його розумієте? «Люди, прагнучи світла, викликають власну смерть. Це щастя: мати таку долю, як у мене... Чуюся добре, бо нікому не зробив зла, бо дбав не тільки про себе. І від того мені світло на душі. Долі не обирають... Її приймають — яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас».

- ✓ Чому середину 1960-х – 1980-х років називають періодом «застою»?
- ✓ Як Україна була втягнута в «холодну війну» між СРСР та США?
- ✓ Що таке цензура? Чи існувала цензура в УРСР?

1. Передумови перебудови

«Перебудова. Демократія. Реформа. Гласність». Плакат часів перебудови

1. Які пріоритети ставила КПРС в добу перебудови?
2. З чим мали боротися в добу перебудови?

На початку 1980-х років радянське суспільство дедалі глибше втягувалося в тотальну соціально-економічну, політичну та ідеологічну кризу. Внаслідок недалекого зовнішньої політики брежневського керівництва почав створюватися єдиний антирадянський фронт США, країн Західної Європи, Японії та Китаю. Продовжували гинути українські призовники в Афганістані, куди Радянський Союз увів у 1979 році війська задля підтримки лояльних до нього політичних сил. Деградація верхів і розвал економіки стали настільки очевидними, що навіть серед частини владців заговорили про необхідність змін. У 1982 році помер Леонід Брежнев. Його наступником, за усталеною традицією, міг стати лише член політбюро ЦК КПРС, до якого у той час належали 12 осіб, середній вік котрих становив 70 років. Консервативні погляди, поганий стан здоров'я керівників держави суттєво впливали на її політику. На посаду генерального секретаря ЦК КПРС був обраний колишній очільник КДБ Юрій Андропов, котрий вважав, що досягти покращення ситуації в країні можна за рахунок боротьби з корупцією та зміцнення трудової дисципліни. Проте боротьба з корупцією Україну майже не зачепила. А «наведення порядку» в низах, зміцнення трудової дисципліни перетворилося на чергову галасливу кампанію, здійснювану суто радянськими методами із порушенням конституційних норм і прав людини. Працівники міліції, чиновники різних рівнів, шукаючи прогульників, організували справжні облави в робочий час на ринках, у крамницях, кінотеатрах, парках, перукарнях. Проте така політика тривала недовго. В 1984 році генсек помер. Його наступник Костянтин Черненко пробув очільником партії і держави трохи більше року. Після його смерті загострилася політична криза. Новим генеральним секретарем було обрано 54-річного Михайла Горбачова, який до цього очолював Ставропольський крайовий комітет партії.

Зважаючи на ситуацію в країні, на Квітневому 1985 року пленумі ЦК КПРС проголошено курс на перебудову, який початково був зорієнтований на удосконалення господарського механізму. Згодом під перебудовою стали розуміти реформування всіх сторін життя країни під керівництвом КПРС. Отже, перебудова — це загальна назва сукупності політичних і економічних реформ, що їх проводили в СРСР у 1985–1991 роках. Вона повинна була охопити провідні сфери суспільства. Зокрема у внутрішній політиці означала демократизацію суспільного життя; в економіці — прискорення соціально-економічного розвитку і впровадження елементів ринкових відносин; у соціальній сфері — поліпшення матеріального і культурного добробуту; в ідеології — гласність, вільне висловлення думок громадянами, надання їм можливості впливу на прийняття державних рішень і контролю за їхнім виконанням; у зовнішній політиці — поліпшення відносин зі США та країнами Західної Європи, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та глобальних світових проблем. Реформаторська частина партійно-радянської еліти сподівалася шляхом реалізації цих перетворень подолати кризу і зберегти за СРСР статус наддержави.

Українське партійне керівництво тривалий час залишалося осторонь реформ. Перш ніж горбачовські реформи дійшли до України, республіку вразила катастрофа глобального масштабу. 26 квітня 1986

Зруйнований четвертий енергоблок ЧАЕС. Світлина

1. Проведіть мінідослідження «Причини вибуху на ЧАЕС».

року вибухнув реактор Чорнобильської атомної електростанції, розташованої за 130 км від міста Києва. Потужна радіоактивна хвиля накрила околиці Чорнобиля, а згодом поширилася на землі Білорусі, Польщі та Скандинавії. Над світом нависло те, чого він найбільше жахався, — ядерна катастрофа. У властивий для себе спосіб влада на початку намагалася приховати подію. Коли ж виявилось, що зробити це неможливо, СРСР визнав факт катастрофи і звернувся до західних спеціалістів по допомогу. Завдяки сміливцям та інженерам палаючий реактор погасили, закривши його в гігантському бетонному саркофазі. Катастрофа спричинила жахливі наслідки: багато людей загинули, були госпіталізовані, десятки тисяч покинули домівки, нерідко назавжди. До зони обов'язкового відселення належали 92 населених пункти. Екологічні наслідки Чорнобиля і сьогодні не підлягають точній оцінці. Руйнівна дія радіонуклідів на генофонд народу триватиме ще багато років.

1. Що спричинило економічну, політичну та ідеологічну кризу на початку 1980-х років?
2. Що таке перебудова? Які зміни вона передбачала в різних сферах суспільства?
3. Коли відбулася Чорнобильська катастрофа? Які наслідки цієї катастрофи?

Зі спогадів Григорія Хмеля, водія однієї з пожежних машин, про аварію на ЧАЕС:

«Ми прибули туди близько 01:45... Ми бачили розкиданий графіт. Михайло спитав: «Що таке графіт»? Я вдарив ногою шматок графіту. Але один з пожежників на іншій вантажівці підняв його. «Воно гаряче», — говорив він. Шматки графіту були різних розмірів, деякі великі, деякі достатньо малі, щоб їх можна було підняти...»

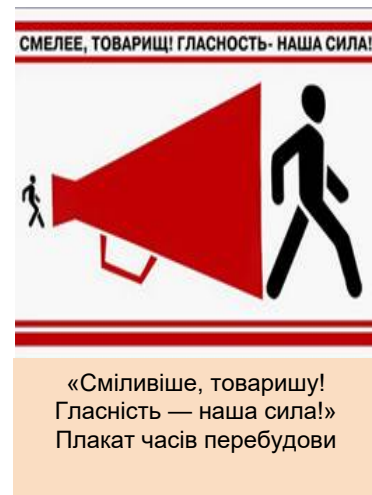
Ми не знали багато про радіацію. Навіть ті, хто працював тут, не мали жодних уявлень. Не було води у вантажівках. Михайло заповнив цистерну, і ми націлили струмінь води на вершину. Потім ті хлопчики, які померли, пішли аж до даху — Коля Ващук, Володя Правик та інші... Вони піднялися вгору сходами... і я вже ніколи не побачив їх знову».

1. Чи усвідомлювали пожежники небезпеку, яка їм загрозувала?
2. Чому влада свідомо прирекла на смерть рятувальників?

2. Гласність і початок національного відродження

Головним гаслом політики перебудови стала **гласність**, тобто можливість повідомляти через засоби масової інформації про недоліки в житті суспільства і держави. Це був проміжний етап до свободи слова. Гласність забезпечувала більшу відкритість, давала право на власну думку. Її визначальними рисами стали **об'єктивність, правдивість, доказовість**. Позаяк до цього часу вся інформація була під жорстким контролем і заборонена, така політика означала радикальні зміни. Ситуація в Україні з початком утвердження гласності та лібералізації суспільно-політичного життя мало змінилася, головню через вичікувальну позицію керівництва республіки і надмірне зросійщення в попередні роки. Згідно із переписом населення 1989 року, з 51,5 млн мешканців УРСР українці становили 72,6%. Серед них рідною мовою українську вважали лише 87,7%. Але реальний відсоток тих, хто вільно володів українською мовою, був набагато нижчим. Книжки, видані українською мовою у 1988 році, становили лише 18% за назвами, а за тиражем — тільки 3%.

Початково об'єктом гласності стали так звані «білі плями» в історії, тобто висвітлення тих історичних подій і явищ, які раніше замовчували. Важливу роль у захисті української культури, поширенні правдивої інформації відіграли Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна». Широкий розголос мали виступи Олеся Гончара, Івана Дзюби, Івана Драча. Поверталися в українську літературу твори представників

«розстріляного відродження» — Миколи Хвильового, Миколи Зерова, Миколи Куліша, репресованих у брежнєвський період Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців, заборонені твори Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». Були надруковані праці істориків Михайла Грушевського, Дмитра Яворницького, Івана Лисяка-Рудницького. Видавалися історичні джерела з різних періодів української історії: «Хроніка із літописців стародавніх» Феодосія Сафоновича, «Історія русів», козацькі літописи. За допомогою засобів масової інформації, публічних обговорень почали відкривати правду про такі сторінки української історії ХХ століття, як то Українська революція 1917–1921 років, штучний масовий голод 1921–1923 років, геноцид українського народу — Голодомор 1932–1933 років, насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність ОУН, УПА, інші трагічні й героїчні сторінки історії українського народу.

Розгорнулися дискусії про українську символіку. В періодиці поширювали інформацію про негаразди в економіці та соціальній сфері, привілеї номенклатури, війну в Афганістані. З 1988 року в Україні розпочали реабілітацію необґрунтовано засуджених у 1930-х–на початку 1950-х років. Для координації цієї діяльності створили республіканську комісію. Було реабілітовано близько 90 тисяч осіб, яких несправедливо репресував радянський режим. Однак владні структури не реагували на вимоги громадськості виправдати людей, котрих переслідували й засудили в 1960-х–1980-х роках. Незважаючи на те, що політика гласності залишалася дозованою і не переростала у свободу слова, вона змінювала суспільство, давала змогу мати власні судження, робити висновки, позбавляла людину від усталених стереотипів. Водночас гласність сприяла політизації суспільства і започаткувала процес новітнього національного відродження в Україні.

1. Що таке гласність? Які її визначальні риси?
2. Яка інформація, раніше замовчувана, стала відкритою для суспільства?
3. Як гласність змінювала українське суспільство?

3. «Нове політичне мислення» та міжнародна ситуація

Однією з найважливіших причин перебудови була необхідність зменшити тягар гонки озброєнь. «Нове політичне мислення», проголошене реформаторами, передбачало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. За ініціативою генсека до Москви, а згодом і до політичного життя повернувся відомий дисидент, «батько радянської водневої бомби» академік Андрій Сахаров; припинили глушіння зарубіжних радіостанцій. Західні країни оцінили зміни в політичному курсі СРСР. Результатом кількох зустрічей між Михайлом Горбачовим і президентом США Рональдом Рейганом упродовж 1985–1987 років стало укладення договору про ліквідацію ракет малої і середньої

дальності. Це послабило конфронтацію у відносинах двох наддержав. Одночасно в конфліктних місцях: Нікарагуа, Афганістані, Камбоджі та інших, проголосили курс на примирення і пошуки розв'язання спірних проблем за столом переговорів.

У 1989 році радянські війська покинули Афганістан, почалося їхнє виведення зі Східної Європи, що призвело до краху комуністичних режимів, падіння берлінського муру, об'єднання Німеччини. Це означало налагодження відносин СРСР із Заходом, завершення «холодної війни». Радянський Союз зменшив чисельність збройних сил на півмільйона військовослужбовців. У 1991 році була ліквідована Організація Варшавського договору. Керівники західних країн вітали зміни радянської зовнішньої політики, але розпад СРСР не входив у їхні плани. Про це відверто заявляв президент США Джордж Буш, котрий на початку серпня 1991 року висловився у Києві на підтримку нового союзного договору, який мав владнати внутрішньополітичну ситуацію в СРСР шляхом певних поступок союзним республікам. Такої позиції дотримувалась і прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер.

Активізувала діяльність у цей період українська діаспора. Найбільшою вона була в Канаді, США, значно меншою у країнах Західної Європи й Австралії. Численні організації українських емігрантів зробили внесок на підтримку дисидентського руху. Їхні представники організували низку кампаній зі звільнення українських політв'язнів, які на той час іще перебували в радянських концтаборах. Поширювали публікації про трагічну долю українських правозахисників — Юрія Литвина, Олекси Тихого та Василя Стуса, а також про політв'язнів Левка Лук'яненка, Михайла Гориня, Івана Кандибу, Миколу Горбала, Валентина Мороза, які «живуть у неможливо жорстоких умовах», багатолітнього в'язня сумління Юрія Шухевича, релігійних в'язнів. За їхньої підтримки частина дисидентів зуміла виїхати на Захід. Традиційним стало відзначення національних свят, історичних дат із життя українського народу, таких, як: «День української державності і соборності», 50-ті роковини Голодомору 1932–1933 років в УРСР тощо. Цілеспрямованості набули акції протесту проти політики русифікації України. Отже, перебудова започаткувала новий етап у розвитку українського суспільства.

1. Яким чином «нове політичне мислення» послабило конфронтацію СРСР та США?
2. Які події засвідчили про згорання «холодної війни»?
3. Назвіть напрямки діяльності української діаспори під час перебудови.

Мовою джерела. Уривок із інтерв'ю Ореста Дейчаківського, експерта Американської комісії з безпеки і співробітництва в Європі при Конгресі США :

«Я був наближений до теми українських в'язнів, я також знав деяких із них. У період 1980–1990 років я був заангажованим студентом у різних заходах в обороні людських прав в Україні. Але я долучався не до якоїсь однієї організації. Формально нас називають Комісія з безпеки і співробітництва в Європі. Але всі нас називають Гельсінська комісія... У 1980-х роках ми

виступали в обороні українських політв'язнів, членів української та інших Гельсінських груп, української греко-католицької та православних церков і в американському Конгресі, й на міжнародних форумах, де були представники Радянського Союзу».

1. На захист чийх прав піднялися представники української діаспори в США?

Мовою джерела. Уривок із інтерв'ю Уляни Мазуркевич, представниці української діаспори у США:

«Ми витрачали свої кошти на виготовлення білбордів для протестів, робили оголошення про різні акції у пресі, на радіо. Крім того, ми за власний рахунок їздили до Вашингтона для того, щоб там зустрітися з конгресменами й обговорити внесення питання про звільнення дисидентів до засідань Конгресу. На одну з акцій наприкінці 1980-х ми привезли дітей з цієї школи, запросили людей з державного департаменту і зібралися на акцію. Також запросили медіа, щоб це показали по телебаченню. Ми запросили людей до Balch institute (Історичне товариство штату Пенсільванія), була Ніна Строката-Караванська, яка мала промову, ми роздали всім металеві миски, дали меню та їжу, яку їли в'язні. Звісно, що це було символічно, але народ побачив, в яких умовах перебувають українські дисиденти. Для Радянського Союзу це було чергове нагадування, що ми цікавимося цією темою, що ми активно підтримуємо ув'язнених. Найголовніше у всій цій роботі на підтримку українських дисидентів: ми показували Радянському Союзу, що Америка засуджує ув'язнення людей за їхні думки та бажання незалежності, що ми пам'ятаємо про своїх земляків і боремося за їхню свободу».

Акція протесту в місті Філадельфія (США), яку організував Комітет оборони Валентина Мороза наприкінці 1980-х років. Напис на плакаті: «Україна — нація 55 мільйонів політичних в'язнів». Світлина

1. На основі тексту рубрики і світлини поруч охарактеризуйте форми протестів української діаспори у США.
2. Чим, на вашу думку, пояснюється активність української діаспори у США?

У той час, коли... на теренах України

вибухнув реактор на Чорнобильській АЕС, що призвело до загибелі 60 ліквідаторів аварії та близько 4000 людей від опромінення.

Тоді... у світі

в Західній Африці, у Камеруні через несподіваний викид вулканом вуглекислого газу поблизу озера Ніос загинуло 1746 жителів навколишніх сіл.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **квітень 1985 р.** — Михайло Горбачов проголосив курс на перебудову;
  - **26 квітня 1986 р.** — вибухнув реактор на Чорнобильській атомній електростанції.
2. Поясніть значення понять: *політика «перебудови», політика «гласності», «нове політичне мислення», «білі плями» в історії.*
3. З'ясуйте, які були ядерні інциденти у світі, крім Чорнобильської катастрофи, та що їх спричинило. Запишіть алгоритм дій у разі радіаційної аварії.
4. Підготуйте презентацію на одну із тем (на вибір): «Перебудова в Україні в спогадах очевидців», «Внесок української діаспори у відродження України», «Скалічені війною долі: участь українців в Афганській війні».

- ✓ Як радянська влада боролася з дисидентським рухом в добу «застою»?
- ✓ Коли й чому виникла Українська Гельсінська Група?
- ✓ Поясніть значення поняття «політика гласності».

1. Поява неформальних організацій

Усупереч переконанням влади, що в СРСР не існує національного питання, з початком перебудовчих процесів в Україні, як і в інших союзних республіках, активізувався **національний рух**. В УРСР його посилював Чорнобиль, що став своєрідним символом приниження України, неспроможності її керівництва захистити своє населення. Проживаючи в зоні катастрофи, мешканці навіть не отримали більш-менш правдивої інформації про екологічну ситуацію. Водночас «чорнобильська трагедія» посилила активність українців, які за умов деградації союзних структур розпочали рух за досягнення незалежності. Під тиском суспільства було лібералізоване законодавство: з Кримінального кодексу УРСР вилучено статті, за якими людей судили за їхні ідейні переконання. Влада почала звільняти політичних в'язнів, котрих на середину 1980-х років налічували в СРСР майже 2 тисячі. Серед них українці становили понад 20%. Із тюрем, таборів і заслання в Україну повернулися майже 300 осіб, зокрема В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Левко Лук'яненко, інші дисиденти. З еміграції прибув один із засновників УГГ Микола Руденко.

Гласність сприяла самоорганізації суспільства, яке перетворилося на важливий суб'єкт політичного процесу. В УРСР почали створюватися **неформальні організації** — групи людей, котрі виникли задля досягнення певної мети. Більшість серед таких об'єднань мали національно-визвольне забарвлення. Вони відображали інтереси різних прошарків суспільства. Серед перших це — **політичні клуби, просвітницькі організації**. В 1987 році з ініціативи колишніх дисидентів у Києві був заснований **Український культурологічний клуб (УКК)**. На його засіданнях критикували чинну радянську систему, національну політику КПРС і радянської держави, висловлювали міркування щодо необхідності заміни комуністичного світогляду християнським віровченням, обговорювали актуальні проблеми історичного минулого України. Тоді ж, 1987 року, у Львові розгорнуло діяльність культурологічне **«Товариство Лева»**, яке об'єднало переважно молодь. Згодом був утворений **Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів** на чолі з Михайлом Горинем. У Києві виник клуб **«Спадщина»**, більшість членів якого становили співробітники АН УРСР, а невдовзі в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка — студентське об'єднання **«Громада»**. На його основі виникла **Українська студентська спілка**

(УСС). Розпочали діяльність молодіжні організації **Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Студентське братство**. Подією в суспільному житті України стало створення у 1989 році історико-просвітницького правозахисного товариства **«Меморіал»**, яке очолив Лесь Танюк. Серед першочергових завдань «Меморіалу» було: відновлення історичної правди й увічнення пам'яті жертв політичних репресій в УРСР, надання допомоги живим, подолання комуністичних стереотипів та утвердження прав особи. На хвилі національного піднесення численні організації й гуртки в лютому 1989 року об'єдналися в **Товариство української мови імені Тараса Шевченка** як всеукраїнську громадську спілку. Товариство сформувала національна інтелігенція, передусім письменники, науковці й освітяни. Очолив його поет Дмитро Павличко. Громадськість активізувалася не лише в Києві та Львові. Неформальні громадські об'єднання виникали на всій території УРСР. У Харкові діяла Спілка захисту вільної праці, у Полтаві — «Комітет мітингу», у Ялті — «Союз доброї волі», в Одесі — «Демократичний союз сприяння перебудові». На липень 1988 року КДБ УРСР здійснював нагляд за 21 неформальним об'єднанням громадян України, які, на думку цієї структури, становили реальну загрозу чинному режимові.

Під впливом цих об'єднань та клубів зазнавали корозії і руйнувались офіційні організації та структури, долалися комуністичні ідеологічні стереотипи. Особливо активно популяризувала альтернативні до владної ідеології погляди преса. Почали виходити «самвидавівські» газети та журнали. В 1987 році В'ячеслав Чорновіл відновив друк **«Українського вісника»**. Створена в 1987 році Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) через «самвидавівські» журнали **«Кафедра»** та **«Свшан-зілля»** популяризувала **«невизнаних в Україні прозаїків і поетів»**.

1. Що вплинуло на активізацію українського національного руху?
2. Коли і де в УРСР виникли перші неформальні організації?
3. Яку пресу видавали в мережі «самвидаву»?

Мовою джерела. Уривок із мемуарів Василя Овсієнка, українського дисидента:

«Та в епоху горбачовської «гласності» найпершою організованою силою (як тоді писали, «неформальним об'єднанням громадян») у Києві був такий Український культурологічний клуб

Обкладинка журналу «Український вісник», яку оформив художник-політв'язень Опанас Заливаха

1. У яких роках видавали журнал «Український вісник»?
2. Хто був його редактором?
3. Чому журнал друкували саме в Києві та Львові?

(УКК). Ініціаторами його створення були переважно молоді люди — недавні політв'язні Сергій Набока, Леонід Мілявський, Інна Чернявська, Лариса Лохвицька, Ольга Гейко-Матусевич, а також Вадим Галиновський, Ірина Альтер, Олександр Карабчієвський, Володимир Федько. Під виглядом «заходу» районної комсомольської організації в клубі-кафе «Любава» 6 серпня 1987 року вони влаштували публічну дискусію «Українська культура: міфи та реальність», де порушили питання, які замовчувалися радянською пропагандою: про голод 1933 року, про утиски церкви, свободу слова. У дискусії вперше взяли участь щойно звільнені з концтаборів відомі політв'язні Євген Сверстюк та Олесь Шевченко. Тут-таки й виникла думка створити постійно діючий Український культурологічний клуб».

1. *Визначте передумови створення Українського культурологічного клубу.*
2. *Які питання піднімала українська молодь в умовах політики «гласності»?*

Мовою джерела. Зі спогадів Юрія Волощак, співзасновника культурологічного клубу «Товариство Лева»:

«Почалося все з того, що моя приятелька, студентка поліграфічного інституту Леся Масловська прийшла до молоді поетки Марії Шунь, де був я з Грицем Козієм, і сказала, що треба щось робити, бо вандали руйнують наш Львів. Вона показала нам статтю «Занедбана могила» Федора Братишана у журналі «Жовтень» № 3 1987 року, де розповідалося про акти вандалізму і руйнування пам'ятників саме українським діячам культури, науки і мистецтва... Ми просто прийшли на цвинтар і заходилися їх відновлювати. Працювали кожної суботи...»

1. *Яка подія стала приводом для створення «Товариства Лева»?*
2. *На основі уривку зі спогадів та фото визначте форми діяльності товариства.*
3. *Як ви вважаєте, чому важливо зберігати історичну пам'ять?*

Різдвяний вертеп, організований учасниками «Товариства Лева». Світлина. 1990 рік

2. Українська Гельсінська Спілка

З виходом на свободу політв'язнів — тих, що відбули терміни свого 15-річного покарання (1972–1987 роки) і тих, що були помилувані під тиском протестів у світі, — поживалося громадсько-політичне життя в Україні. Звільнені з тюрем і концтаборів політв'язні під час зустрічей обмінювалися думками, аналізували хід горбачовських реформ, планували, як використати перебудову для боротьби за кращу долю України. Закінчивши тюремні та концтабірні «університети», чимало колишніх аматорів стали професійними політиками. Вони знали, чого прагнуть. У грудні 1987 року колишні політичні в'язні оголосили про відновлення Української Гельсінської Групи — громадсько-політичної правозахисної організації, а в липні 1988 року на 50-тисячному мітингу в Львові було заявлено про перетворення її на **Українську Гельсінську Спілку**. Вона стала організацією, що продовжила в нових політичних умовах традицію безкомпромісної боротьби з комуністичним режимом Української Гельсінської Групи. До керівництва УГС увійшли відомі особистості — В'ячеслав Чорновіл, Михайло і Богдан Горині, Микола Горбаль, Олесь Шевченко, Василь

Овсієнко, Євген Пронюк, Степан Хмара, Йосиф Зісельс, Зеновій Красівський та інші. З 1989 року головою виконавчого комітету УГС обрано Левка Лук'яненка, котрий на час її утворення ще відбував покарання на засланні.

7 липня 1988 року оприлюднено «**Декларацію принципів УГС**» — програмний документ, у якому організація узагальнила та висловила вимоги, акумульовані на зборах, мітингах, демонстраціях, конференціях, диспутах. Серед них — гарантія права української нації на самовизначення, державність української мови, створення республіканських військових формувань, звільнення всіх політв'язнів, легалізація Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков, відмова від терміну «радянський народ» та надання гарантій національним

Велелюдний мітинг біля пам'ятника Іванові Франку у Львові з нагоди створення УГС. Світлина. 1988 рік

1. *Про що свідчить присутність на мітингу стількох людей?*
2. *Уявіть, що ви фотокореспондент. Дайте назву світлині.*

меншинам на культурно-національну автономію, відновлення в складі України Кримської автономії з організованим поверненням репресованого кримськотатарського народу. УГС виступила за вихід України зі складу СРСР і створення незалежної держави. У програмному документі спілка проголошувалася як «федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій». В практичній роботі сформувалося два **основні напрямки діяльності УГС**: перший — розвиток обласних філій і максимальна активізація їхньої діяльності в усіх регіонах України, і другий — проникнення в різноманітні неформальні об'єднання з метою їхньої політизації. Ряди УГС швидко зростали, і на початку 1990 року вона налічувала вже 1,5 тисячі членів, мала відділення в майже всіх областях України, представництва в Москві, республіках Балтії, а також за кордоном. Утворення УГС офіційна влада сприйняла як виклик і намагалася всіляко протидіяти цій спілці. Членів організації переслідували, залякували, арештовували, дискредитували. У доповідних документах КДБ партійним і державним органам УГС проходить як **найнебезпечніша для радянської влади організація**. Але від цього авторитет УГС серед населення тільки зростав. Організація стала активним учасником демократичних перетворень і національно-визвольних процесів в Україні.

1. *Коли створено Українську Гельсінську спілку? Хто її очолив?*
2. *Які цілі визначено в «Декларації принципів УГС»?*
3. *Чому КДБ вважало УГС найнебезпечнішою для радянської влади організацією?*

3. Народний Рух України за перебудову

У вересні 1989 року з ініціативи Спілки письменників України, яку підтримали український «Меморіал» і Товариство української мови імені Тараса Шевченка, виникла наймасовіша політична організація — **Народний Рух України за перебудову**. 8–10 вересня 1989 року в конференц-залі Київської політехніки відбувся його установчий з'їзд. У його роботі взяли участь близько 1100 делегатів з усіх областей України, включно з Кримською областю, та від українців у Латвії і Литві. Були також присутні як гості діячі польської «Солідарності» і новообрані послы до Сейму Польщі та представники інших країн. На час установчого з'їзду чисельність Руху становила 280 тисяч осіб. Очолив організацію поет **Іван Драч**. У її програмних документах було зазначено, що це «масовий громадсько-політичний рух республіки», котрий ініціативи за докорінне оновлення суспільства. Головна мета діяльності — «побудова в Україні демократичного і гуманного суспільства», у якому «буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації та створення суверенної України, яка будуватиме свої відносини з іншими республіками СРСР на підставі нового союзного договору». Вже на установчому з'їзді — і в документах, і в оздобі зали Київської політехніки, де відбувався з'їзд — було зафіксовано національну символіку — синьо-жовтий прапор, тризуб і гімн «Ще не вмерла України ні слава, ні воля».

Рух формувався як **відкрита для всіх масова демократична громадська організація**. Було задекларовано, що Україна буде спільним домом для всіх національностей та етнічних груп. У структурі Народного Руху створено «Палату національностей», до якої увійшли представники національних меншин. На його установчому з'їзді з понад 1100 делегатів кожен шостий був не українцем за національним походженням, а до керівництва входили українські росіяни, євреї, поляки, вірмени й представники інших національних спільнот. Усього за підрахунками, у першому з'їзді Руху взяли участь представники 13 національних меншин України. Тодішнє керівництво КПУ під орудою Володимира Щербицького вороже зустріло спалах неконтрольованої політичної активності в республіці. Особливо

Мітинг Народного Руху України на честь підняття Національного Прапора над Київською міською радою, 24 липня 1990 року. Світлина
1. Які емоції переполюють людей під час підняття Національного Прапора?
2. Дізнайтеся, коли було піднято Національний Прапор у вашому населеному пункті.

це проявилось у ставленні до Народного Руху. В засобах масової інформації була розгорнута агресивна антирухівська кампанія. Проте як найбільша з новостворених громадських організацій Народний Рух зробив чимало задля оприлюднення правди про трагічні сторінки української історії, демократизації виборчої системи в республіці. Внаслідок спільних дій Руху та демократично налаштованих народних депутатів СРСР від України восени того року було внесено поправки до проекту закону про вибори у Верховну Раду УРСР.

Отже, неформальний рух в Україні налічував значне коло прихильників та охоплював широку палітру соціальних інтересів. Найбільшу кількість становили **культурно-історичні, суспільно-політичні, екологічні, спортивні й інші самодіяльні групи, об'єднання та організації**. Наприкінці 1988 року чисельність таких неформальних груп налічувала кілька тисяч, а на середину 1989 року — більше ніж 47 тисяч осіб. Наприкінці 1980-х років на цьому шляху демократичні сили стали відкрито використовувати **національну символіку**. Символом українського національного спротиву системі був синьо-жовтий прапор.

1. Яка політична організація виникла у вересні 1989 року? Скільки осіб були її членами?
2. Наведіть факти, що Народний Рух України був відкритим для національних меншин.
3. Що було символом українського національного опору системі?

Мовою джерела. Уривок із виступу Дмитра Павличка на засіданні парткому Київської організації Спілки письменників України:

«Наш рух, наші товариства повинні передусім спиратися на нашу партійну совість. Навіщо потрібний Народний Рух? Суть ось у чому. Якби ми бачили, що перебудова йде добре, то й не треба було б Народного Руху за перебудову».

1. Що стало головним мотивом створення Народного Руху України за перебудову?

Мовою джерела. Уривок із виступу Володимира Яворівського на установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову:

«Кажуть, що ми націоналісти. Теж правда. Причому унікальні націоналісти. Без мови, без історії, без суверенної республіки, без національної свідомості, без землі — тільки отруєна хімікатами і радіацією територія, без власної історичної символіки, без власних виходів на міжнародну арену, без національної інтелігенції, без... А втім, все одно націоналісти. Бо хочемо все це мати».

1. Визначте мету діяльності Народного Руху України за перебудову.

В'ячеслав Чорновіл (1937–1999)

Український політик, журналіст, дисидент, засновник Народного Руху України, Герой України. Народився 24 грудня 1937 року в селі Єрки Черкаської області. Закінчив філологічний та журналістський факультети Київського державного університету імені Тараса Шевченка. У студентські роки активно займався публіцистичною діяльністю. Працював редактором на Львівській студії телебачення. В 1963 році переїхав до Києва, де

- ✓ Що таке «білі плями» в історії?
- ✓ Чому радянська влада здійснювала зросійщення в Україні?
- ✓ З якою метою в СРСР насаджувався атеїзм?

1. Нові тенденції в культурному житті

Перебудова радянського суспільства в останні роки існування СРСР початково не стала прикладом до змін в Україні. Тут продовжували політику попередніх років правління за моделлю Леоніда Брежнєва, яка передбачала зросійщення, насадження ідеологічних догм. Головним провідником цієї політики в Україні був перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький. **Першими виступили на захист української культури письменники.** Ґрунтовний аналіз її стану зробив **Олесь Гончар** на Всесоюзній творчій конференції в Ленінграді 1 жовтня 1987 року. Він розкрив проблему засилля атомних електростанцій в Україні, виразив протест проти планового будівництва АЕС поблизу Чигирини та в Криму, вказав на екологічну загрозу від реалізації проекту каналу Дунай–Дніпро, який мав перегородити увесь Дніпровсько-Бузький лиман, від чого гирло Дніпра перетворилося б на величезне смердюче болото. Письменник висловив думку, що література й наука повинні спільно з гуманістичних позицій трудитися в ім'я людини.

Нові тенденції в розвитку культури ставали все більш відчутними. Послаблення цензури викликало низку публікацій на раніше заборонені теми. Активно обговорювалися «деформації соціалізму», яких виявилось чимало за роки існування радянської влади. Росли тиражі газет і журналів, оскільки періодичні видання мали вплив на суспільну свідомість. Масовий читач отримав доступ до літератури, раніше забороненої владою. Ідейні та політичні розбіжності розкололи колись єдині творчі спілки. Під час творчих з'їздів інтелігенції відбувалися гострі дискусії з питань сьогодення.

Значною подією цього періоду стало відзначення в українській спільноті 130-річчя від дня народження Івана Франка. В 1987 році з ініціативи ЮНЕСКО відзначили сторічний ювілей від дня народження одного з визначних українських режисерів і акторів **Леся Курбаса**. Саме в цей час на пленумі Спілки письменників України вперше було оприлюднено інформацію про **Голодомор 1932–1933 років**, яку тривалий час замовчували. В 1986 році конгрес США створив спеціальну комісію з дослідження голоду в Україні, яку очолив викладач Гарвардського університету **Джеймс Мейс**. У відповідь ЦК Компартії України сформував власну комісію і змушений був визнати факт трагедії 1932–1933 років, назвавши її головною причиною неврожай.

працював на будівництві Київської ГЕС. Свої політичні виступи почав 8 серпня 1965 року на відкритті пам'ятника Тарасу Шевченкові в селі Шешори на Гуцульщині, де виголосив антикомуністичну промову. 4 вересня 1965 року виступив у кінотеатрі «Україна» на прем'єрному показі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» із протестом проти арештів української інтелігенції. З репресіями влада не забарилася: його звільнили з роботи, викликали на допити, у нього проводили обшуки. За відмову давати свідчення на закритому суді проти братів Горинів В'ячеслава Черновола засудили до трьох місяців примусових робіт. Репресії лише посилювали в ньому спротив. Протягом 1970–1972, 1987–1989 років видавав підпільний журнал «Український вісник». Під час загальноукраїнської «зачистки» 1972 року його заарештували знову — отримав шість років концтаборів і три роки заслання. 22 травня 1979 року став членом УГГ. Наприкінці червня 1988 року був ініціатором та ідейним натхненником створення УГС. З 1989 року — член Народного Руху України, а з 1992 року — його голова. У 1991 році брав участь у перших президентських виборах, проте зайняв друге місце. Від квітня 1992 року — на постійній роботі в парламенті України. Народний депутат України двох наступних скликань — 1994 і 1998 років. Керівник депутатської фракції Народного Руху України. Від 1995 року — член української делегації в Парламентській асамблеї Ради Європи. Загинув за нез'ясованих обставин в автокатастрофі 25 березня 1999 року.

Девіз життя В'ячеслава Черновола: «Україна починається з тебе».

1. Які почуття викликає у вас життєве кредо В'ячеслава Черновола? Чи погоджуєтеся ви з цією думкою?
2. На основі тексту рубрики сформулюйте історичні факти про В'ячеслава Черновола.

У той час, коли... на теренах України
виник Народний Рух України за перебудову.

Тоді... у світі
в Польщі уряд дозволив діяльність профспілкового об'єднання «Солідарність».

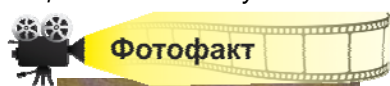
Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **1987 р.** — відновлено друк «Українського вісника»;
  - **липень 1988 р.** — створено Українську Гельсінську Спілку;
  - **вересень 1989 р.** — виник Народний Рух України за перебудову;
  - **1989 р.** — відроджено Українську греко-католицьку церкву;
  - **1990 р.** — відновлено Українську автокефальну православну церкву.
2. Поясніть значення понять: *національний рух, неформальні організації, національна символіка*.
3. Порівняйте діяльність Української Гельсінської Спілки та Народного Руху України за перебудову за критеріями: *коли виникли, засновники й лідери, мета діяльності, проведені заходи, ставлення населення до організацій, значення діяльності*. Що спільного й відмінного у діяльності цих організацій?
4. Проведіть мінідослідження про неформальні організації у вашому населеному пункті, які діяли у другій половині 1980-х років. Запишіть спогади кількох учасників. Проілюструйте своє дослідження світлинами.

Офіційне визнання голоду започаткувало пошук джерел і документів, свідчень, велику кількість нових публікацій. У 1990 році побачив світ збірник статей і документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Того ж року товариство «Меморіал» провело міжнародний симпозиум «Голодомор 1932–1933 років в Україні». Отже, культурно-інформаційний простір в Україні набував нового змісту.

1. Які питання підняв Олесь Гончар на Всесоюзній творчій конференції у 1987 році?
2. До яких змін у культурному житті привела політика «гласності»?
3. Що важливого відбулося в житті української спільноти в другій половині 1980-х років?

Титульна сторінка книги Роберта Конквеста «Жнива скорботи»

Соціальна реклама до 86-х роковин Голодомору. Світлина

Розгляньте ілюстрації та виконайте завдання 1-3.

1. Довідайтеся, коли було видано книгу Роберта Конквеста «Жнива скорботи».
2. Проаналізуйте вислів Джеймса Мейса, наведений у соціальній рекламі.
3. Дослідіть, чи співпрацювали Роберт Конквест і Джеймс Мейс, досліджуючи Голодомор в Україні.

2. Освіта. Наука

Перебудова внесла корективи до шкільної реформи, реалізація якої розпочалася 1984 року. Було висунуто завдання загального комп'ютерного навчання школярів. Проте, як і в починаннях минулих років, комп'ютеризація залишилася закликком. У 1988 році взяли курс на відмову від тотальної уніфікації і професіоналізації загальноосвітньої школи. З'явилися нові типи навчальних закладів — ліцеї, гімназії, коледжі. Послабилася регламентація шкільного життя. Актуалізувалося питання вільного функціонування і розвитку української мови. В 1988–1989 навчальному році не залишилося жодної української школи в містах Донецьку, Чернігові, Харкові, Одесі,

Луганську, Миколаєві. Під тиском національних сил у жовтні 1989 року Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР». Документ закріплював державний статус української мови і гарантував рівноправність мов народів, які проживали на теренах України. З цього часу відкрили сотні шкіл з українською мовою навчання, організували україномовні класи в школах з російською мовою навчання. В травні 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про освіту», що визначив школу основою духовного, соціального, економічного, культурного розвитку суспільства і держави.

Відбувалися зміни в середній спеціальній та вищій школі, яка повинна була пристосовуватися до нових умов роботи, зокрема ринкових відносин. Водночас здійснювалася її реорганізація. Вводилися додаткові платні навчальні курси, відкривалися приватні освітні установи. Однак ці новації гальмувалися низькою купівельною спроможністю населення. 19 вересня 1991 року згідно з розпорядженням Голови Верховної Ради України «Про відродження Києво-Могилянської академії» було створено Університет «Києво-Могилянська академія» на її історичній території. Головним організатором відновлення діяльності історичної Києво-Могилянської академії був педагог, літературознавець, громадський діяч В'ячеслав Брюховецький. Девізом навчального закладу став вислів: «Час плинний — академія вічна». Заснуються приватні вищі навчальні заклади.

У досить складних умовах опинилася наука. Попри видимі зміни в суспільно-політичному житті, Академія наук України залишалась осередком застою, де зберігалися командно-адміністративні методи керівництва, відомчі інтереси переважали над загальнодержавними. Для природничих і точних галузей цей час означився кадровими втратами. Перед багатьма вченими відкрилася легальна можливість одержати роботу в зарубіжних університетах і наукових інституціях. Високий професійний рівень учених і низька оплата їхньої праці в СРСР спричинили еміграцію науковців, особливо фізиків, математиків, хіміків, біологів. Значні зміни відбулися в системі гуманітарних наук. Гласність стимулювала науковий пошук. 1989 року у Львові відновило діяльність Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ) на чолі з відомим ученим у галузі механіки матеріалів Олегом Романівим та археографом і джерелознавцем Олегом Купчинським. Воно мало на меті об'єднати творчі зусилля молодих науковців, сприяти піднесенню авторитету української науки як в Україні, так і за її межами. Того ж року в Італії за участю провідних українських учених з діаспори та України, відомих славістів Європи засновано Міжнародну асоціацію українців (МАУ), президентом якої став академік АН УРСР Віталій Русанівський. Асоціація об'єднала науковців та діячів культури світу, які вивчали історію й культуру України й українського народу, зобов'язувалася сприяти обмінові інформацією між ними, координації їхніх дій, підготовці дослідників різних сторін української культури, поширенню у світі знань про Україну. Отже,

наприкінці 1980-х—на початку 1990-х років відбулися суттєві зміни в освітній і науковій сфері. Щоправда, українська наука зазнала суттєвих кадрових втрат через виїзд учених за кордон.

1. Які зміни відбулися в школах впродовж другої половини 1980–початку 1990-х років?
2. Діяльність якого вищого навчального закладу було відновлено у 1991 році?
3. Назвіть здобутки й втрати української науки.

Щороку популяція черепах скорочується. Щоб привернути увагу до загибелі цих дивовижних тварин, у США ініціювали відзначення Всесвітнього дня черепахи. Не залишилися осторонь цієї проблеми й студенти Києво-Могилянської академії. Під їхньою опікою перебуває черепаха Альма. Мешкає вона у київському Палаці дітей та юнацтва. Двічі на рік вона стає почесною гостею Києво-Могилянки: під час посвяти в студенти та випускного. Студенти та випускники Академії вірять, що черепаха приносить їм удачу й допомагає у навчанні.

Черепаха Альма — живий символ Києво-Могилянської Академії. Світлина

1. Довідайтеся, що означає ім'я черепахи Альми.
2. Пригадайте, коли Києво-Могилянка відзначала 400-річчя.
3. Які екологічні ініціативи підтримує ваша школа?

3. Відродження релігійного та церковного життя

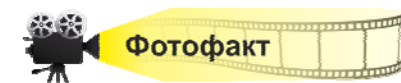
Політичний режим в СРСР насторожено ставився до будь-якої релігії. Комуністична ідеологія проповідувала атеїзм і фактично конкурувала з іншими віровченнями. В УРСР серед релігійних громад офіційно діяла Російська православна церква (РПЦ) та кілька протестантських общин. Проте навіть це не гарантувало свободу віросповідання. Віряни ризикували своїм авторитетом і становищем. Відвідини храму фіксувалися. Зокрема на великі християнські свята до парафій приїжджали представники державних і партійних установ, котрі слідували за відвідувачами. Далі могли слідувати громадський осуд, пониження в посаді та інші каральні заходи. Природно, що за умов значної лібералізації, занепаду офіційної ідеології та зневіри людей у комуністичних ідеалах в українському суспільстві значно поширилися релігійні настрої.

На цей час релігійний рух став частиною національного руху України. Релігійне відродження в Україні виразилося в боротьбі за реалізацію свободи совісті для всіх громадян та відновлення діяльності заборонених релігійних громад. 1987 року у Львові активізувала роботу греко-католицька спілка «Комітет захисту УГКЦ», яка прагнула відновити діяльність своєї церкви. 17 вересня 1989 року в місті пройшла 200-тисячна маніфестація вірян і богослужіння. Такі ж події відбувалися у багатьох західноукраїнських містах. У грудні 1989 року під час зустрічі Михайла Горбачова та папи римського Івана Павла II було обіцяно легалізувати Українську греко-католицьку церкву. 23 січня 1990 року Собор УГКЦ у Львові визнав рішення Львівського

Собору 1946 року недійсними та проголосив відновлення УГКЦ. Визнаним лідером церкви виступив кардинал Мирослав Іван Любачівський, котрий її очолив. У червні 1990 року на Всеукраїнському православному соборі відновлено Українську автокефальну православну церкву. Патріархом Київським і всієї України обрали Мстислава (Скрипника), котрий доти очолював Північноамериканську митрополію автокефальної церкви в діаспорі. Активізувалися також релігійні громади інших напрямків. Виникли нові релігійні течії, діяльність яких раніше влада не дозволяла.

У липні 1988 року відзначили 1000-ліття хрещення князем Володимиром Великим Русі-України. Прагнучи зберегти вплив на вірян України, архієрейський собор Російської православної церкви, скликаний у Москві 1990 року, виділив єпархії, парафії і монастирі на території УРСР в окрему адміністративну одиницю — екзархат із власним синодом. Він став називатися Українською православною церквою (УПЦ). Відповідно до канонів та Статуту Церкви 9 липня 1990 року Архієрейським Собором УПЦ Митрополит Київський і Галицький Філарет одностайно був обраний Митрополитом Київським і всієї України. Однак надати УПЦ право автокефалії — статусу помісної церкви як незалежної частини Вселенської православної церкви — Московський патріарх відмовився. 1991 року в УПЦ відбувся розкол: більшість вірян УПЦ залишилися у підпорядкуванні Московського патріархату (УПЦ МП), меншість утворила УПЦ Київського патріархату (УПЦ КП). Від цього часу миряни УПЦ Київського патріархату відстоювали ідею автокефалії. Отже, перебудовчі процеси в СРСР сприяли активізації різних сфер суспільного життя в Україні.

1. Якими були умови розвитку церковного життя наприкінці 1980-х років?
2. Які церковні громади відродилися в 1990 році?
3. Чому в 1991 році відбувся розкол в Українській православній церкві?

Після смерті Йосифа Сліпого у 1984 році Мирослав Іван Любачівський очолив УГКЦ. Оскільки церква була заборонена в СРСР, тривалий час перебував у США, Італії. 30 березня 1991 року повернувся у Львів. Його приїзд радо зустрічали віряни та дисиденти: Іван Гель (1-й зліва), В'ячеслав Чорновіл (4-й зліва). Завдяки зусиллям митрополита греко-католика було повернуто Собор Святого Юра у Львові. Тож повернувшись в Україну, він оселився в митрополичих палатах на Святоюрській горі й цілком присвятив себе відродженню греко-католицької церкви в Україні.

Повернення митрополита УГКЦ Мирослава Івана Любачівського до Львова, 1991 рік. Світлина

1. Що сприяло поверненню Блаженнішого Мирослава Івана Любачівського в Україну?
2. Чому відновлення УГКЦ стало символом українського національного відродження?

Мовою джерела. Зі спогадів патріарха УАПЦ Мстислава (Скрипника):

«Діти наші мусять знати правду. Ми почали відбудувати Державу, а Церква? Якщо не віддамо належного Богові й душам нашим, то залишимося без Віри, залишимося знову без держави. А коли і те, і друге треба відбудувати, то треба забути про злобу, заздрощі й інтриги. Шукаймо в серцях своїх християнську любов. Без цього не піде діло. Чи Україна повинна мати кілька Православних Церков? Наявність кількох Православних Церков є дійсністю під сучасну пору. Це нездоровий стан. Він тим гірший, що деякі Церкви навіть не підлягають своїм Першоєрархам, а підлягають тій Церкві, яка глумиться століттями над нашим народом, нашою Церквою і воліє бачити нас не вільними, а рабами, якими можна буде відбудувати втрачену імперію. Ми мусимо усунути такий ганебний і небезпечний для нашої нації стан».

1. Про яку загрозу для України попереджав патріарх Мстислав?
2. Чи можна назвати слова патріарха пророчими? Чому ви так вважаєте?
3. Дізнайтеся, що пов'язувало патріарха Мстислава та Симона Петлюру.

Мовою джерела. Зі спогадів першого Президента України Леоніда Кравчука про святкування тисячоліття хрещення Русі-України:

«Це (святкування тисячоліття) тоді було темою всіх виступів, у тому числі в ЗМІ, партійних навіть. Наші газети «Радянська Україна», «Правда України», «Робітничая газета», «Сільські вісті» писали саме з такої точки зору: де коріння сучасної цивілізації? А сказати це було непросто — що коріння не в марксизмі-ленінізмі, не в науковому комунізмі, а в християнстві».

1. Доведіть або спростуйте думку: «В добу «перебудови» період атеїзму завершився».

У той час, коли... на теренах України

урочисто відзначали 1000-ліття хрещення Русі-України.

Тоді... у світі

в Перській затоці завершилася семилітня Ірано-Іракська війна, під час якої загинуло півмільйона військових і стільки ж цивільного населення.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - липень 1988 р. — відзначення 1000-ліття хрещення України-Руси;
  - жовтень 1989 р. — прийнято закон «Про мови в Українській РСР»;
  - 1989 р. — відроджено Українську греко-католицьку церкву;
  - 1990 р. — відновлено Українську автокефальну православну церкву;
  - 1991 р. — розкол в Українській православній церкві.
2. Поясніть значення поняття: автокефалія.
3. Як у добу перебудови, так і зараз багато українських науковців виїжджають за кордон. Запропонуйте програму дій, як заохотити науковців залишатися в Україні.
4. Перегляньте соціальну рекламу про українську мову за покликанням <https://cutt.ly/4wGOVhL1> чи відскануйте QR-код.
Поміркуйте, чому в Україні впродовж стількох років незалежності й досі залишається мовна проблема. Підготуйте власну соціальну рекламу (малюнок, плакат, презентацію, відео, флешмоб) про важливість спілкування українською мовою.

§ 33

ЕКОНОМІЧНЕ І СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ УРСР У ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ»

- ✓ Які зміни передбачала «перебудова» в економічній сфері?
- ✓ Яка галузь промисловості була пріоритетною в СРСР?
- ✓ Які проблеми існували в соціальній сфері в роки «застою»?

1. Політика «прискорення»

Визначальною рисою «перебудови» у сфері економіки було «прискорення». Для реалізації цього завдання в 1985 році в Москві скликали Всесоюзну нараду з питань науково-технічного прогресу. Її організатори були переконані, що запровадження у виробництво сучасних технічних і технологічних досягнень, децентралізація управління промисловістю, підвищення матеріальної зацікавленості працівників сприятимуть подоланню кризових явищ і забезпечать економічне зростання. Проте чітка програма реалізації запропонованих новацій не була сформована. До того ж у партійно-радянському керівництві тривала боротьба між консерваторами й реформаторами, котрі по-різному трактували прискорення. Щоб підтримувати інтерес суспільства до перебудови, у державі періодично організовували масові кампанії. В 1985 році почалася кампанія із подолання пияцтва й алкоголізму. Пияцтво й алкоголізм справді були серйозними соціально-психологічними проблемами, які призводили до фізичної та моральної деградації осіб, залежних від спиртного, негативно позначалися на виробничому процесі. Проте боротьбу з цим явищем вели непродумано, і вона не дала відчутних результатів. Більше того, у Закарпатті й Криму були вирубані виноградники, зокрема унікальних сортів, що негативно позначилося на становищі української виноробної галузі. Від зменшення продажу горілчаних виробів значні кошти втратив державний бюджет. Зазвичай в історії неодноразово показовими були випадки, коли заборони приносили більше шкоди, ніж користі. У цьому ж випадку поширилося самогонваріння; цукор і дешеві цукерки стали дефіцитом. Хоча міліція й вилучала самогонні пристрої, вживання алкоголю не зменшилося. Зросли наркоманія і токсикоманія.

Ставало очевидним, що курс на прискорення не виправдав задекларованих завдань. Посилилися кризові явища. Зросла тіньова

Поштова марка СРСР «Тверезість — норма життя», 1985 рік. Фото

1. На існуванні якої проблеми в суспільстві акцентує увагу гасло на поштової марці?
2. Для підтримки якої з кампаній «перебудови» створено поштову марку?

економіка. Відповіддю влади стала **боротьба з нетрудовими доходами**, розпочата в 1986 році. Нетрудовим доходом могли вважати будь-яку приватну ініціативу. Переслідували людей, котрі надавали різноманітні послуги з ремонту квартир, пошиття взуття, одягу тощо. Держава вважала цю сферу своєю прерогативою, однак високоякісно забезпечити її не могла. Зважаючи на зростання обсягів підприємницької діяльності, **1986 року** був прийнятий закон **«Про індивідуальну трудову діяльність»**. Як результат, почався бурхливий розвиток кооперативів у сфері послуг, громадського харчування, торгівлі. Однак виробничій сфері індивідуальна трудова діяльність і кооперативи торкнулися мало.

Не вдалося домогтися належного впровадження у виробництво найновіших досягнень, підвищити якість, технічний рівень промислової продукції. В цих умовах, починаючи з **1987 року**, запровадили **державне приймання готової продукції**. Держприймання виявило серйозні вади в якості виробів, що їх випускала промисловість, однак радикально впливати на її поліпшення не змогло, бо стосувалося лише останнього етапу виробничого процесу. Внаслідок дискримінаційної інвестиційної політики центру зношеність основних фондів підприємств в Україні досягла в другій половині 1980-х років близько **60%**. Становище ускладнювалося ще й тим, що близько **80%** загального обсягу промислового виробництва не мало на території республіки завершеного технологічного циклу. Як і раніше, в Україні виробляли головню напівфабрикати, а готову продукцію — за її межами. Це був наслідок цілеспрямованої політики центру на формування «єдиного народногосподарського комплексу», за яким приховували прагнення унеможливити вихід республіки зі складу СРСР. Отже, на початковому етапі перебудови ніяких дієвих заходів щодо реформування економіки й забезпечення її істотного прискорення вжито не було. Криза охоплювала господарське життя, і необхідність поглиблених економічних перетворень ставала ще очевиднішою.

1. Які кампанії були започатковані в СРСР у 1985 році?
2. Складіть речення з поняттями: «тінюва економіка», «нетрудові доходи», «індивідуальна трудова діяльність».
3. Чим були зумовлені труднощі в промисловій сфері?

Мовою джерела. Уривок зі спогадів Якова Погребняка, экс-секретаря ЦК Компартії УРСР:

«Біда в тому, що за час боротьби за тверезість Україна втратила приблизно п'яту частину свого бюджету, в республіці викорчували виноградники на 60 тисячах гектарів, знаменитий винзавод «Масандра» від розгрому врятувало лише втручання Володимира Щербицького і першого секретаря Кримського обкому партії Макаренка. Активними провідниками антиалкогольної кампанії були секретарі ЦК КПРС Єгор Лігачов та Михайло Соломенцев, які й наполягали на знищенні виноградників. Під час відпустки в Криму Єгора Кузьмича повезли в «Масандру». Там за всі 150 років існування знаменитого заводу зберігаються зразки випущених вин — винотека. Подібні сховища мають усі відомі винзаводи світу. Але Лігачов сказав: «Цю винотеку треба знищити, а «Масандру» закрити!» Володимир Щербицький не

втримав і зателефонував прямо Горбачову, мовляв, це вже перегин, а не боротьба з пияцтвом. Михайло Сергійович сказав: «Ну добре, збережіть».

1. Доведіть, що антиалкогольна кампанія мала негативні наслідки для економіки УРСР.
2. Які методи боротьби з пияцтвом були б ефективнішими?

2. Результати економічних реформ

Після початку перебудови **структура економіки УРСР суттєво змінилась**. Як і раніше, **значну частку в ній займав військово-промисловий комплекс**. В Україні діяла третина оборонних підприємств СРСР, на яких були зайняті **30 % інженерно-технічних працівників республіки**. **Провідна роль належала важкій промисловості:** чорній металургії, машинобудуванню, металообробці. Керівництво УРСР не надавало належної уваги розвитку електроніки, що мала визначальну роль для науково-технічного прогресу та впровадження високих технологій. У цій галузі Україна відставала від розвинутих держав світу. Невдалі реформи поглибили економічну кризу.

У **1989 році** розпочали новий етап реформування економіки, в основу якого було покладено принцип **роздержавлення економіки** і поступового переходу до ринку під контролем держави. Група економістів під керівництвом Станіслава Шаталіна запропонувала програму переходу до ринкових реформ упродовж 500 днів, однак Михайло Горбачов не відважився на «шокову терапію» в економіці. Як наслідок — поглиблення кризи, зростання інфляції, збільшення дефіциту державного бюджету. Карбованець знецінився і перестав виконувати свої функції. Якщо в 1990 році інфляція в УРСР становила **10% на рік**, то в середині 1991 року — **25% на тиждень**. У **1989–1990 роках надзвичайного поширення набули натуральні, або як їх почали називати, бартерні обміни**, оскільки підприємства бажали отримати за свою продукцію реальні цінності, а не радянські карбованці, які інакше, ніж дерев'яними, вже не називали. Додатковим чинником напруженості в суспільстві було загострення продовольчого питання, що змушувало керівництво шукати вихід із кризи. Тому в **1989 році** було прийнято закон про розвиток на селі **альтернативних форм господарювання** — фермерських господарств, поширення різних форм оренди, кооперативних колективів. Проте це дало незначні результати, позаяк колгоспно-радгоспне керівництво опиралося таким змінам.

Нормою стало порушення контрактів, що укладали самі ж підприємства, невиконання планів. Місцева влада намагалася насамперед задовольнити потреби регіону, де розташовувалися підприємства, а потім виконувати свої зобов'язання за планами і контрактами. Внаслідок цього одне за одним почали зупинятися підприємства союзного підпорядкування. В економічному фундаменті СРСР виникли серйозні тріщини. Центр намагався загальмувати цей процес, видавши постанови, у яких підприємства зобов'язували виконувати укладені контракти. Однак назагал ці укази не виконували. В 1990 році вперше за повоєнні роки національний дохід

УРСР зменшився на 1,5%. Економічні можливості командної економіки були вичерпані.

1. Розвиток яких галузей визначав структуру економіки УРСР під час «перебудови»?
2. Поясніть значення понять «бартер», «альтернативні форми господарювання».
3. Про що свідчило зменшення національного доходу УРСР на 1,5 %?

Мовою джерела. Витяг із доповіді Держкомстату СРСР від 7 березня 1991 року:

«Торгівля практично втратила свої функції й майже витіснена різними формами розподілу товарів народного споживання: за списками рай- і міськвиконкомів, сільрад, різних комісій і комітетів, підприємств та організацій або реалізації за купонами, запрошеннями. Майже скрізь уведено купони на макаронні вироби й крупу... Кондитерські вироби продаються за купонами... Черги займаються задовго до відкриття магазинів, складаються списки, влаштовуються перегуки. Простежується тенденція скорочення норм відпуску товарів за купонами основних продуктів харчування. Значна частина побутової техніки, меблів, одягу й взуття, постільної білизни розподіляється по підприємствах залежно від кількості працівників. Запис на телевізори, холодильники, пральні машини, меблеві гарнітури — до 2000 року. Населення прагне по можливості придбати будь-які наявні в продажу товари для подальшого їхнього обміну або перепродажу».

1. Що об'єднує уривок з джерела та карикатури поруч?
2. Яким поняттям можна охарактеризувати результати політики «перебудови»?
3. Чому спроби перейти до ринкової економіки виявилися невдалими?

«Я довел вас до «ручки». Далі йдуть самі». Карикатура, 1990 рік

«А що поробиш? Ми ж перейшли на ринкові відносини.» Карикатура А. Юна, 1991 рік

3. Життєвий рівень населення

Командно-адміністративна економіка не могла забезпечити високого життєвого рівня мешканців. Якщо в країнах Заходу на потреби населення спрямовували дві третини національного прибутку, то в СРСР — лише третину. Таке співвідношення стійко трималося упродовж десятиріч. Унаслідок перших господарських перетворень підприємства і колгоспи отримали певну свободу щодо формування фонду заробітної плати, яка швидко зростала. Однак зворотним результатом цього процесу стало знецінення грошей, не забезпечених товарами. Навіть те, чого завжди було вдосталь, стало дефіцитом. У містах виникли черги за крупами, макаронними виробами, цукром, миючими засобами тощо. Наприкінці 1988 року розрив між грошовою і товарною масою збільшився до 10 млрд карбованців і мав тенденцію до зростання. Це розбалансувало споживчий ринок. Водночас за межі республіки вивозили значну кількість речей. Процвітав «чорний ринок» товарів, послуг, грошового обміну.

З осені 1990 року в Україні запровадили продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. Знецінення карбованця призвело до зменшення зарплат, пенсій, стипендій. Водночас центр прийняв рішення про підвищення заробітної плати державним, партійним, комсомольським працівникам на 50–100 %, що за умов гласності стало відомо широкому загалові та, природно, обурило суспільство й спричинило подальший спад авторитету влади.

Невдале реформування економіки призвело до наростання соціальної напруженості. Новим явищем суспільного життя стали страйки шахтарів улітку 1989 року. Поштовхом до їхнього початку слугувало погіршення забезпечення шахтарських регіонів продовольчими й промисловими товарами в умовах тотального товарного дефіциту, що наростав у країні. Незадоволення шахтарів накопичувалося також через недостатню технічну оснащеність шахт, загибель товаришів, низьку оплату праці. 15 липня 1989 року застрайкували робітники шахти «Ясинуватська-Глибока». Надалі страйк підтримали 193 шахти. У деяких місцях рядом із соціально-економічними вимогами висловлювали й політичні. З часом страйкова боротьба посилилася, охопивши й інші галузі економіки. Вперше за роки радянської влади робітники, котрих влада вважала провідною силою суспільства, відверто продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами Комуністичної партії. Отже, економічна політика періоду перебудови спричинила руйнування командної системи господарювання, загострила соціальні проблеми.

1. Чому життєвий рівень населення в умовах «перебудови» й надалі залишався низьким?
2. Які наслідки мало знецінення карбованця в соціальній сфері?
3. Чому страйкували шахтарі? Які вимоги до влади вони висували?

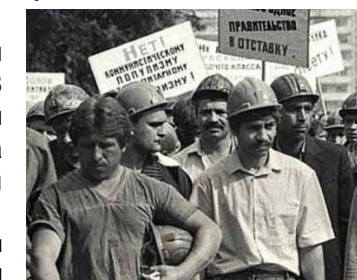
Мовою джерела. Уривок із Постанови Ради Міністрів СРСР від 03.08.1989 року № 608 «Про заходи по забезпеченню виконання рішень, прийнятих урядовими комісіями за участю ВЦРПС і страйковими комітетами трудящих вугільних регіонів»:

«Ввести нові оптові ціни на вугілля; забезпечити шахти устаткуванням і запасними частинами; визначити єдиний вихідний день; посилити боротьбу із зловживаннями; забезпечити товарами та продуктами харчування; розслідувати правопорушення у вугільній промисловості;

Черга в радянській крамниці, кінець 1980-х років. Світлина

1. Яке явище радянської дійсності відображено на фото?
2. Придумайте мем для цього фото.

Страйк шахтарів на Донбасі, 15 липня 1989 року. Світлина

обговорити в короткі строки у Верховній Раді СРСР законопроекти про пенсії та відгули».

1. Як пов'язані уривок з джерела і світлина?
2. Дослідіть, наскільки покращилися умови життя і праці шахтарів після страйків.

У той час, коли... на теренах України

почався страйк шахтарів шахти «Ясинуватська-Глибока».

Тоді... у світі

в Грузії, у місті Тбілісі радянська армія розігнала мирну багатоденну демонстрацію під антирадянськими гаслами, що прискорило вихід Грузії із СРСР.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1985 р. — початок кампанії з подолання пияцтва й алкоголізму;
  - 1986 р. — прийнято закон «Про індивідуальну трудову діяльність»;
  - 1987 р. — запроваджено державне приймання готової продукції;
  - 15 липня 1989 р. — початок страйку робітників шахти «Ясинуватська-Глибока»;
  - 1989 р. — прийнято закон «Про розвиток на селі альтернативних форм господарювання».
2. Поясніть значення понять: *прискорення, бартер, державне приймання готової продукції, тіньова економіка, нетрудовий дохід, роздержавлення.*
3. Проведіть мініопитування про період «перебудови» у своїх рідних чи вчителів. Дізнайтеся, що їм найбільше запам'яталося з другої половини 1980-х — початку 1990-х років. Сформулюйте найцікавіші факти. Результати роботи обговоріть у класі.
4. Розгляньте карикатури. Які явища радянської дійсності вони критикують? Придумайте свої назви до карикатур.

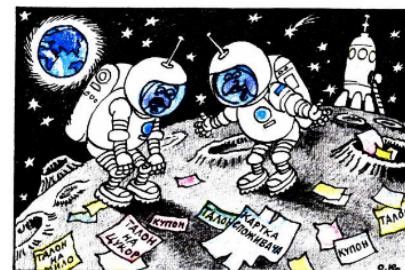
«Ану, бабуся, вийдемо на вулицю! Бо нам тут покупцям хамити заборонено». Карикатура В.Солонька, 1980-ті роки

«Прохідний бал». Карикатура А. Арутюнянца, 1980-ті роки

«Благаю — дозвольте у вас допитися! До нашого п'ятого вода знову не доходить!» Карикатура О. Монастирського, 1980-ті роки

«Я ж казав, що вони нас і тут випередять.» Карикатура О. Кохана, 1990 рік

§ 34

СТАНОВЛЕННЯ СУВЕРЕННОЇ УКРАЇНИ

- ✓ З якого часу в УРСР діяла однопартійна система?
- ✓ Коли й чому був створений Народний Рух України за перебудову?
- ✓ Який статус мала Україна в складі СРСР?

1. Вибори до Верховної Ради УРСР. Зародження багатопартійності

Упродовж багатьох десятиліть УРСР, як й інші союзні республіки, мала формальний суверенітет у складі СРСР. Відповідно, такими були й вибори до вищого законодавчого органу УРСР. Кандидатів на виборні посади голосуванням фактично лише затверджували. Потім депутати двічі на рік на один-два дні збиралися в залі засідань Верховної Ради й затверджували закони. В роки перебудови ситуація зазнала докорінних змін. **Вибори Верховної Ради УРСР, які відбулись у березні 1990 року, стали першими виборами на альтернативній основі, тобто такими, коли всі громадяни можуть здійснювати вільний вибір шляхом голосування, обираючи між двома і більше кандидатами.** Передвиборча кампанія на початку 1990 року стимулювала поширення в суспільстві ідей відновлення української державності, необхідність докорінних змін в економічній сфері та політичній системі. На виборах 1990 року до складу обласних рад України не потрапили окремі секретарі обкомів, до відповідних рад — секретарі міськкомів і райкомів партії.

Із 442 обраних депутатів Верховної Ради УРСР 111 належали до Демократичного блоку, який здобув перемогу в п'яти областях — Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській. У парламенті сформовано опозицію — «Народну раду». Її очолив фізик-теоретик, академік НАН України **Ігор Юхновський**. Лідером комуністичної більшості — «групи 239» — обрано **Олександра Мороза**. Головою Верховної Ради УРСР з липня 1990 року став **Леонід Кравчук**. Верховна Рада УРСР нового складу почала працювати як **парламент** — на постійній основі. Депутатами обрано відомих на той час громадських та культурних діячів **Ярослава Кендзьора, Михайла Косіва, Павла Мовчана, Бориса Олійника, Тараса Стецьківа, Леся Танюка, Василя Червонія, В'ячеслава Чорновола, Дмитра Павличка, Левка Лук'яненка та інших.** На законодавчому рівні було започатковано процес відновлення незалежної держави, хоча комуністична більшість потужно протистояла цьому.

Вибори засвідчили зрослу політичну активність суспільства. Почали формуватися **політичні партії**. Цьому сприяло кілька факторів: звільнення із посади першого секретаря ЦК КПУ **Володимира Щербицького** у вересні 1989 року; вилучення в лютому 1990 року із Конституції СРСР статті 6, що закріплювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві; внесені в жовтні 1990 року зміни й до Конституції Української РСР. Зокрема, у статті 49 зазначено, що

«громадяни України мають право об'єднуватись у політичні партії... що сприяють задоволенню їх законних інтересів». Упродовж 1990–1991 років в Україні виникло понад 20 партій. Вони були здебільшого нечисленними, без чітко визначеної соціальної бази. За характером запропонованих у програмах перетворень партії прийнято поділяти на **праві, ліві та центристські**. **Праві партії** — Українська національна партія, Українська народно-демократична партія, Українська християнсько-демократична партія — виступали за незалежність України, за розвиток ринкової економіки, утвердження демократичних принципів. **Центристські партії** — Українська республіканська партія, сформована на основі Української Гельсінської спілки, перша зареєстрована у Міністерстві юстиції України некомуністична партія, Демократична партія України підтримували ідею незалежності України й ринкових реформ. Спектр **лівих партій** був неоднорідний. **Соціал-демократичні партії** — Соціал-демократична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана) — виступали за розширення повноважень УРСР у межах СРСР, за демократичні свободи і за проведення ринкових реформ, які мають соціальне спрямування. Натомість КПУ підтримувала збереження оновленої соціалістичної економіки та СРСР. Партія демократичного відродження України, яку утворила частина колишніх членів КПУ, стояла на позиціях перетворення СРСР у конфедерацію союзних держав. Кількість партій в Україні зростала. Проте жодна з них не мала такого впливу і можливостей, як правляча партія — КПУ, під контролем котрої залишилися правоохоронні органи, КДБ, армія, державний апарат, економіка. Отже, хоча багатопартійна система на той час була більше декларативною, вона засвідчила прагнення суспільства до оновлення, до реальної демократії.

1. Що таке вибори на альтернативній основі? Коли вони вперше відбулися в УРСР?
2. У чому відмінність між «Народною радою» та «групою 239» у Верховній Раді?
3. Які фактори сприяли формуванню багатопартійної системи в УРСР?

«Живий ланцюг» у центрі Києва біля будівлі Національного академічного театру опери та балету України імені Тараса Шевченка
22 січня 1990 року. Світлина

Мітинг-молебень на стадіоні «Спартак» у Житомирі після проведення «живого ланцюга»
22 січня 1990 року. Світлина

У практиці того часу усталилися такі форми відстоювання прав людини, як мітинги, демонстрації, акції протесту — **мітингова демократія**. В січні 1990 року від міста Івано-Франківська через місто Львів до Києва простягнувся «живий ланцюг» або ж «Українська хвиля» з нагоди відзначення річниці Акта Злуки УНР і ЗУНР. Проведення такої акції єднання ініціював Народний Рух України. Пізніше його голова Іван Драч згадував: «Ідею подав дисидент Валентин Мороз, назву дав Олесь Гончар, найбільше агітував Дмитро Павличко, організатор — голова Секретаріату Руху Михайло Горинь». Ланцюг починався в Івано-Франківську, йшов через Стрий (звідси йшло його відгалуження на Закарпаття), Львів, Тернопіль, Рівне, Житомир до Києва. Ланцюг починався в Івано-Франківську, тому що саме Івано-Франківськ (тодішній Станіславів) у 1919 році був столицею ЗУНР. «Українська хвиля» простягалася на близько 700 кілометрів. За офіційними даними радянського режиму в «живому ланцюзі» взяли участь близько 450 тисяч осіб, а за неофіційними оцінками — від 1 до 5 мільйонів. Учасники акції вимагали незалежності України.

1. Що таке «мітингова демократія»?
2. Яку річницю Акта Злуки УНР і ЗУНР відзначили, проклавши «живий ланцюг»?
3. Хто ініціював проведення акції єднання українців?
4. Розгляньте світлини. Які гасла висували учасники «Української хвилі»?

Мовою джерела. Уривок зі спогадів Ігоря Юхновського, академіка НАН України, очільника «Народної Ради»:

«Щодо «Народної Ради» — вона спочатку більше ніж наполовину складалася з комуністів. Та це були національно свідомі люди. Івашко, перший секретар ЦК Компартії України, був дуже глибоким українським патріотом, Погребняк, який був першим секретарем Львівського обкому партії, також. Тому в «Народній Раді» не було важко працювати в парламентському середовищі. Вона складалася зі свідомих українців з усіх областей України. Але й серед більшості теж було багато патріотів. Це були люди, які усвідомлювали неминучість розпаду Радянського Союзу і побудови нової держави. «Народна Рада» ніби вела це все, вона не зустрічала на шляху беззаперечного опору серед значної кількості депутатів «групи 239», навпаки, мала певну прихильність серед значної кількості дуже впливових депутатів».

1. Доведіть чи спростуйте думку: «Більшість депутатів Верховної Ради УРСР 1990 року були національно свідомими людьми».

2. Декларація про державний суверенітет України. «Студентська революція на граніті»

16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла документ історичного значення — **Декларацію про державний суверенітет України**. Цьому сприяли як суспільні настрої, так і політика центру, що ігнорувала інтереси союзних республік і своїми діями поглиблювала кризу. В Декларації зазначено право українського народу на самовизначення, недоторканність та цілісність території України, невтручання інших держав у її внутрішні справи. Задекларовано, що Україна має своє громадянство, право на власні збройні сили, органи внутрішньої безпеки. В документі стверджувалась економічна самостійність України, підкреслено намір сформувати державний бюджет, а за потреби — ввести власну грошову одиницю. Йшлося також про забезпечене національно-культурне відродження українського народу. За всіма іншими національностями, які мешкали в УРСР, визнавалося право їхнього вільного національно-культурного розвитку. Декларація відповідала принципам міжнародного права, юридично закріпленим у

Статуті ООН та інших міжнародних актах. Однак прийнятий документ не одержав статусу конституційного, позаяк парламентська більшість відмовилася задовольнити вимогу опозиції зробити це. Українська РСР залишалася у складі СРСР, тому міжнародні організації та країни світу не визнали її державну незалежність. Власне, і документ цього не передбачав. У ньому проголошено лише наміри. Попри це, Декларація про державний суверенітет України мала історичне значення, ставши по суті програмою побудови незалежної держави.

Наприкінці серпня 1990 року ситуація в Україні загострилася. Політична конфронтація виникла навколо підписання нового союзного договору, проект якого передбачав створення конфедерації радянських республік. Іншим питанням, котре викликало супротив, був розподіл сил у вітчизняному парламенті. Підтримуючи вимоги опозиційних сил не підписувати договір, **2 жовтня 1990 року** 119 студентів розпочали політичне голодування й висловили вимоги прийняти закон про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ (Ленінської комуністичної спілки молоді України), не допустити підписання союзного договору, прийняти рішення про проходження військової служби українськими громадянами в межах республіки, відправити у відставку голову Ради Міністрів Віталія Масола. Ці події увійшли в історію під назвою **Революція на граніті**. В акції протесту брав участь кожен п'ятий український студент. Студентська революція завершилася 17 жовтня 1990 року, коли Верховна Рада УРСР прийняла постанову, що гарантувала виконання вимог протестувальників.

Одним із чинників політичного життя того часу був кримськотатарський рух, який значно активізувався з початком перебудови. Кримські татари у 1989 році отримали право повернутися на батьківщину. 20 січня 1991 року на території півострова відбувся референдум, підсумки якого стали основою для створення Автономної Республіки Крим у складі УРСР. 12 лютого 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки», де статтею 1 визначено — відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області в складі Української РСР.

1. Коли було прийнято Декларацію про державний суверенітет України? В чому її історичне значення?
2. Що таке «Революція на граніті»? Які її причини та результати?
3. Назвіть здобутки кримськотатарського руху в період перебудови.

«Батьківщина або смерть. Ми на Батьківщині!!!», 1990-ті роки. Світлина

1. Що, на вашу думку, змусило кримських татар розмістити подібне гасло на стіні будинку?
2. За допомогою інтернет-джерел дізнайтеся обставини повернення кримських татар у Крим.

Мовою джерела. Уривок із Декларації про державний суверенітет України:

«Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, **ПРОГЛОШУЄ** державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

1. Користуючись джерелом, дайте визначення поняттю «державний суверенітет».

Політичне голодування студентів у місті Київ, 2 жовтня 1990 року. Світлина

Мітинг на підтримку голодування студентів у місті Київ, 16 жовтня 1990 року. Світлина

З 2 по 17 жовтня 1990 року на тогочасній Жовтневій площі (нині Майдан Незалежності) відбулася акція громадянської непокорності студентів, яка увійшла в історію під назвою «Революція на граніті». Її ініціаторами стали Українська студентська рада (УСС) та львівське «Студентське братство». Студенти розбили на Жовтневій площі наметове містечко й оголосили голодування. 16 жовтня з'явилося ще одне наметове містечко біля будівлі Верховної Ради, до студентів приєднувалися робітники київських підприємств та організацій. Протестні акції охопили регіони. За таких умов 17 жовтня Верховна Рада ухвалила постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року», якою формально було прийнято умови протестувальників, щоправда, у пом'якшеному вигляді.

1. Розгляньте світлини. Яку історичну інформацію можна дізнатися з фотографій?
2. Чи згодні ви з твердженням, що Революція на граніті була успіхом «мітингової демократії»? Відповідь обґрунтуйте.

3. Акт проголошення незалежності України. Референдум і вибори Президента України

17 березня 1991 року відбувся Всесоюзний референдум з питання збереження Радянського Союзу. На референдум було винесено питання: «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися

права і свободи людини будь-якої національності». В Україні одночасно із загальносоюзним референдумом Верховна Рада запропонувала жителям республіки відповісти також на питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Народ України відповів позитивно як на перше (70,2% від тих, хто взяв участь у голосуванні), так і на друге (80,2%) питання. Незважаючи на суперечливість результатів референдуму й опитування (голосували, по суті, за різні форми національно-державного устрою), було очевидно, що більшість підтримує ідею незалежності.

Після референдуму розпочалися переговори керівників дев'яти республік, зокрема УРСР, із президентом СРСР Михайлом Горбачовим про новий союзний договір. Підписати його планували 20 серпня 1991 року. Але втрутилися консервативні сили, які прагнули не лише зберегти союзню державу, а й не допустити її оновлення. **19 серпня 1991 року** вони здійснили спробу державного перевороту. Було оголошено про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), який заявив про намір відновити в країні порядок і не допустити розпаду СРСР. **Заколот висвітлив реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил та державних органів в Україні.** Керівництво ЦК КПУ опинилося на боці заколотників. Леонід Кравчук та Президія Верховної Ради України закликали до спокою і витримки. Але при цьому Леонід Кравчук заявив, що будь-які зміни мають відбуватися на основі закону. Рішуче виступила проти заколотників в Україні тільки опозиція. Було запропоновано засудити заколот спеціальним рішенням Верховної Ради УРСР. За умов блокування Президією спроб дати належну оцінку дій ДКНС демократи почали підготовку до страйку. 21 серпня стало очевидним, що заколот провалився. 22 серпня Президія Верховної Ради погодилася на скликання позачергової сесії.

24 серпня 1991 року Верховна Рада прийняла історичний документ — **Акт проголошення незалежності України**, у якому йшлося про створення самостійної України, територія якої є неподільною і недоторканною. Тим самим було покладено край юридичному існуванню УРСР. На геополітичній карті світу з'явилася нова суверенна держава — **Україна**. **1 грудня 1991 року** відбувся Всеукраїнський референдум, на який було винесено одне питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Його текст було

наведено у виборчому бюлетені. В референдумі взяло участь 84,18% населення України. За підтримку **Акта** проголосувало 90,32%. Цього ж дня вперше обрали **Президента України**. Ним став **Леонід Кравчук**. **7–8 грудня 1991 року** в Біловезькій Пущі неподалік від міста Мінськ (Республіка Білорусь) Президент України Леонід Кравчук, голова Верховної Ради Республіки Білорусь Станіслав Шушкевич, Президент Росії Борис Єльцин констатували **розпад СРСР**. Водночас схвалено угоду про створення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)**. **21 грудня 1991 року** в місті Алма-Ата (Казахстан) Декларацію про утворення СНД підписали керівники Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану й України. Засновники СНД чітко визначили, що кожна з республік цієї організації є незалежною у внутрішній і зовнішній політиці. 25 грудня 1991 року Михайло Горбачов склав із себе повноваження президента СРСР. Серед перших держав, що визнали Україну, були: Польща і Канада — 2 грудня 1991 року, Угорщина і Франція — 3 грудня, Литва та Латвія — 4 грудня, 5 грудня незалежну Україну визнали відразу п'ять держав, 25 грудня — США.

1. В чому проявилася суперечливість результатів референдуму 17 березня 1991 року?
2. Які події відбувалися в СРСР упродовж 19–21 серпня 1991 року?
3. Поміркуйте, що пов'язує дати 24 серпня 1991 року і 1 грудня 1991 року.

Мітинг на площі біля Верховної Ради України. Київ, 24 серпня 1991 року. Світлина

1. На основі тексту параграфа і фото з'ясуйте, чи співпадали настрої керівництва ЦК КПУ та українського народу щодо виходу зі СРСР? Чому?

Мовою джерела. Уривок із Акта проголошення незалежності України:

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, — продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, — виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, — здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ. Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ 24 серпня 1991 року».

1. Які причини проголошення незалежності вказані в уривку з джерела?
2. Як пов'язані текст рубрики і світлина поруч?
3. Що ви пам'ятаєте про діяльність Левка Лук'яненка?

Леонід Кравчук (1934–2022)

Державний і політичний діяч УРСР, перший Президент України. Народився 10 січня 1934 року в селі Великий Житин Волинського воєводства (нині — Рівненська область). Закінчив Рівненський коопера-

Мітингувальники біля Верховної Ради України підкидають на руках Левка Лук'яненка, 24 серпня 1991 року. Світлина

тивний технікум, Київський державний університет, Академію суспільних наук при ЦК КПРС. Здобув ступінь кандидата економічних наук. Був рупором Комуністичної партії, працював помічником секретаря ЦК, завідувачем відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ. Період перебудови поставив перед ним виклики: 1990 року був обраний народним депутатом, згодом став головою Верховної Ради України, Президентом України. За час президентства Леоніда Кравчука затверджено основні символи держави: гімн, герб, прапор, сформовані Збройні сили України, закладено фундамент багатопартійної системи в Україні, відбулося міжнародне визнання України. Проте Леонід Кравчук не втілював свою передвиборчу програму соціально-економічних реформ, не зміг подолати гіперінфляцію, соціально-економічну кризу, допустив діяльність фінансових пірамід. Під час політичної кризи 1993–початку 1994 років добровільно пішов у відставку. Хоча на дострокових виборах балотувався знову, але поступився своєму політичному опоненту Леоніду Кучмі.

1. На президентських виборах 1991 року поруч з Леонідом Кравчуком балотувався В'ячеслав Чорновіл. Після поразки на виборах він сказав: «Програє не я, програла Україна». Висловіть припущення, що мав на увазі В'ячеслав Чорновіл.
2. Дізнайтеся, як склалася професійна і політична кар'єра Леоніда Кравчука після завершення президентства.

У той час, коли... на теренах України

відбулися перші вибори Верховної Ради УРСР на альтернативній основі.

Тоді... у світі

у Литві Верховна Рада прийняла Декларацію про відновлення незалежності Литовської держави.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - березень 1990 рік — проведено перші вибори Верховної Ради УРСР на альтернативній основі;
  - липень 1990 рік — обрано головою Верховної Ради УРСР Леоніда Кравчука;
  - 16 липня 1990 рік — прийнято Декларацію про державний суверенітет України;
  - 2–18 жовтня 1990 рік — студентська Революція на граніті;
  - 12 лютого 1991 рік — прийнято закон «Про відновлення Кримської Автономної РСР»;
  - 24 серпня 1991 рік — прийнято Верховною Радою УРСР Акт проголошення незалежності України;
  - 1 грудня 1991 рік — відбувся Всеукраїнський референдум з питання підтвердження Акта проголошення незалежності України; обрано першого Президента України Леоніда Кравчука;
  - 7–8 грудня 1991 рік — прийнято рішення про припинення існування СРСР;
  - 21 грудня 1991 рік — підписано Декларацію про утворення СНД.
2. Поясніть значення понять: *суверенітет, незалежність, багатопартійність, мітингова демократія.*
3. Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/nwHqhHN3> або QR-кодом. На основі тексту параграфа та переглянутого відео складіть історичну довідку «Акт проголошення незалежності України» за критеріями: *дата ухвалення, співавтори, причини й передумови, мета і наслідки прийняття.*
4. За допомогою інтернет-ресурсів підшукайте фото, яке, на вашу думку, найкраще ілюструє одну із історичних подій (на вибір): «Живий ланцюг», Революцію на граніті, проголошення незалежності України. Поясніть свій вибір та обговоріть у класі, чому фотодокументи є цінним історичним джерелом. Організуйте фотовиставку «Події, які змінили українську історію».

§ 35

ПРАКТИЧНА РОБОТА № 4

ТЕМА. АВАРІЯ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС — НАЙБІЛЬША ТЕХНОГЕННА КАТАСТРОФА В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА: ПЕРЕДУМОВИ, НАСЛІДКИ.

Об'єднайтеся в 5 груп та виконайте завдання 1-5.

Завдання 6 виконайте у спільному колі

Завдання 1. Опрацюйте довідку. Дайте відповіді на запитання 1-4.

1. Коли було побудовано ЧАЕС? Коли й чому її закрили?
2. Скільки атомних електростанцій діє в Україні зараз?
3. Що таке техногенна катастрофа? Чому аварію на Чорнобильській АЕС вважають техногенною катастрофою?
4. Дізнайтеся особливості правового статусу ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС.

Довідка.

Атомна електростанція — промислове підприємство, де атомну енергію перетворюють на електричну. Чорнобильська АЕС — перша атомна електростанція в Україні. Її побудували упродовж 1970–1977 років. Назва АЕС пов'язана з містом Чорнобилем — тодішнім районним центром цієї місцевості. За 2 км від станції звели місто Прип'ять для поселення її працівників. Після вибуху четвертого реактора 26 квітня 1986 року атомна електростанція відновила роботу в жовтні цього ж року. Запрацювали перший і другий реактори, а третій увімкнули в грудні 1987 року. В 2000 році Чорнобильська АЕС була повністю зупинена. Нині в Україні діючими є чотири атомні електростанції: Запорізька, Рівненська, Хмельницька, Південноукраїнська. 15 реакторів цих станцій виробляють 50% усієї електроенергії в Україні.

Техногенна катастрофа — катастрофа з тяжкими наслідками для довкілля і людини, викликана частковим або повним виходом з ладу або руйнуванням технічних засобів. До таких катастроф належать пожежі, вибухи, руйнування інфраструктури, забруднення довкілля і водойм хімічними, токсичними і радіоактивними речовинами, аварії водного, наземного, повітряного транспорту, аварії на підприємствах. Чорнобильській катастрофі присвоїли сім балів з семи можливих за міжнародною шкалою ядерних подій (INES). Вибух четвертого реактора на ЧАЕС вважається найбільшою техногенною катастрофою XX століття.

Завдання 2. Опрацюйте документи 1-4. Дайте відповіді на запитання 1-4.

1. Які порушення були допущені під час будівництва Чорнобильської АЕС? Наведіть відповідні цитати з документів.
2. Коли були аварійні ситуації на ЧАЕС до 26 квітня 1986 року?
3. Чи знала про проблеми на атомній електростанції влада?
4. Чому, на вашу думку, Чорнобильська АЕС не була зупинена після низки аварій 1970–1980-х років?

Одна з ділянок будівництва Чорнобильської АЕС, 5 вересня 1975 року. Світлина

Пам'ятник «Тим, хто врятував світ». Чорнобиль, 1996 рік. Світлина

№ 1 **Із інформаційних матеріалів до річниці аварії на Чорнобильській АЕС Українського інституту національної пам'яті:** «Перші аварії на ЧАЕС сталися ще в 1978–1979 роках, відразу після запуску першого енергоблоку. Були також витоки радіації у 1982, 1983, 1984 роках. В архіві Комітету державної безпеки (КГБ) містяться документи про спорудження Чорнобильської атомної електростанції, її запуск у кінці 1970-х років, аварію та ліквідацію її наслідків. ...від самого початку спорудження цієї атомної електростанції було безліч порушень і крадіжок, будівельно-монтажні роботи виконувалися неякісно, технологічна дисципліна порушувалася. Все це врешті-решт призвело до аварії. Тільки від 1983 по 1985 роки на станції сталося п'ять аварій і 63 відмови обладнання. Останній подібний інцидент перед великою аварією стався в лютому 1986 року».

№ 2 **Уривок із доповідної записки начальника КДБ Київської області Володимира Фесенка про порушення технічних норм на будівництві Чорнобильської АЕС, 1973 рік:**

«Із вхідних в управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Київській області матеріалів видно, що на будівництві ЧАЕС є випадки порушення технічних норм. Так, при бетонних роботах на блоці «Г» після зняття опалубки були виявлені раковини на стінах фундаменту, що стало результатом недостатнього ущільнення при кладці бетону. Усунення браку потребувало значних витрат робочого часу. На початку 1973 року при роботах із виведення дренажних вод було допущено розбіжність між встановленою арматурою і проектовою, що зменшило міцність конструкції... Приймальники робіт дирекції споруджуваної АЕС неодноразово виявляли випадки неякісного зварювання стиків арматури».

№ 3 **Уривок із доповідної записки начальника Прип'ятського міськвідділу УКДБ УРСР в Києві і Київській області підполковника Юрія Ніколаєва про аварійну ситуацію на 3-му та 4-му енергоблоках Чорнобильської АЕС, 1984 рік:**

«За наявними оперативними даними... стало відомо про те, що на відмітках по висоті 35.5, 39.0, 43.0 метра 3-го енергоблоку Чорнобильської АЕС відбувається руйнування несучих і огорожувальних конструкцій приміщень реакторного відділення, а саме тріщини в плитах перекриттів, зміщення ригелів і плит перекриттів, зміщення навісних залізобетонних і керамзитових панелей».

№ 4 **Директор Галузевого державного архіву СБУ, історик Андрій Когут про невідповідність аварії на ЧАЕС:**

«До 1986 року була ціла низка несправностей і порушень на ЧАЕС... Перш за все йдеться про проблеми з самою конструкцією. Це була одна з перших АЕС, які будувалися за блочною

системою, тобто каркас реактора був не повністю литий з бетону. Виявилось, що бетон був неналежної якості... До того ж він заливався не так, як це передбачали технічні норми, були тріщини й прогалени між різними блоками. Тобто ось це нехлюйство спричинило те, що перекриття не витримало і завалилося всередину».

Завдання 3. Опрацюйте документи 5-9. Дайте відповіді на запитання 1-4.

1. Коли відбулась аварія на четвертому реакторі Чорнобильської АЕС?
2. Коли влада здійснила евакуацію з міст Прип'ять і Чорнобиль?
3. З'ясуйте, чи в повідомленнях про евакуацію вказувались причини і тривалість евакуації.
4. Коли радянська влада офіційно повідомила населення про аварію на ЧАЕС? Чи була інформація про аварію повною? Відповідь аргументуйте.

№ 5 **Уривок із документа № 22 повідомлення КДБ УРСР до КДБ СРСР про вибух 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС, 26 квітня 1986 року:**

«26 квітня ц. р. о 1 годині 25 хвилин у приміщенні 4-го енергоблоку при виведенні його в плановий середній ремонт і проведенні випробувань турбогенераторів НР 7 і 8 стався вибух і виникла пожежа, яка перекинулася на дах 3-го енергоблоку. Внаслідок вибуху зруйновано шатро покрівлі реактора НР 4 і машинного залу. Під час аварії в приміщенні перебували 17 працівників зміни. 9 з них госпіталізовані, 4 працівники — у важкому стані, один з яких у реанімації. Пожежу локалізовано. Рівень радіації на території станції 20–25 мікрорентген на секунду, в м. Прип'яті — 4–14 мікрорентген на секунду. У зв'язку з аварією зупинений 3-й енергоблок (1-й і 2-й енергоблоки працюють нормально). Станція оточена».

№ 6 **Офіційне повідомлення про евакуацію з м. Прип'яті, 27 квітня 1986 року:**

<https://cutt.ly/cwH0zQFE>

Колона автобусів для евакуації з м. Прип'ять. Світлина

№ 7 **Перше в СРСР офіційне повідомлення про аварію на ЧАЕС у телевізійній програмі новин «Время», 28 квітня 1986 року, 21:00:**

«На Чорнобильській атомній електростанції сталася аварія. Пошкоджено один із атомних реакторів. Вживаються заходи щодо ліквідації наслідків аварії. Постраждалим надається допомога. Створено урядову комісію».

№ 8

Із секретної записки начальника шостого відділу УКДБ підполковника Аксьонова про евакуацію з м. Чорнобиля, 3 травня 1986 року:

«Урядова комісія прийняла рішення про евакуацію зі 10-кілометрової зони радгоспів «Прип'ятський», «Комсомолец Полісся», колгоспу імені Калініна (всього 12 населених пунктів)... Згідно з прийнятим рішенням м. Чорнобиль буде евакуйовано або в ніч з 3 на 4 травня, або зранку 4 травня».

№ 9

Із виступу Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова на телебаченні, 14 травня 1986 року:

«Всі ви знаєте, недавно нас спіткало лихо – аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Вона боляче торкнулася радянських людей, схвилювала міжнародну спільноту. Ми вперше реально стикнулися з грізною силою, якою є ядерна енергія, що вийшла з-під контролю...»

Що ж трапилося? Як доповідають фахівці, у період планового виведення з роботи четвертого блоку потужність реактора раптово зросла. Значне виділення пари і реакція, що потім пішла, призвели до утворення водню, його вибуху, руйнування реактора і пов'язаного з цим радіоактивного викиду...».

Завдання 4. Опрацюйте документи 10-14. Дайте відповіді на запитання 1-4.

1. У чому полягала найбільша загроза для людей після аварії на Чорнобильській АЕС?
2. Які території зазнали найбільшого радіаційного забруднення?
3. Що таке «рудий ліс»? Дізнайтеся, що відбувалося в рудому лісі під час російсько-української війни в 2022 році.
4. Створіть інфографіку «Чорнобильська катастрофа в цифрах».

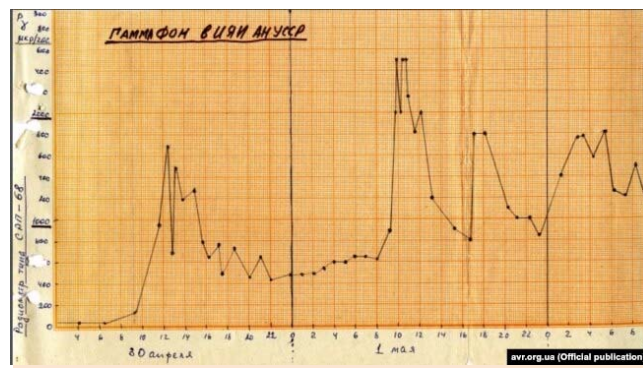
№ 10

Із інтерв'ю начальника зміни Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 року Юрія Андрєва:

«Коли ми їхали повз зруйнований реактор, його вигляд був просто жахливим. Я вперше відчув повний жах, коли, фактично, побачив реактор у розрізі, всі конструкції, які зазвичай можна бачити лише під час будівництва. Було зрозуміло, що реактор дихає в атмосферу, викидаючи величезну масу активності».

Четвертий реактор ЧАЕС, 26 квітня 1986 року.
Світлина

Графік виміру радіації в Києві, 30 квітня–1 травня 1986 року.
Світлина

№ 11

Із довідки 6-го відділу УКДБ по місту Києву та Київській області про оперативну ситуацію в столиці України і в місцях розміщення евакуйованих осіб, 8 травня 1986 року

«На період підготовки демонстрації до Першого травня учням шкіл були видані тренувальні костюми, у яких вони репетирували програму 27, 28 та 29 квітня. Від 5 до 8 травня ці костюми були здані до шкіл. Одяг має доволі високий рівень фону. Школи мають намір здати костюми в Палац піонерів. Необхідна дезактивація».

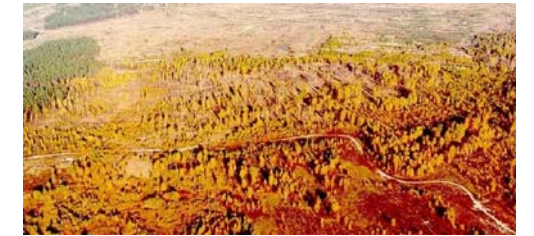

Першотравнева демонстрація у Києві, 1 травня 1986 року. Світлина

№ 12

Уривок зі спогадів очевидиці подій Ніни Солов'янової:

«Ми з сім'єю жили в Чорнобилі, за 15 кілометрів від Янова, де розміщувалася станція. Вранці 26 квітня я, як завжди, йшла на роботу. Дорогою проходила повз райвідділ міліції, де і почула вперше, що на атомній станції щось сталося. Але реальної загрози тоді ще ніхто не знав. ...Ми ж із чоловіком залишились у Чорнобилі до 5 травня. Я готувала їсти ліквідаторам, а чоловік разом з іншими робітниками вантажив пісок у парашути, які вертольотами доставляли на станцію для гасіння пожежі. Вражала природа навкруги. Майже відразу пожовтіли дерева, навіть трава та бур'яни стали бурого кольору. Сильно дерло в горлі».

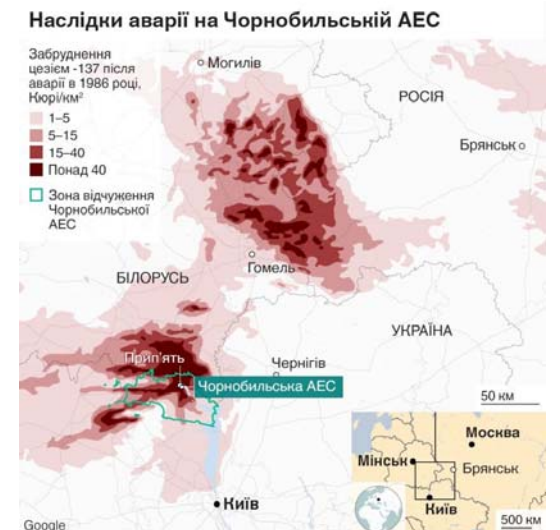

Рудий ліс — близько 10 км² вкритої лісом території поблизу Чорнобильської АЕС. Світлина

№ 13

Радіоактивне забруднення території Української РСР (ілюстрація) і Європи (відео за покликанням або QR-кодом) після аварії

<https://cutt.ly/LwHKsB2U>

№ 14 Чорнобильська катастрофа у цифрах (за інформаційними матеріалами до річниці аварії на Чорнобильській АЕС Українського інституту національної пам'яті):

2 дні світ нічого не знав про вибух.

30 співробітників АЕС загинули внаслідок вибуху або гострої променевої хвороби протягом кількох місяців з моменту аварії.

500 тисяч людей померли від радіації.

8,5 мільйонів жителів України, Білорусі, Росії в найближчі дні після аварії отримали значні дози опромінення.

90 784 особи було евакуйовано з 81-го населеного пункту України до кінця літа 1986 року.

Понад 600 тисяч осіб стали ліквідаторами аварії — боролися з вогнем і розчищали завали.

2293 українських міст і селищ із населенням приблизно 2,6 мільйони людей забруднено радіоактивними нуклідами.

200 тисяч квадратних кілометрів — на таку територію поширилася дія радіації. Із них 52 тисячі квадратних кілометрів склали сільськогосподарські угіддя.

10 днів — з 26 квітня до 6 травня — тривав викид активності із пошкодженого реактора на рівні десятків мільйонів кюрі на добу, після чого знизився у тисячі разів.

11 тонн ядерного палива було викинуто в атмосферу внаслідок аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС.

Завдання 5. Опрацюйте документи і довідку та дайте відповіді на запитання 1-3.

1. Як реагувала влада в умовах політики «гласності» на критику щодо аварії на ЧАЕС?
2. Чи згодні ви з твердженням Світлани Алексівич: «Це не реактор вибухнув, а вся попередня система цінностей»? Відповідь обґрунтуйте.
3. Чим відрізняються об'єкти «Саркофаг» і конфайнмент?
4. Який об'єкт відображено на фото і у відео? Чому ви так вважаєте?

№ 15 Із таємної довідки УКГБ УРСР по м. Києву і Київській області № 015922, 8 липня 1986 року:

«Великий резонанс в [Київському політехнічному] інституті отримав виступ І. Драча на з'їзді письменників України, де він начебто згадав, що події Чорнобиля «стали ударом по генетиці української нації»... Через адміністрацію і партком КПІ здійснюються заходи щодо припинення таких розмов.

Заступник директора Музея книги М. Гламазда, на лекціях заявляє, що наявні в Україні АЕС — «це джерела знищення національної культури та української нації, що представники Спілки письменників України прямо заявили про це Першому секретарю ЦК Компартії України». Стосовно Гламазди М.М. проведено профілактичні заходи».

№ 16 Вплив аварії на Чорнобильській АЕС на розвал СРСР (за інформаційними матеріалами до річниці аварії на Чорнобильській АЕС Українського інституту національної пам'яті):

✓ Чорнобильська катастрофа стала одним із каталізаторів розпаду СРСР. Приховування владою правди про факт катастрофи та її наслідки, брак інформації про заходи безпеки і недостатня допомога потерпілим похитнули віру в цінності комуністичної ідеї навіть у найбільш лояльних її прихильників.

✓ Спроби Москви приховати правду про катастрофу та її наслідки посилювали опозиційний національно-демократичний рух в Україні, до його учасників долучилися екологи — активісти боротьби проти забруднення навколишнього середовища.

✓ Перші громадські організації формувалися саме навколо теми аварії на Чорнобильській АЕС. Незабаром такі дві організації, як «Зелений світ» та Союз «Чорнобиль» перетворилися на політичну силу.

✓ Регіонами України прокотилися акції протесту проти будівництва нових і експлуатації старих атомних електростанцій.

Учасність у них взяли тисячі людей. Зокрема, 26 квітня 1988 року в Києві відбулася перша несанкціонована демонстрація під гаслами — «Геть АЕС з України», «УКК — за без'ядерну Україну», «Не хочемо мертвих зон», «АЕС — на референдум», «Промисловість, землю, воду — під екологічний контроль», «Кожному — персональний дозиметр». А вже невдовзі імперія, побудована на брехні, впала.

✓ Чорнобильська катастрофа остаточно підірвала економічні підвалини СРСР.

Перша несанкціонована демонстрація у Києві. Світлина

Довідка.

У листопаді 1987 року над четвертим реактором станції збудували об'єкт «Укриття» («Саркофаг»). З часом «Сакофаг», зведений із сотень тисяч тонн бетонобетону і металоконструкцій, почав вкриватися тріщинами, загальна площа яких сягнула понад тисячі квадратних метрів. Тому в 2007 році уряд України, Європейський банк реконструкції та розвитку і консорціум французьких компаній NOVARKA підписали угоду про будівництво нового укриття. Його зводили 10 років. У листопаді 2016 року нове укриття встановили в проектне положення, у квітні 2020 року — перевели в режим пробної експлуатації.

Новий безпечний конфайнмент (дослівно «захисна оболонка») вражає своїми розмірами: понад 160 метрів завдовжки, 257 метрів завширшки і 109 метрів заввишки. Загальна вага усього об'єкта з обладнанням складає понад 36 тисяч тонн.

Конфайнмент повністю накрив четвертий реактор, а разом із ним 200 тонн залишків ядерного палива, 43 тисячі кубометрів високорадіоактивних відходів, 630 тисяч радіоактивних відходів і чотири тонни радіоактивного пилу. Його основне призначення — обмежити поширення радіоактивних речовин зі «Саркофагу».

<https://cutt.ly/lwHKpk5y>

Завдання 6. Підсумуйте результати практичної роботи. Обговоріть у спільному колі передумови та наслідки катастрофи на ЧАЕС. Дізнайтеся, яка техногенна катастрофа й чому сталася в Україні у 2023 році.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ, ЇЇ РОЛЬ У РОЗПАДІ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Як називається період, про який йдеться? З ім'ям якого радянського лідера він пов'язаний? Назвіть її лідерів.
«Прискорення, гласність, «очищення» соціалізму від негативних нашарувань минулого. Ось головні завдання. Так вимагає час, іншої альтернативи для нас немає...».

2. Розташуйте перелік подій у хронологічній послідовності.
Прийняття Декларації про державний суверенітет України; утворення Народного руху України за перебудову; катастрофа на Чорнобильській АЕС; «Революція на граніті»; перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР; ухвалення Акта проголошення незалежності України.

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.
А) «перебудова»; «гласність»; культ особи; «нове політичне мислення».
Б) Студентське братство; «Товариство Лева»; Товариство української мови імені Тараса Шевченка; клуб «Сучасник».
В) Народний рух України; Володимир Щербицький; Іван Драч; 1989 рік.
Г) Однопартійність; альтернативні вибори; 1990 рік; «Народна рада».

4. Проаналізуйте світлини та дайте відповіді на запитання.
1. Яка загальноукраїнська акція відображена на фото?
2. Коли вона відбулася? Хто її ініціював?
3. Якій події присвячена ця акція?
4. Чи можна стверджувати, що проведення цієї акції заклало підвалини незалежності України? Відповідь обґрунтуйте.

Учасники акції на Площі ринок у Львові, 1990 рік. Світлина

Учасники акції на трасі у Києві, 1990 рік. Світлина

Учасники акції на трасі при в'їзді у Тернопільську область, 1990 рік. Світлина

Донецька делегація, яка прибула до Києва, щоб долучитися до акції, 1990 рік. Світлина

5. Заповніть пропуски в реченнях.
У грудні 1987 року колишні політичні в'язні оголосили про відновлення Української _____ Групи. У липні _____ року на 50-тисячному мітингу в Львові було заявлено про перетворення її на Українську Гельсінську _____. До керівництва цієї організації увійшли відомі особистості, а головою виконавчого комітету обрано _____, котрий на час її утворення ще відбував покарання на засланні. Невдовзі було оприлюднено програмний документ організації — «_____ принципів УГС». Він узагальнив і висловив вимоги, акумульовані на зборах, мітингах, демонстраціях, конференціях, диспутах, насамперед гарантію права української нації на _____. Таким чином в Україні постала перша _____ комуністичній владі політична партія.

6. Дайте визначення поняттю «*мітингова демократія*». Назвіть прояви «мітингової демократії» в Україні. Як вона вплинула на зміну суспільної свідомості українців?

7. З'ясуйте, про яку історичну подію середини 1980-х—початку 1990-х років йдеться в уривках з історичного джерела.

«Коли ми їхали повз зруйнований реактор, його вигляд був просто жахливим. Я вперше відчув повний жах, коли, фактично, побачив реактор у розрізі, всі конструкції, які зазвичай можна бачити лише під час будівництва. Було зрозуміло, що реактор дихає в атмосферу, викидаючи величезну масу активності».

Пригадайте, чим була зумовлена описана в історичному джерелі подія. Запишіть спогади жителів вашого населеного пункту про цю подію.

8. Пригадайте, у чому суть перетворень, здійснених упродовж другої половини 1980-х — початку 1990-х років в різних сферах суспільного життя та усно (письмово) заповніть таблицю.

Сфера реформ	Зміст реформ	Досягнуті результати
Внутрішня політика		
Економіка		
Соціальна сфера		
Ідеологічна сфера		
Зовнішня політика		

9. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими в § 31 (В'ячеслав Чорновіл) і в § 34 (Леонід Кравчук). Стисло, одним реченням, вкажіть, який внесок у вітчизняну історію зробили ці постаті.

10. Історик Сергій Єкельчик стверджує: *«Масові протести, поза сумнівом, вплинули на те, що Україна перетворилася з радянської республіки на незалежну державу. Однак вирішальну роль відіграло ослаблення центральної влади, що стало наслідком політики комуністів-реформаторів. Без Горбачова, без прикладу прибалтійських республік, а головне — без мовчазної згоди між націонал-комуністами і демократичною опозицією виникнення незалежної України 1991 року було б неможливим».* Чи погоджуєтеся ви з думкою історика? Відповідь аргументуйте.

РОЗДІЛ 5.

СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ.

Четверті президентські вибори 2004 року в Україні проходили в два тури. Західні й центральні області підтримували Віктора Ющенка, а південні й східні — Віктора Януковича. Останній, щоб перемогти, не хтував використанням адмінресурсу. Тому ще до оприлюднення результатів другого туру люди почали облаштовувати на Майдані Незалежності в Києві наметове містечко. 22 листопада кількість мітингувальників зросла до 100 тисяч. Щоб підтримати демократію, до Києва їхали представники різних регіонів. Події на Майдані 2004 року назвали Помаранчевою революцією — за кольором символіки, яку використовували мітингувальники. Ці події стали центральним сюжетом першої і єдиної прозової книги Ліни Костенко «Записки українського самашедшого».

1. Дізнайтеся, як завершилася Помаранчева революція. Доберіть із роману «Записки українського самашедшого» відповідну цитату.
2. У «Записках українського самашедшого» Ліна Костенко писала: «Триста років ходимо по колу. З чим прийшли у двадцяте століття, з тим входимо і в двадцять перше. І жах не в тому, що щось зміниться, — жах у тому, що все може залишитися так само.» Як ви розумієте це висловлювання? Чи актуальне воно зараз?
3. Що ви знаєте про діяльність Ліни Костенко в попередні періоди української історії?

§ 37

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У 1991–2004 РОКАХ

- ✓ Коли було оприлюднено Декларацію про державний суверенітет України?
- ✓ Що ви знаєте про Акт проголошення незалежності України?
- ✓ Хто став першим президентом незалежної України?

1. Початок державотворення в Україні

Здобуття Україною незалежності створило нову соціально-політичну ситуацію. Відходила в минуле радянська епоха з її тоталітарним політичним режимом, одержавленою економікою, деформованими міжнародними відносинами. Нові реалії поставили перед суспільством завдання творення нової України. Серед першочергових завдань, які необхідно було вирішувати владі та суспільству, визначилося декілька: **встановлення недоторканності кордонів**, регламентування порядку їхнього функціонування; **прийняття державної символіки**, визначення громадянства, **правове забезпечення міжнародних відносин**, ухвалення конституції, яка б відповідала новій історичній реальності України; **створення органів безпеки та українського війська**. В економічній сфері нагальними завданнями стали: **перехід до ринкової економіки**, зорієнтованої на соціальні потреби людей; формування фінансової системи, запровадження власної грошової одиниці.

Потребував також чіткого визначення **зовнішньополітичний курс**. Усталеним є твердження, що зовнішня політика є продовженням і розвитком внутрішньої. Її спрямування стало невід'ємною складовою формування зовнішньополітичної стратегії, яка б відповідала інтересам України. Основні засади зовнішньої політики держави були закладені ще Декларацією про державний суверенітет України в липні 1990 року. Надалі завдання полягало у виробленні чіткого механізму реалізації зовнішньої політики та формування її законодавчої бази. Після проголошення незалежності України дедалі більше країн встановлювали дипломатичні відносини з нашою державою. Створювалися дипломатичні і консульські представництва,

Упродовж 1991–1992 років Верховна Рада затвердила низку законів, які закріплювали новий статус держави. У жовтні 1991 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про громадянство України», який визначав громадянство людини її невід'ємним правом. Громадянство було надано всім жителям України, хто не заперечував проти цього і не був громадянином іншої держави. Законодавчо було врегульоване **національне питання**. У статті 1 Декларації прав національностей України, затвердженій у листопаді 1991 року Верховною Радою України, вказувалось: «Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні, культурні права». Водночас Верховною Радою України був прийнятий

Закон України «Про державний кордон України», а в грудні 1991 року — Закон України «Про Збройні сили України», згідно з яким військові на території України мали або добровільно скласти присягу на вірність українському народові, або перейти на службу до будь-якої іншої армії. Постановою Верховної Ради створена Служба національної безпеки України (СНБУ, з 1992 року — Служба безпеки України — СБУ). У січні-лютому 1992 року затверджені державні символи України: музична редакція гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля...», Державний Прапор України (синьо-жовтий), малий Державний Герб — Тризуб, знак княжої держави Володимира Великого. Прийняті законодавчі акти були актуальними і сприяли формуванню елементів нової української держави.

1. Які першочергові завдання постали перед владою незалежної України?
2. Яким документом було закладено засади зовнішньої політики держави?
3. Стисло охарактеризуйте законодавчу діяльність Верховної Ради в 1991–1992 роках.

Державні символи України

Малий герб України

Державний Прапор України

<https://cutt.ly/VwKpCe9T>

Державний Гімн України

Мовою джерела. Іван Франко, письменник, громадський діяч:

«Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів».

Мовою джерела. Леонід Кравчук, перший Президент України:

«Я хотів би, щоб Україна зайняла надійне місце в будівництві європейського дому. Щоб вона вийшла у світ як цивілізована правова держава».

1. Якими хотіли бачити українців і Україну автори висловлювань?
2. Чи реалізовані їхні прагнення на даний момент? Відповідь аргументуйте.
3. Зверніть увагу на світлину поруч. Леонід Кравчук складає присягу Президента України на Акті проголошення незалежності України, Конституції Української РСР. Поруч — відкрите Пересопницьке Євангеліє. Яка історична недоречність була допущена під час інавгурації?

Леонід Кравчук під час інавгурації, 5 грудня 1991 року. Світлина

2. Особливості української багатопартійної системи

Прикметною ознакою суспільно-політичного життя держави в період її становлення було формування багатопартійної системи України. Її особливість — наявність кількох партійних проєктів, контури яких окреслилися в період перебудови: націонал-демократичного спрямування; некомуністичного з орієнтацією на російські цінності і культуру; монолітного блоку партноменклатури комуністичного типу, який орієнтувався на підтримку чинного президента і ще називався «партією влади». В головному ж вибудовувалося два вектори української політики. Націонал-демократи утворювали силу, яка відстоювала європейський вектор, закликала до приєднання України до держав Західної Європи і Північної Америки, що сповідують демократичні цінності. Для них найвища цінність — збереження й зміцнення Української держави. Національно-демократичний блок становили кілька помітних політичних сил: Українська республіканська партія, Українська християнсько-демократична партія, «Державна самостійність України»; це було праве крило цього блоку. Із лівоцентристських партій виділялися Демократична партія України, СДПУ (об'єднана).

Інший вектор становили сили, які мали цивілізаційне спрямування на Росію, з її протиставленням євразійської цивілізаційної моделі світу Заходу. Ліве крило уособлювали Соціалістична партія України та Комуністична партія України. До іншого вектора належала «партія влади» як політиків-«реалістів», котрі прагнули йти протореним за роки комуністичної влади шляхом. «Партія влади» керувала незалежною Україною до 2004 року, залишаючи сталою свою сутність — відданість чинному Президентові та прихильність до цінностей Радянського Союзу. Її діячі змінювали декорації, проголошували курс реформ, але насправді залишалися на фундаменті комуністичної епохи.

Ідеологічні аспекти займали порівняно незначне місце в програмних документах. Позитивним винятком став Народний Рух України — масова організація національно-демократичного спрямування, що за типом наслідувала Народні Фронти європейських країн або польське об'єднання незалежних профспілок «Солідарність». Націонал-демократичні партії не стали бізнесовим проєктом, до них належали переважно представники української інтелігенції, яких тривожив катастрофічний стан національного розвитку. Підприємці ж воліли мати справу з «партією влади», від якої можна було сподіватися на дивіденди для свого бізнесу. Проте більшість політичних партій були неспроможними чинити вагомий вплив на життя суспільства.

1. Який вектор зовнішньої політики відстоювали націонал-демократи?
2. Які партії у зовнішній політиці орієнтувалися на Росію і цінності Радянського Союзу?
3. На кого спиралися націонал-демократи, а хто підтримував «партію влади»?

3. Прийняття Конституції України 1996 року

Стратегічним напрямком державотворчого процесу стало забезпечення правових основ функціонування країни. Утвердився принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Законодавчим органом була Верховна Рада України в складі 450 депутатів, котрі здійснювали свої повноваження на постійній основі. Виконавчу владу представляли Президент і Кабінет Міністрів (уряд). Формувалася нова судова система, що складалась із Верховного суду, загальних, арбітражних, військових судів тощо. Був створений Конституційний суд України, який мав слідкувати за дотриманням конституційних прав і свобод особи. Однак і до сьогодні в діяльності судової системи є багато вад, і вкотре постало завдання приведення вітчизняного судоустрою до світових стандартів. Законодавчо не був також врегульований розподіл повноважень між Верховною Радою, Президентом та органами виконавчої влади. Це ускладнювало процеси державотворення, а суперечки у взаємодії цих владних структур створювали додаткові труднощі. Негативна тенденція особливо посилилася на тлі падіння життєвого рівня населення. Як наслідок — дострокові вибори в березні 1994 року одночасно Президента і Верховної Ради. Президентом України обрали Леоніда Кучму. Він перебував на цій посаді дві каденції упродовж 1994–2004 років, перемігши на чергових президентських виборах у 1999 році в другому турі лідера КПУ Петра Симоненка.

Новий державний статус потребував суттєвих і принципових змін у конституції, навколо проекту якої тривало гостре протистояння між різними політичними силами. 8 червня 1995 року був укладений Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України. У ньому визначено засади діяльності законодавчої і виконавчої гілок влади до прийняття нової Конституції України. На час дії договору розширювались нормотворчі й адміністративні повноваження Президента й органів виконавчої влади, дещо обмежувались права Верховної Ради та місцевих рад. Визнавали чинними лише ті положення Конституції УРСР 1978

року, які узгоджувалися з Конституційним договором. 28 червня 1996 року Верховна Рада ухвалила нову Конституцію України. Цей документ складається з преамбули та 14 розділів. Згідно із Конституцією (стаття 5), Україна є республікою за формою правління. Основний Закон України визначив її державний і суспільний лад, права й обов'язки громадян; окреслив повноваження законодавчої, виконавчої і судової влади. У Конституції України передбачена досить жорстка процедура внесення до неї змін та доповнень. Для схвалення відповідних змін необхідно від 2/3 до 3/4 голосів від конституційного складу Верховної Ради України. Якщо ж зміни скасовують чи обмежують права й свободи людини і громадянина або спрямовані на ліквідацію незалежності чи загрожують територіальній цілісності держави, то Конституція України взагалі не може бути змінена (стаття 157). З прийняттям Конституції України 1996 року втратила чинність Конституція УРСР 1978 року. День прийняття Конституції — 28 червня — став державним святом в Україні.

Суспільно-політичне життя було суперечливим. Зазвичай під час чергових виборів Президента України і Верховної Ради політична ситуація в країні загострювалася. Формування механізму влади й надалі супроводжувалося протистоянням між законодавчою і виконавчою владою та всередині самих владних структур. Елементами суспільно-політичного буття стали також протестні акції. У 2000 році виник «касетний скандал» — політична криза, зумовлена оприлюдненням касетних записів із кабінету Президента України Леоніда Кучми. Вони свідчили про можливу причетність Президента та інших високопосадовців до зникнення 16 вересня 2000 року опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе, засновника і першого головного редактора інтернет-газети «Українська правда». Протести, які розпочалися, згодом переросли в акцію «Україна без Кучми». Не зняли гостроти протистояння в державі парламентські вибори 2002 року. Складність становлення незалежної держави обумовлювала низка чинників: відсутність чіткого механізму взаємодії між законодавчою та виконавчою владою, між центром і регіонами, переважання в керівних структурах старої управлінської верхівки, політична нестабільність, зумовлена передусім протистоянням між Верховною Радою та Президентом, часта зміна урядів (із серпня 1991 року до грудня 2004 року — 13) і головне — повільне реформування економіки й вирішення нагальних соціально-економічних питань. Водночас динаміку суспільно-політичного життя визначали: розширення компетенції структур місцевого самоврядування, зростання політичної активності населення, діяльність різноманітних осередків політичних партій, рухів, громадських організацій.

1. На які гілки поділяється державна влада України?
2. Стисло охарактеризуйте етапи конституційного процесу.
3. Чому час від часу суспільно-політична ситуація в країні загострювалася?

Повідомлення в газеті «Голос України», офіційному виданні Верховної Ради України, про прийняття Конституції України

Мовою джерела. Із Конституції України:

«Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава... Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою... Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю... Держава відповідає перед людиною за свою діяльність... Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами».

1. Хто / що є найвищою соціальною цінністю в державі згідно з Конституцією?

Кого визначено носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні?

2. Кому належить виключне право визначати і змінювати конституційний лад?

3. Перегляньте відео за покликанням: <https://cutt.ly/DwKpCO2X> чи QR-кодом. Які емоції викликало прийняття Конституції України в народних депутатів?

4. Чому її прийняття стало важливою історичною подією?

Леонід Кучма (народився 1938 року)

Народився в селі Чайкине на Чернігівщині. Закінчив фізико-технічний факультет Дніпропетровського університету. За спеціальністю — інженер-механік у галузі ракетної техніки. Кандидат технічних наук, розробник кількох винаходів у ракетобудуванні. Працював у Дніпропетровському конструкторському бюро «Південне», згодом став його керівником. Очолював випробування ракетносія «Циклон-2». У 1990 році розпочав політичну діяльність: був народним депутатом УРСР, прем'єр-міністром України, а упродовж 1994–2004 років — Президент України. За його каденції зупинено спад виробництва, гіперінфляцію, прийнято Конституцію України, запроваджено національну грошову одиницю — гривню. Проведено приватизацію державних підприємств, розпаювання колишніх колгоспних земель. Водночас Леонід Кучма допустив появу олігархічних кланів й обмежив свободу слова. В грудні 1994 року підписав Будапештський меморандум з Росією, Великою Британією і США про гарантії безпеки Україні у зв'язку з набуттям нею без'ядерного статусу. У 1997 році уклав Договір про дружбу, співробітництво і партнерство з Росією, за яким Росія нарешті визнала Україну незалежною державою. Тоді ж Україні довелося поступитися значною частиною Чорноморського флоту. Під час конфлікту з Росією за острів Тузла в Керченській протоці зумів відстояти його українську приналежність. У 2002-2003 роках чітко окреслив наміри України інтегруватися в політичний, економічний та правовий простір Європи та до Північноатлантичного альянсу. Але в 2004 році виключив з Військової доктрини положення про вступ України до НАТО та Європейського Союзу.

Упродовж 2014–2020 років був членом Тристоронньої контактної групи з мирного врегулювання ситуації на Сході України, куди входили представники

України, ОБСЄ, Росії. Всупереч попередженням не вірив, що Росія визнає незалежність ДНР і ЛНР та введе війська в Україну. Коли ж це сталося, заявив: «Україна — не Росія. І ніколи не стане Росією. Не дочекаєтесь».

1. Що в діяльності Леоніда Кучми вам імпонує найбільше?

У той час, коли... на теренах України

Верховна Рада прийняла основний закон держави — Конституцію.

Тоді... у світі

в місті Атланта, у США відбулася урочиста церемонія відкриття XXVI Олімпійських ігор.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- жовтень 1991 рік — прийнято Закон України «Про громадянство України»;
- грудень 1991 рік — прийнято Закон України «Про Збройні сили України»;
- січень–лютий 1992 рік — затверджено державну символіку України: Прапор, Герб, Гімн;
- березень 1994 рік — дострокові вибори Верховної Ради і Президента України;
- 1994–1999 роки, 1999–2004 роки — час президентства Леоніда Кучми;
- 8 червня 1995 рік — підписано Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом України;
- 28 червня 1996 рік — прийнято Конституцію України.

2. Поясніть значення понять: державотворення, державна символіка, конституційний процес, «партія влади».

3. Розгляньте передвиборчі листівки. За кого або проти кого вони агітують голосувати? Хто переміг на президентських виборах, напередодні яких поширювалася перша листівка? Хто здобув більшість голосів на виборах, напередодні яких поширювалася друга листівка?

4. Опрацюйте II розділ Конституції «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина». З'ясуйте: 1) що означає твердження «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними»; 2) які права і свободи можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану; 3) реалізація яких прав і свобод на даний момент для вас є найбільш значимою; 4) які права й свободи людини і громадянина цинічно порушила Російська Федерація в Україні.

- ✓ Коли в Україні вперше почали досліджувати «білі плями» в історії?
- ✓ Коли відбулася Революція на граніті? Які її результати?
- ✓ Що означають поняття «зросійщення», «партія влади»?

1. Помаранчева революція

Чергове загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні пов'язане з президентськими виборами 2004 року. Оскільки жоден із кандидатів не набрав 50% голосів у першому турі виборів Президента України, другий тур голосування між обома кандидатами-лідерами президентської кампанії — Віктором Ющенком та Віктором Януковичем — відбувся 21 листопада 2004 року. 22 листопада 2004 року на майдані Незалежності в центрі міста Києва розпочалася акція громадянської непокори. Приводом стали фальсифікації під час виборів: порушення в ході голосування та підрахунку голосів. Попри результати екзит-полів (опитування виборців, яке проводиться соціологічними службами на виході з виборчих дільниць у день виборів з метою прогнозування їхніх результатів до часу оприлюднення офіційних даних виборчими комісіями), які свідчили про перемогу в другому турі виборів очільника блоку «Наша Україна» Віктора Ющенка, Центральна виборча комісія (ЦВК) віддала перемогу його конкурентові — представнику Партії регіонів («партії влади») Вікторові Януковичу — Прем'єр-міністру України. Для захисту демократії до Києва з'їхалися сотні тисяч людей. В акціях непокори, за оцінками соціологів, брали участь від 5 до 6 млн осіб. Протестні акції проти фальсифікації результатів виборів пройшли в багатьох населених пунктах держави. Натомість переважна більшість населення Сходу і Півдня України підтримали кандидатуру Віктора Януковича. 28 листопада 2004 року в місті Северодонецьку його прихильники провели так званій «Всеукраїнський з'їзд народних депутатів і депутатів місцевих рад», який визнав легітимно обраним президентом України Віктора Януковича. В разі ж обрання на цю посаду Віктора Ющенка було вирішено наполягати на проведенні референдуму щодо зміни адміністративно-територіального устрою України. Прийняті з'їздом рішення згодом були визнані такими, що суперечать Конституції України.

Помаранчева революція.
Київ, майдан Незалежності,
22 листопада 2004 року. Світлина

1. Висловіть припущення, чому події 2004 року на майдані Незалежності у Києві назвали Помаранчевою революцією?

Подану скаргу на результати виборів від імені прихильників партійного блоку «Наша Україна» розглядав Верховний Суд України, який засвідчив численні факти порушення законів і Конституції України під час виборів. Результати другого туру голосування оголошено недійсними і призначено повторне голосування. Задля досягнення консенсусу і стабілізації ситуації були прийняті зміни в Конституцію України, які отримали назву **Конституційна реформа 2004 року**. Вона створювала парламентсько-президентську республіку на відміну від президентсько-парламентської, яка існувала до цього часу. Збільшувався термін функціонування Верховної Ради з 4 до 5 років. Кабінет Міністрів мав формуватися парламентською коаліцією, прем'єр-міністр призначався парламентом за поданням президента. В разі дострокового припинення повноважень президента його обов'язки виконував голова Верховної Ради. Отже, Конституційна реформа урівнювала владні повноваження президента і парламенту.

Політична напруга в суспільстві не спадала. Під час повторного голосування 26 грудня переміг **Віктор Ющенко**. Проте в усіх трьох голосуваннях кожний суперник перемагав на «своїй» території: Віктор Ющенко — у 16-ти областях Західного і Центрального регіонів та в місті Києві. Натомість Віктор Янукович — у 8-ми областях Південного і Східного регіонів, в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі. 25 січня 2005 року Віктор Ющенко склав присягу і заступив на посаду Президента України. Масовий спротив народу фальсифікації владою результатів президентських виборів 2004 року отримав назву **Помаранчевої революції**, оскільки прихильники кандидата в президенти Віктора Ющенка використовували для позначення своєї участі в русі помаранчевий колір (прапорці, шарфи, інші деталі одягу). Під час революції вдалося уникнути кровопролиття. **Помаранчева революція**, що тривала упродовж листопада — грудня 2004 року, засвідчила важливі ментальні зрушення в суспільстві. В Україні відбувалося становлення **громадянського суспільства** як невід'ємного атрибуту правової держави. Його складовими частинами є діяльність політичних партій, здатних репрезентувати групові інтереси, вільне висловлювання власної думки, вільні та альтернативні політичні вибори, розвиток місцевого самоврядування, наявність ринкових відносин. Але на той час громадянське суспільство в Україні перебувало все ще в зародковому стані.

1. Що стало причиною протестних акцій у листопаді 2004 року?
2. Які зміни внесла Конституційна реформа 2004 року?
3. Чи можна вважати Помаранчеву революцію успішною? Відповідь обґрунтуйте.

Мовою джерела. Уривок зі спогадів Любомира Буняка, політика, міського голови міста Львова у 2002–2005 роках:

«Аж раптом сталося несподіване та непрогнозоване: народ відчув себе обдуреним і стихійно вийшов на вулиці столиці. Киян підтримали інші міста України. Розпочалася так звана Помаранчева революція. Під тиском народних мас Верховний Суд України визнав результати другого туру президентських виборів недійсними. Фальсифікації, зловживання

та порушення законодавства [...] під час проведення другого туру виборів були настільки відвертими й масштабними, що їх приховати і навіть применшити було неможливо. Тому Верховний Суд України, визнавши результати другого туру президентських виборів недійсними та скасувавши їх, ухвалив рішення про переголосування, що в народі стали називати третім туром президентських виборів».

1. Які причини Помаранчевої революції називає Любомир Буняк?
2. Що змусило Верховний Суд України, який перебував під впливом «партії влади», визнати результати другого туру президентських виборів недійсними?

2. Внутрішньополітичне становище України в 2005–2009 роках

Перед новообраним Президентом Віктором Ющенком і його командою постало багато складних проблем, які потрібно було вирішувати: **примирити українське суспільство, продовжити економічні реформи, подолати корупцію (відокремити бізнес від політики), просуватися до НАТО і ЄС та не погіршити відносини з Росією.** Зміна політичної влади додала оптимізму українському суспільству. Віктор Ющенко мав великий кредит довіри (президента підтримували до 80 % громадян), але мало часу на його виправдання. Затверджена програма роботи уряду називалася «Назустріч людям». Початок діяльності уряду був доволі оптимістичним. Без підвищення

Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», заснований з ініціативи Віктора Ющенка у Києві в 2008–2009 роках. Світлина

податків і жодної позики збільшено доходну частину державного бюджету та зменшено суму державного боргу. Зріс рівень доходів громадян, соціальних виплат і пенсій, збільшилася допомога при народженні дитини. Значну увагу приділяли поверненню із забуття національної історії українців. З ініціативи Віктора Ющенка були відкриті «Мистецький арсенал» у Києві на Печерську, реконструйовані стара козацька столиця гетьмана Івана Мазепи в Батурині та палац

Кирила Розумовського, створено музей «Героїв Крут» на честь полеглих у боротьбі з більшовиками в 1918 році гімназистів і студентів. Для формування історичної пам'яті багато зробили акції зі вшанування жертв Голодомору 1932–1933 років. **28 листопада 2006 року** Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», що офіційно визнає Голодомор 1932–1933 років актом геноциду українського народу.

Проте провести ефективні реформи в державному і приватному секторах економіки не вдалося. Люди сподівалися, що Президент та уряд саме на цьому напрямі зможуть досягти прогресу. Але так не сталося. **Відсутність реформ у господарському секторі стала найбіль-**

шою проблемою післяпомаранчевих часів. Це розчарувало людей, які підтримали Майдан. До того ж економічну ситуацію в країні ускладнила світова фінансово-економічна криза 2008–2009 років. Спроби глави держави створити ефективну систему управління не мали стратегічного характеру, а тому не змінили ситуації кардинально. У Верховній Раді не вдалося сформувати міцну пропрезидентську більшість, яка б законодавчо забезпечувала здійснення необхідних реформ. Кадрова політика на регіональному рівні також була не зовсім послідовною. Людям важко було зрозуміти, чому до влади поверталися ті особи, проти яких вони стояли на Майдані. Як наслідок, **змінилося лише обличчя влади, але не її суть.**

Майже відразу після виборів почалися негаразди та інтриги в команді Президента, її покидали одна за одною люди Майдану. Постійні конфлікти супроводжували стосунки між двома лідерами Помаранчевої революції — Президентом Віктором Ющенком та Прем'єр-міністром Юлією Тимошенко. Все це негативно впливало на роботу державного апарату. Хоча президентові вдавалося частково знижувати рівень напруги в суспільстві, проте відсутність успіхів насамперед в економічній сфері призвела до програшу партій національно-демократичного напрямку на дострокових парламентських виборах у 2007 році. Перемогу вчергове отримала «партія влади». Посаду Прем'єр-міністра обійняв знову **Віктор Янукович**, котрий в **2010 році** був обраний Президентом України.

1. Розвитку якої сфери надавав особливого значення Віктор Ющенко?
2. Які проблеми залишилися нерозв'язаними за час президентства Віктора Ющенка?
3. Які результати виборів до парламенту 2007 року і президентських виборів 2010 року?

1. Проаналізуйте, як змінився розмір мінімальної зарплати протягом 2005–2010 років.
2. Який показник варто додати до графіка, щоб зробити об'єктивний висновок про розвиток економіки України в окреслений період?

Віктор Ющенко (народився 1954 року)

Народився в селі Хоружівка Сумської області. Закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут. Здобув ступінь кандидата економічних наук. Із 1993 року очолював Правління Національного банку України. Один з ініціаторів фінансової реформи, внаслідок якої було запроваджено українську грошову одиницю — гривню. В 1999 році

став Прем'єр-міністром України. На виборах до Верховної Ради 2002 року очолював політичний блок «Наша Україна», за результатами яких став народним депутатом України. Завдяки подіям Помаранчевої революції добився переголосування другого туру президентських виборів. Упродовж 2005–2010 років — Президент України. У 2005 році разом із Президентом Грузії Міхаїлем Саакашвілі був номінований на Нобелівську премію миру, оскільки вони «завоювали підтримку народу, відстоюючи демократію, свободу і громадянські права». Ініціював прийняття Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», де Голодомор визнано геноцидом українського народу; сприяв відкриттю низки музейних установ та реставрації пам'яток культури; проводив проєвропейську зовнішню політику. Проте Віктор Ющенко не зміг створити дієву політичну команду, не налагодив співпрацю з урядом і парламентом. Залишилися невирішеними низка соціально-економічних питань.

Із 2011 року — співголова Ради з питань розвитку Національного культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал». Захоплюється живописом, гончарством, бджільництвом.

1. *Що в діяльності Віктора Ющенко вам імponує найбільше?*

3. Спроби формування авторитарного режиму в 2010–2013 роках

Віктор Янукович повернув у дію командно-адміністративну систему. Створена **управлінська вертикаль фактично означала відновлення олігархічної моделі розвитку держави**, за якої усе вирішує політико-промислове лобі найбільших компаній, що склалися за рахунок непрозорого перерозподілу державної власності. Віктора Януковича підтримували передусім фінансово-економічні групи Донбасу — регіону, з яким тривалий час була пов'язана його діяльність. У жовтні 2010 року Конституційний суд відмінив Конституційну реформу 2004 року й відновив в Україні **президентсько-парламентську форму правління**. Відтак Президент зміг зосередити у своїх руках більшість владних повноважень у країні.

Основним напрямком соціально-економічної політики Президент Віктор Янукович і Прем'єр-міністр Микола Азаров проголосили подолання наслідків світової економічної кризи, проведення податкової, пенсійної реформ, скорочення бюрократичного апарату, розвиток культури. Проте ці гасла не були реалізовані на практиці. **Цінності радянського минулого ставали домінуючими в житті суспільства**. До прикладу, у 2012 році Верховною Радою був ухвалений Закон «Про засади державної мовної політики», запропонований депутатами Вадимом Колесніченком і Сергієм Ківаловим, що при незмінності визнання української мови як державної в Україні істотно розширював використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов не менше 10% від населення певного регіону, а в окремих випадках і менше 10%. Закон викликав неоднозначну реакцію в українському суспільстві. Його авторів звинуватили в посиленні зросійщення. Після набуття чинності закону окремі обласні й місцеві ради проголосили

російську мову регіональною. Окрім того, у західних областях регіональною було визнано угорську, молдовську, румунську мови.

У зовнішній політиці пріоритетним напрямком стала орієнтація на Російську Федерацію. Її керівництво схияло Віктора Януковича вступити в Митний союз, що означало приєднання України до євразійського політико-економічного простору і кінець двадцятирічним потугам увійти в ЄС. Додатковим чинником тиску на українське керівництво з боку Російської Федерації стала проблема російського Чорноморського флоту. Саме через свої збройні сили вона намагалася зберегти домінуюче становище на півострові. Україні не вдалося підпорядкувати собі увесь флот і утвердитися в Севастополі — місті, де базувався російський флот. При розподілі флоту в 1995 році Україні дісталася 18 % кораблів, Росії — 82%. У справах флоту Росія завжди діяла з позицій сили, підкреслюючи, що Севастополь — це її територія. За міждержавним договором 1997 року російський флот мав у 2017 році залишити севастопольську базу. Проте в 2010 році в місті Харкові була підписана угода між Україною і Російською Федерацією, за якою встановили термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України із 2017 до 2042 року з автоматичним продовженням на п'ять років, якщо жодна зі сторін не буде мати заперечень. Угоду ратифікували Верховна Рада України та Державна Дума Російської Федерації. Ці домовленості отримали назву **Харківська угода**. Вона викликала неоднозначну реакцію в українському суспільстві. Частина опозиційних сил наполягала на притягненні до відповідальності Віктора Януковича. Однак далі протестів справа не дійшла. Натомість Російській Федерації вдалося реалізувати в тому часі свій геополітичний інтерес. Варто відзначити, що формально Віктор Янукович не виступав проти ЄС, але він нічого не робив, щоб наблизити Україну до Європейського Союзу.

1. *Яким чином Віктору Януковичу вдалося перебрати більшість владних повноважень?*

2. *Які зміни відбувалися у внутрішній політиці за президентства Віктора Януковича?*

3. *Орієнтація на яку державу була пріоритетом у зовнішній політиці президента?*

Мовою джерела. Зі звернення народного артиста України Богдана Ступки, українського письменника Івана Драча до Президента України Віктора Януковича щодо законопроекту Колесніченка–Ківалова:

«Цим законопроектом правляча партія — Партія регіонів — здійснює замах на найсвятіше українського народу — на його мову. Українська мова конституційно закріплена як єдина державна мова в Україні, а надання регіонального статусу російській мові та ще 17 мовам національних меншин є нічим іншим, як спробою узаконити русифікацію України. В Україні російській мові ніщо не загрожує. Захищати російську мову таким способом означає поставити під загрозу існування української мови та української державності. Цього український народ не допустить і буде вимагати від Президента України як гаранта Конституції України покласти край антиконституційним діям Партії регіонів, яка разом із комуністами намагається продовжувати комуністичну політику русифікації України».

1. *Яку загрозу для існування української мови і української державності вбачали діячі української культури в законі Колесніченка–Ківалова?*

2. *Дізнайтеся, як відреагував на звернення діячів культури Віктор Янукович.*

Віктор Янукович (народився 1950 року)

Народився в місті Єнакієве на Донеччині. Навчався в Єнакіївському гірничому технікумі, Донецькому політехнічному інституті. Упродовж 1997–2002 років займав посаду голови Донецької облдержадміністрації. Очолював Партію регіонів. Був Прем'єр-міністром України в 2002–2004 та 2006–2007 роках. Двічі балотувався на посаду президента. У 2004 році поступився Віктору Ющенку, а в 2010 році з невеликим відривом переміг Юлію Тимошенко. Був главою держави упродовж 2010–2014 років. За час президентства призначав на керівні посади здебільшого вихідців з Донбасу (так звана «сім'я» Януковича); ініціював зміну форми правління в Україні на президентсько-парламентську, підписав Харківську угоду з Російською Федерацією, відмовився підписувати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС в 2013 році. Його політика призвела до системної кризи й Революції Гідності. В 2014 році втік з України до Росії. 24 січня 2019 року визнаний винним у державній зраді, пособництві у веденні агресивної війни, за що нині засуджений на 13 років позбавлення волі.

У той час, коли... на теренах України

Президентом обрали Віктора Ющенка, лідера Помаранчевої революції.

Тоді... у світі

у Грузії на виборах президента перемогу здобув лідер «Революції троянд» Міхеїл Саакашвілі.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- 22 листопада 2004 року — початок Помаранчевої революції;
- листопад–грудень 2004 року — Помаранчева революція;
- 8 грудня 2004 року — проведено Конституційну реформу, затверджено парламентсько-президентську форму правління в Україні;
- 26 грудня 2004 року — Президентом України обрано Віктора Ющенка;
- 2005–2010 роки — Президентство Віктора Ющенка;
- 2010–2014 роки — Президентство Віктора Януковича;
- 2005 рік — Харківська угода з РФ, за якою встановили термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України із 2017 до 2042 року.

2. Поясніть значення понять: *громадянське суспільство, Помаранчева революція.*

3. Що таке екзит-пол? Проаналізуйте результати екзит-полу та дані ЦВК про результати другого туру Президентських виборів у 2004 році. Наскільки вони відрізняються? Що стало причиною Помаранчевої революції?

4. Ознайомтеся із фрагментом виступу Ханне Северінсен, колишнього співдоповідача ПАРЄ по Україні, про діяльність Януковича в перші два місяці президентства та дайте відповіді на запитання. «Я дуже занепокоєна. Я завжди знала, що в Україні вразлива демократія. Але я навіть не уявляла, що за два місяці, відколи працює новий Президент, — він використав їх для того, щоб підібрати під себе уряд, скасувати результати виборів 2007 року, повністю підкорити собі Вищу раду юстиції, Верховний Суд, СБУ і навіть парламент». Що викликало занепокоєння Ханне Северінсен? Чи згодні ви з твердженням, що діяльність Януковича завдала важкий удар по демократії в Україні? Відповідь обґрунтуйте.

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ-2004

§ 39

СТАНОВИЩЕ В ЕКОНОМІЦІ

- ✓ Чим відрізняються командно-адміністративна й ринкова економіки?
- ✓ Розвиток якої галузі промисловості був пріоритетним в УРСР?
- ✓ Пригадайте, коли і якими методами було запроваджено колгоспи.

1. Суперечності становлення ринкової економіки

У 1992 році Верховна Рада ухвалила «Основи національної економічної політики України», які передбачали роздержавлення і приватизацію, структурну перебудову та модернізацію промисловості. Аналітики оцінювали тогочасні перспективи держави в становленні ринкової економіки як найкращі з-поміж усіх пострадянських республік. Однак утвердження ринкових відносин в економічній сфері відбувалося досить повільно. Кожний наступний уряд та президент розпочинали діяльність з обіцянок реформування посткомуністичної економіки України. Проте практичних кроків у цьому напрямі було зроблено небагато. Головних перешкод в реформуванні економіки було декілька. Насамперед брак досвіду, відсутність у керівництва держави наполегливості в проведенні ринкових реформ, його намагання зберегти елементи командно-адміністративної економіки. Доповнювала негативні тенденції фінансова нестабільність. У 1992 році уряд увів до обігу купони багаторазового використання або ж купонокарбованці, які були попередниками гривні — української національної валюти. Вони мали забезпечувати захист внутрішнього споживчого ринку. Та запровадження цих тимчасових грошей лише частково і на короткий час стримало зростання цін. У 1993 році в Україні виникла гіперінфляція — ситуація, коли ціни стрімко зростають разом зі швидким знеціненням грошової одиниці. Рівень інфляції був найвищим у світі і становив 10256%. У той час в обігові переважали купонокарбованці із шестизначними числами. Люди одномоментно ставали «мільйонерами», але при цьому мали низьку купівельну спроможність. У магазинах розплачувалися пачками грошей за традиційні продукти харчування чи товари повсякденного вжитку.

Банкнота номіналом 1 мільйон купонокарбованців, 1995 рік

1. Яке явище в економіці України відображає поява такої купюри?

Входження України у світовий ринок показало неспроможність більшості українських підприємств витримувати конкуренцію через брак сучасного менеджменту та відстале технічне оснащення. Специфікою української приватизації (перехід майна з державної і комунальної власності на користь фізичних та недержавних юридичних осіб) були її непрозорість і підклимність, тобто вона відбувалася з

явними порушеннями. Приватизація державних підприємств ніби й давала державному бюджету додаткові кошти, але вони були мізерними, бо без відкритого процесу торгів об'єкти діставалися за безцінь особам, пов'язаним із посадовцями того чи іншого державного підприємства. Внаслідок цього власністю не міг заволодіти ефективний приватний власник, який мав відповідні обігові кошти для оздоровлення виробництва. В 1998 році українська економіка, яка переживала не найкращі часи, дивом уникла дефолту — відмови держави сплачувати свої боргові зобов'язання перед іноземними кредиторами. Криза вилилася в рекордне на ті часи зростання **тіньової економіки** — господарської діяльності, яка розвивалася поза державним обліком. Власники тіньових підприємств не сплачували податків, збільшуючи власні прибутки. Зовнішній борг збільшився до 40% ВВП, сталося падіння економіки від 10 до 28% в різних галузях, відбувся стрибок курсу з 2 до 4 гривень за долар. Наприкінці 1990-х років вдалося частково стабілізувати економіку. 2000 рік став першим роком зростання з часу здобуття Україною незалежності. Цьому сприяла зокрема проведена фінансова реформа.

У вересні 1996 року запровадили національну грошову одиницю — гривню. Позитивна динаміка економічного зростання була перервана світовою економічною кризою 2008 – 2009 років. Однак вже в 2010 році вдалося подолати наслідки економічної кризи. На український ринок зайшов іноземний капітал, який інвестували в галузі переробної промисловості, сферу оптової та роздрібною торгівлі — туди, де швидко з'являються нові товари, змінюється асортимент, повертаються витрати та є невисокі комерційні ризики. Зарубіжних інвесторів приваблював місткий внутрішній ринок з більшості товарних позицій; географічне розташування України на перетині основних транспортних шляхів між Європою та Азією; порівняно дешева та водночас кваліфікована робоча сила; науковий потенціал; розвинена інфраструктура (наявність портів, мостів, летовищ, складів, систем зв'язку, водопостачання) та інше. Проте притік іноземних інвестицій у країну гальмували корупція, неефективна судова система (неможливість захистити право власності чи справедливо вирішити бізнес-суперечку), митні процедури, часті зміни законодавства; отримання великої кількості дозвільних документів у різних

Банкнота 10 гривень.
Рік випуску 1992, рік
введення в обіг — 1996

Дізнайтеся: 1) чому банкноти, випущені в 1992 році, ввели в обіг аж через 4 роки; 2) яка 10-гривнева купюра викликала заперечення істориків і чому.

ринку з більшості товарних позицій; географічне розташування України на перетині основних транспортних шляхів між Європою та Азією; порівняно дешева та водночас кваліфікована робоча сила; науковий потенціал; розвинена інфраструктура (наявність портів, мостів, летовищ, складів, систем зв'язку, водопостачання) та інше. Проте притік іноземних інвестицій у країну гальмували корупція, неефективна судова система (неможливість захистити право власності чи справедливо вирішити бізнес-суперечку), митні процедури, часті зміни законодавства; отримання великої кількості дозвільних документів у різних

інстанціях та інші. Відтак попри поступове зростання економічного потенціалу зберігалися старі недоліки пострадянської системи.

1. Чому перехід до ринкової економіки відбувався вкрай повільно?
2. Як відбувалася приватизація? Що таке тіньова економіка?
3. Що приваблювало іноземних інвесторів в Україні, а що відтило?

2. Становище в промисловості

Визначальна роль у промисловому виробництві належала галузям **важкої промисловості**. Вони працювали переважно на експорт, і тільки це давало змогу їм триматися на плаву. Проте в перші роки незалежності й тут означилися негативні тенденції, позаяк виробничі цикли розраховані тільки на первинну обробку металу або сировини. Продукцію для широкого вжитку з нашого металу та напівфабрикати на ринок споживача спрямовували вже західні фірми. Технічний рівень металургійної і машинобудівної галузей залишався вкрай низьким. Виробництвом продовжували керувати директори, які звикли працювати не у ринкових, а в командно-адміністративних умовах народного господарства.

Одна з доменних печей Дніпровського металургійного заводу. Світлина

1. Які перспективи розвитку важкої промисловості в сучасних умовах?

Негативно позначилася на промисловому виробництві **енергетична криза**. Головні її причини — зменшення поставок енергоносіїв із Росії та розрахунок за них за світовими цінами, до яких Україна не була готова. Вітчизняна промисловість була енергозатратною і в радянський період базувалася на низьких цінах на енергоносії. Програми щодо збільшення видобування газу щораз провалювалися, що робило країну залежною від основного постачальника блакитного палива — Російської Федерації. У складній ситуації опинилась атомна енергетика, що виробляла близько третини української електроенергії. Негативне ставлення суспільства до цієї галузі, проблема постачання ядерного палива із Росії та захоронення радіоактивних відходів ускладнили умови роботи атомних електростанцій.

Попри труднощі періоду становлення, з 2000 року спостерігалось зростання темпів промислового розвитку. Цьому сприяли проведені модернізаційні заходи, використання нової техніки і технологій, орієнтація частини виробництва на експорт. До прикладу, між 2000 і 2008 роками експорт промислової продукції зріс майже на 50%. В структурі промисловості найвищу питому вагу займали чорна

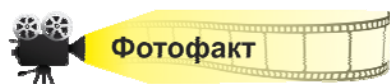
металургія, машинобудування, електроенергетика, хімічна та харчова галузі. І надалі провідне місце займала **чорна металургія**. Вона забезпечувала понад 25% промислового виробництва, майже 40% валютних надходжень в Україну і майже 10% до бюджету держави. Україна входила до десятки найбільших виробників і експортерів металів. Понад 80% металопродукції експортувалося до країн Європи, Азії, Близького Сходу, Південної Америки. Важливою галуззю економіки залишалася також **ракетно-космічна**. Провідний центр — конструкторське бюро «Південне» та виробниче об'єднання «Південний машинобудівний завод» у місті Дніпро. Тут сконструювали і виготовили понад 400 штучних супутників Землі, серійно виробляли ракети-носії, космічні апарати. Значним досягненням вітчизняних фахівців стало створення космічних штучних апаратів «Січ-1», «Океан-О», ракетоносіїв «Зеніт», «Дніпро», «Циклон». Україна відома також апаратурою стикування для міжнародної космічної станції, об'єктами наземної інфраструктури: станціями для глобальних навігаційних супутникових систем, мережею спостережень геофізичних явищ. Позитивну динаміку демонстрували інші галузі промисловості.

1. Як розвивалася важка промисловість в перші роки незалежності?
2. Які процеси відбувалися в енергетичному секторі економіки України?
3. Назвіть провідні галузі в структурі промисловості держави.

Мовою джерела. Уривок із праці Миколи Рябчука «Дві України»:

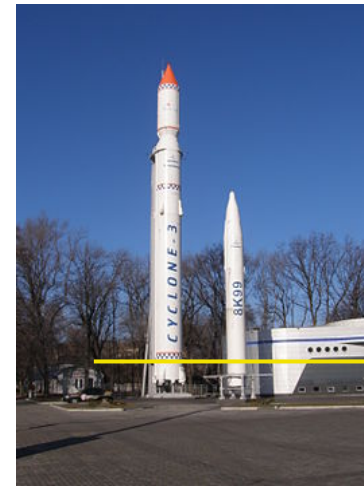
«Політологи охрестили політико-економічні системи, збудовані в Україні й Росії, як blackmail state — «шантажистська держава». Суть її полягає в тому, що замість колишнього тотального ідеологічного шантажу застосовується ефективніший економічний. З одного боку, держава створює такі умови, що практично жоден її громадянин не може вижити, не порушуючи тих або тих законів чи приписів. Підприємець мусить приховувати частину податків, бо не в силі їх усіх заплатити, викладач бере дрібні хабарі від студентів, бо не може вижити із сім'єю на мізерну зарплату (як і мільйонер, що збирає «данину» з вуличних торговців), робітник виготовляє «ліву» продукцію на заводі, що місяцями простоє і не платить йому зарплати, ну, а решта пересічних громадян дружно роками не платять за газ, електрику, воду та інші комунальні послуги. Держава нібито толерує всі ці дрібні (а часом і не дуже дрібні) порушення, але — і це вже другий бік справи — лише доти, доки громадянин залишається лояльним підданим і не «рипається», себто не намагається стати власне громадянином — із незалежними думками, вчинками та висловлюваннями».

1. У чому суть політико-економічної системи, яку політологи назвали blackmail state?
2. Чи існує ця система й досі? Свою думку обґрунтуйте.

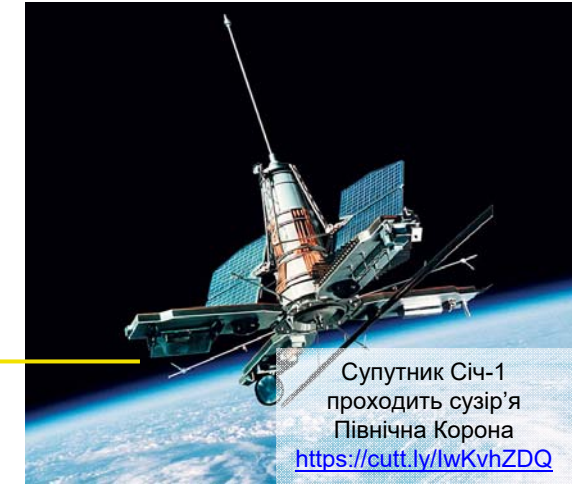

Ракета-носієй «Циклон-3» розроблена Державним конструкторським бюро «Південне» імені Михайла Янгеля для запусків космічних апаратів наукового, прикладного, комерційного та військового призначення на кругові та еліптичні (у формі еліпсу) орбіти. Діапазон висот складає від 150 до 10000 км. Ракета-носієй може здійснити запуск космічного апарату загальною масою від 550 до 4000 кг. 31 серпня 1995 року цією ракетою-носієм виведений на орбіту перший космічний апарат «Січ-1» під юрисдикцією України. Висота орбіти складала 659 км, а маса космічного апарата під час запуску — 1915 кг. Призначення

«Січ-1»: спостереження за поверхнею Землі для ведення господарської діяльності, проведення наукових експериментів з дослідження іоносфери й магнітосфери.

Ракета-носієй «Циклон-3» і міжконтинентальна балістична ракета в парку ракет у місті Дніпро.
Світлина

Супутник Січ-1 проходить сузір'я Північна Корона
<https://cutt.ly/lwKvhZDQ>

Космічний апарат «Січ-1».
Світлина із сайту Державного космічного агентства України

1. Дізнайтеся, які ще українські космічні апарати були виведені на навколосезну орбіту. Яке їхнє цільове призначення?
2. Пригадайте 1-2 факти про Михайла Янгеля, іменем якого названо Державне конструкторське бюро «Південне».

3. Зміни в сільському господарстві

Економічна криза, яка охопила всю державу, особливо гостро відчувалася у сільському господарстві. В СРСР ця сфера виробництва була донором промисловості, забезпечуючи її сировиною, а населення міст — продуктами харчування. Упродовж 1991–1992 років Верховна Рада прийняла **Закони України «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю»**. Вони мали сприяти утвердженню на селі альтернативних колгоспно-радгоспній системі форм господарювання і забезпечити позитивну динаміку розвитку сільськогосподарського виробництва. Однак на практиці ці законодавчі акти впроваджували повільно. Косметичне перетворення колгоспів на **КСП — колективні селянські господарства** — не приносило реальних зрушень на селі. Ними керували переважно колишні голови колгоспів. У Верховній Раді сформувалося колгоспно-радгоспне лобі, під тиском якого в сільське господарство виділяли кошти, однак до рядового колгоспника чи працівників радгоспів ці кошти зазвичай не доходили, осідаючи на рахунках посередників. **Фермерські господарства** як

альтернативу колгоспній системі створювали повільно. Існували різноманітні перепони, бо пострадянська номенклатура розглядала фермерів як своїх конкурентів у близькому майбутньому й перешкоджала розвитку їхніх господарств. Перевірки з боку фіскальних органів, складність в отриманні банківської позики, рейдерство, невизначеність законодавства призводили до банкрутства фермерів та відтоку робочої сили.

Невирішеним законодавчо тривалий час залишалися питання створення ринку землі та нових форм господарювання — від кооперативної до фермерської. Старі та нові партії займалися, по суті, соціальною демагогією. Говорили, що земля не може стати товаром як всенародна цінність і власність. Стверджували, що багаті іноземці при створенні ринку землі залишать зубожілим місцеве населення. Ці «страшилки» здійснювали негативний вплив на українців. Тимчасом як лише за вільного обігу землі та розумного контролюючого законодавства можна створити ефективного власника як сільськогосподарського підприємства, так і фермерського господарства. Класик консервативної ідеології в українській суспільній думці В'ячеслав Липинський у праці «Листи до братів-хліборобів» закликав до утвердження в Україні середньої та дрібної приватної власності на землю. Лише за таких умов можливе виникнення середнього класу, зацікавленого у власній державі та підтримці національної культури.

Картина Євгена Павлова
«Пшеничне поле». 2010 рік

1. Які емоції викликає у вас цей мистецький твір?
2. Підшукайте уривок з поезії, який відповідає зображеному.

Однак попри труднощі, сільськогосподарські виробники забезпечували населення якісними продуктами харчування та промисловість сировиною. 2002 року схвалено Земельний кодекс України, який закріпив приватну власність на землю. Досить динамічно розвивалося зернове господарство і тваринництво. Основна зернова культура України — озима пшениця. Другою за розмірами площ посівів був ячмінь, третьою — кукурудза. Значні площі відводили під посіви гречки. За рівнем виробництва зерна Україна посіла одне з провідних місць у світі. Зокрема в 2011 році зібрано рекордний врожай зернових — 55 млн тонн. Серед технічних культур поширені соняшник, льон-довгунець, цукровий буряк, хміль, тютюн. Важливими галузями сільського господарства стали овочівництво, садівництво та виноградарство. Позитивна динаміка в розвитку сільського господарства зумовлювалася наявністю багатих земельних ресурсів і достатньою кількістю кваліфікованої робочої сили. Потенціал сільського господарства перевищив потреби держави.

Україна стала одним із світових лідерів експорту зернових і кормових культур, соняшникової олії, фруктів і овочів, вносячи тим самим свою вагомую частку в розв'язання світової проблеми голоду.

1. Що перешкоджало розвитку фермерського господарства?
2. Які загрози й переваги створення ринку землі в Україні?
3. Що зумовило позитивну динаміку розвитку сільського господарства?

У той час, коли... на теренах України

було запроваджено національну валюту — гривню (вересень 1996 року).

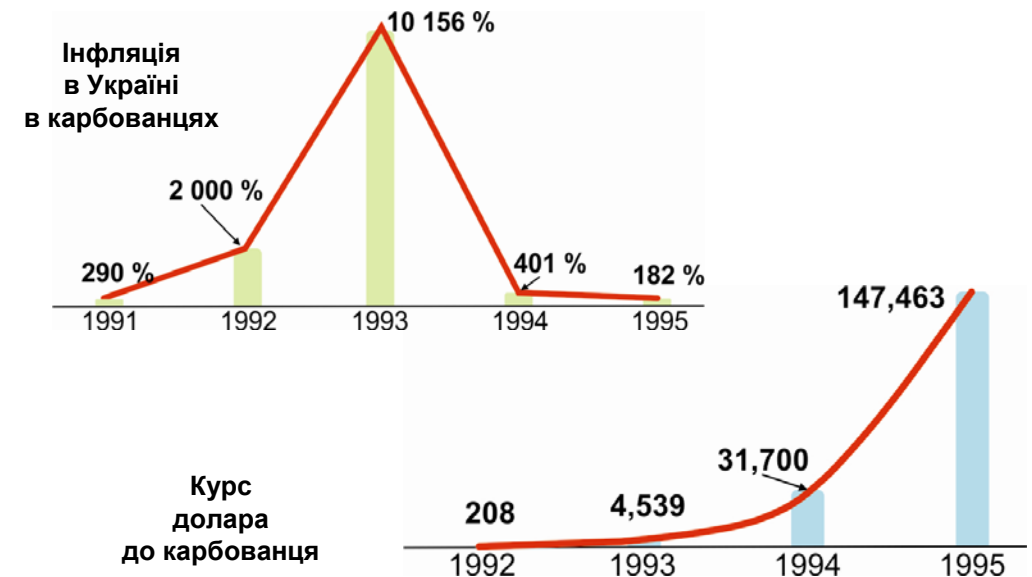
Тоді... у світі

в США компанія Motorola почала продаж мобільного телефону моделі StarTAC, який став одним із перших мобільних телефонів (січень 1996 року).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1992 рік — ухвалено «Основи національної економічної політики України»;
  - вересень 1996 року — запроваджено національну валюту — гривню;
  - 2002 рік — прийнято Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю.
2. Поясніть значення понять: *інфляція, дефолт, приватизація, тіньова економіка*.
3. Дослідіть, які країни є найбільшими споживачами сільськогосподарської продукції України (зернові й технічні культури, овочі, фрукти, виноград). На основі дослідження доведіть або спростуйте думку: «Україна — житниця Європи».
4. Опрацюйте графіки «Інфляція в Україні в карбованцях» та «Курс долара до карбованця» (джерело: Державна служба статистики України) та дайте відповіді на запитання.
  - 1) У якому році інфляція досягла піку, а коли — суттєво знизилася? Чим це пояснюється, на вашу думку? 2) Чи співпало зростання курсу долара до карбованця із зростанням інфляції? Як ви вважаєте, чим це зумовлено? 3) Коли курс долара до карбованця був найвищим, а коли найнижчим у цьому часовому періоді?

- ✓ Поясніть значення понять: *депопуляція, урбанізація, еміграція*.
- ✓ Представники яких національностей мешкають в Україні?
- ✓ Коли кримських татар було депортовано з Криму?

1. Демографічні процеси

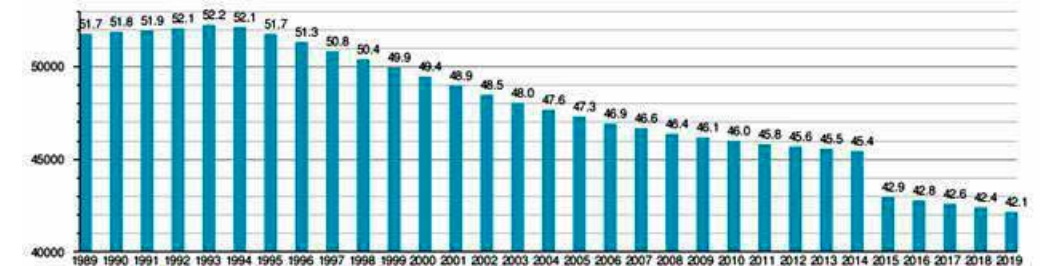
Прикметна ознака демографічної ситуації в Україні — **зменшення чисельності населення**. На це впливало кілька факторів: спад народжуваності, зменшення тривалості життя, економічна нестабільність, старіння населення, міграційні процеси — з країни виїжджало більше людей, ніж поверталось. Звернемося до мови цифр. Отже, найбільша кількість жителів держави була зафіксована в **1993 році — 52 мільйони 244 тисячі осіб**. Натомість у **2013 році** за даними Державної служби статистики цей показник становив **45 мільйонів 469 тисяч 812 осіб**. У 1991 році народилося 630 тисяч 800 дітей. Надалі рівень народжуваності поступово зменшувався і становив у середньому 400 тисяч малюків на рік.

Важливим показником демографічних процесів є **тривалість життя населення**. В Україні вона становила відповідно 69 років у 1991 році та 71 рік у 2013 році. Середній вік жінок у 1991 році складав 74 роки, чоловіків — 67; у 2013 році відповідно 76 і 66 років. Світова організація здоров'я вважає, що на 50% тривалість життя залежить насамперед від способу життя людини. Чоловіки живуть менше, ніж жінки. Серед причин такої ситуації демографи виокремлюють наступні: нездорове харчування, вживання алкоголю, малорухливий спосіб життя. До того ж чоловіки частіше працюють у шкідливих умовах, ніж жінки. Зазвичай чоловіки більш зверхньо ставляться до свого здоров'я і рідше звертаються до лікаря. Все ж таки визначальним чинником тривалості життя є прагнення самої людини зменшити негативні впливи на власний спосіб життя.

У містах України проживало вдвічі більше мешканців, ніж в сільській місцевості. Майже у всіх регіонах України тривалість життя мешканців міст була вищою, ніж у селі. На початку 2000-х років нараховувалося майже півтори сотні сіл, що перебували на адміністративному обліку, але там ніхто не жив. Майже 8 тисяч сіл спеціалісти відносили до деградуючих, тобто таких, де проживало порівняно небагато мешканців переважно пенсійного віку. Винятками стали Автономна Республіка Крим і Закарпатська область, у яких відбулося збільшення сільського населення відповідно на 13% і 6%. Джерела приросту були різними: на Кримському півострові — внаслідок міграційного притоку, в Закарпатті — природного приросту. Незважаючи на ускладнення демографічної ситуації, Україна й надалі залишалася однією з найбільших за чисельністю населення держав Європи.

1. Що впливало на зменшення чисельності населення в Україні?
2. Від яких факторів залежить тривалість життя?
3. Яке співвідношення чисельності міського й сільського населення?

Діаграма. Чисельність населення України в 1989–2019 роках, млн осіб (джерело: інтернет-видання «Слово і діло»)

1. Проаналізуйте за діаграмою, як змінювалася чисельність населення України упродовж 1989–2019 років (з 1 січня 2018 року без урахування даних з АР Крим, Донецької і Луганської областей).
2. Як ви вважаєте, які політичні й економічні чинники не вплинули на зміни в чисельності населення України?
3. Дізнайтеся, яке місце посідає Україна в Європі та світі за чисельністю населення.

2. Етнонаціональна структура населення

Україна — **поліетнічна держава**. Згідно з переписом 2001 року національний склад населення характеризувався значною перевагою основної нації — **українців**. Вони становлять 77,8 % всіх жителів держави. До найбільших національних спільнот, які населяють територію України, входять росіяни, білоруси, молдавани та болгарини. Великими етнічними спільнотами є угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени. Всього на теренах України проживають понад 100 національностей. Поставши як незалежна держава в 1991 році, Україна змогла **уникнути внутрішніх конфліктів на національному ґрунті**. Держава гарантувала всім національностям право на збереження їхнього традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, взяла обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

Безперечною заслугою незалежної України стала розробка законодавчої бази, яка врегульовувала міжнаціональні відносини, забороняла дискримінацію громадян за національною ознакою. Засади державної політики в національному питанні були сформульовані в **Декларації прав національностей України**. Законодавчо закріплювалося право кожного народу на використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, розвиток літератури, мистецтва, засобів масової інформації, утворення національних навчальних закладів. У Конституції України гарантовано всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її

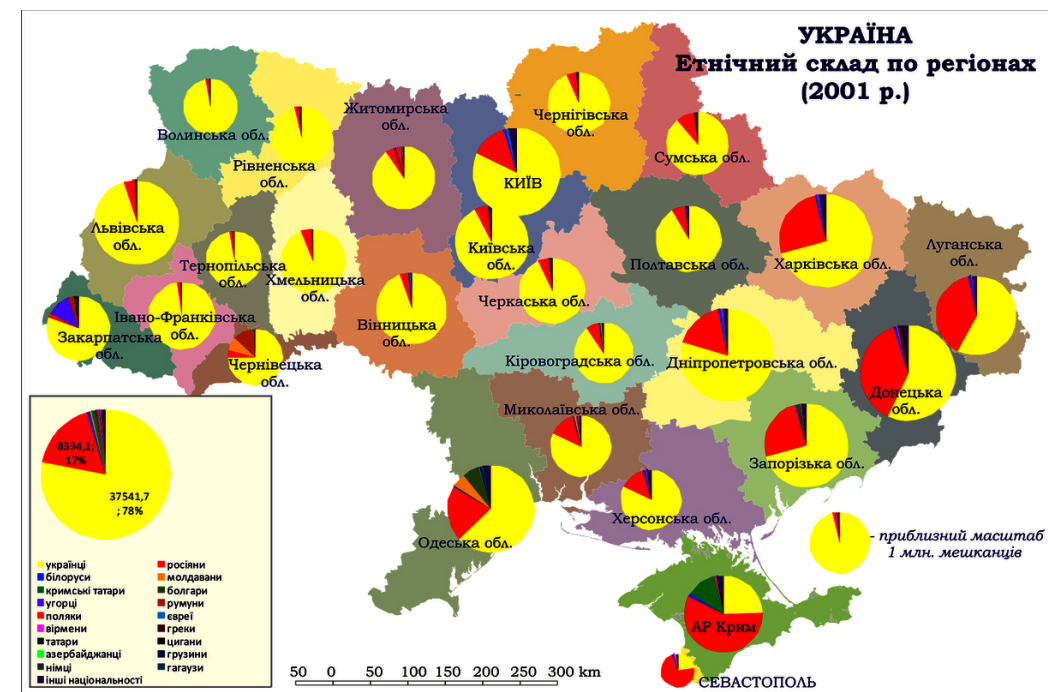

території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Дискримінація за національною ознакою заборонена і карається відповідно до Закону.

Представники різних національностей створили свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Вже наприкінці 1991 року було зареєстровано понад 150 національно-культурних товариств. Надалі їхня чисельність зростала. Близько 100 з них представляли інтереси громадян України — етнічних росіян, понад 150 — євреїв, близько 120 — поляків, понад 100 — греків, 88 — народу ромів, 85 — німців, 41 — болгар, 35 — вірмен, 34 — азербайджанців, 19 — угорців, 18 — білорусів, 15 — корейців, 14 — румунів, 10 — молдован, по 9 — караїмів і литовців, 5 — словаків. Інші етноси України мали по 3 і менше національно-культурних товариств різного статусу. З 1999 року функціонує Асоціація національно-культурних об'єднань України. Всі ці організації проводили в установленому законом порядку діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводили масові заходи, видавати газети, журнали, створювали художні колективи, театри, музеї, видавництва, відзначали національні свята, брали участь у традиційних обрядах своїх народів. Наприклад, права й інтереси грецької діаспори з 1995 року представляла Федерація грецьких общин України, яка координувала діяльність грецьких товариств у 18 областях України та в Криму. Українська єврейська громада створила єврейські школи, дитячі будинки та інтернати, будинки для людей старшого віку. Зберігаючи національні традиції, її представники в Україні широко відзначали свої національні свята, такі, як Пурім, Рош-а-Шана, Ханука та інші, подекуди поєднуючи їх проведення із різноманітними культурно-мистецькими акціями, як-то фестивалі імені Шолом Алейхема. Традиційними стали дні вірменської культури. Представники болгарської діаспори проводять щорічне національне свято болгарський Собор. Держава в різний спосіб допомагала інтегруватися в українське суспільство народу рома, зокрема різноманітною культурно-мистецькою діяльністю відзначена Всеукраїнська спілка громадських організацій «Конгрес ромен України». Україна підтримує видавничу діяльність національних меншин. Було зареєстровано зокрема більше 180 друкованих засобів масової інформації для національних меншин. Вони виходили болгарською, вірменською, єврейською, кримськотатарською, польською і румунською мовами. Мовами оригіналу друкувало книги видавництво «Етнос». Популярними стали виставки творів живопису та декоративно-прикладного мистецтва.

1. Поясніть поняття «поліетнічна держава» на прикладі України.
2. Які права національностей, які мешкають в Україні, закріплені законодавчо?
3. Яким чином Україна підтримує розвиток національних меншин?

Карта. Етнічний склад населення України станом на 2001 рік (джерело: Вікіпедія)

1. З'ясуйте, у яких областях України проживало найбільше українців, у яких — найменше (порівняно із загальною кількістю населення в області).
2. Назвіть 3 найчисленніших національні меншини в Україні станом на 2001 рік.
3. Дізнайтеся, які території заселяли кримські татари.
4. Обговоріть, які історичні процеси впливали на зміни в етнічному складі.

Мовою джерела. Конституція України (витяг):

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

1. Віднайдіть у статтях 11, 24 Конституції України цитати, які підтверджують, що держава гарантує рівність прав усіх національностей.
2. Намалюйте малюнок, який символізує рівність прав усіх національностей.

3. Повернення кримськотатарського народу на історичну батьківщину

Повернення кримських татар на історичну батьківщину розпочалося в 1988–1989 роках. Це стало можливим завдяки тривалій боротьбі кримськотатарського національного руху, героїчним вчинкам його активістів та розпаду авторитарного радянського режиму, який

1944 року депортував кримських татар і впродовж десятиліть не давав можливості повернутися до Криму. Основні принципи цього руху — демократичність та ненасильницьке, мирне вирішення питань. Багато в чому саме такий підхід сприяв уникненню гострих конфліктів у регіоні, які не минули інші країни пострадянського простору. Водночас українське політичне керівництво на початку та в середині 1990-х років вбачало в кримських татарах союзників у протидії проросійському сепаратизмові.

Повернення кримських татар на батьківщину. Світлина

1. Які емоції викликає у вас ця світлина?
2. Що символізує плакат із написом «18 мая» (18 травня)?

Однак під тиском домагань Російської Федерації Україна була змушена піти на компроміс із російською владою, яка вимагала спеціального статусу для цієї частини української території. **21 вересня 1994 року** проголошено **Автономну Республіку Крим (АРК)**. На жаль, Україна не змогла нав'язати РФ своє бачення кримського питання. Не був використаний потенціал української громади Криму, яка у чисельному еквіваленті складала майже третину населення півострова. Не одержали територіально-національної автономії кримські татари, котрі налічували приблизно 10% населення. Проте як репресований народ вони сподівалися на створення національних органів влади на землях татарських поселень. **Курултай** — вищий представницький орган кримськотатарського народу — не став рівноправним гравцем на політичній мапі Криму.

З 1992 року процес облаштування кримських татар фінансувався з державного бюджету. Попри дотримання національно-культурних прав кримських татар, багато проблем залишилося. Зокрема чи не найскладнішим питанням було **виділення земельних ділянок для індивідуального будівництва і господарської діяльності на південному узбережжі Криму**. Ілюстрацією цього стали факти самозахоплення земель та інших акцій протесту в населених пунктах Судак, Морське, Веселе, Ялта, Алушта та інших. Місцева влада через етнічні упередження та корумпованість не сприяла вирішенню земельного питання. У травні 1999 року, після низки протестних акцій, Президент України Леонід Кучма підписав указ «Про раду представників кримськотатарського народу». Вона складалася саме з представників **меджлису** — координаційного органу, який мав відстоювати інтереси кримських татар перед іншими політичними суб'єктами і спрямовувати місцеві органи самоврядування кримських татар на реалізацію рішень Курултаю. Втім, наступні Президенти — Віктор Ющенко і Віктор Янукович — недостатньо використовували цей інструмент комунікації з політичним керівництвом кримських татар.

Влада радше ситуативно реагувала на ті чи інші проблеми, аніж керувалася цілеспрямованим діалогом.

1. Коли й завдяки чому кримські татари змогли повернутися на історичну батьківщину?
2. Хто й чому наполягав на проголошенні Автономної Республіки Крим?
3. Кому з Президентів України вдалося налагодити діалог з лідерами кримських татар?

У той час, коли... на теренах України

в Крим, почали повертатися кримські татари.

Тоді... у світі

у Нагірному Карабасі було прийнято рішення про перехід зі складу Азербайджану до складу Грузії, що призвело до міжетнічних конфліктів, погромів і війни.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дату і подію, пов'язану з нею: — **1988—1989 роки** — повернення кримських татар на історичну батьківщину — у Крим.
2. Поясніть значення понять: *поліетнічна держава, курултай, меджлис*.
3. Розгляньте світлини, які відображають історію кримського татарського народу від його повернення в Крим до анексії півострова Росією у 2014 році. Розташуйте фотографії в хронологічній послідовності, поясніть свій вибір. Дайте назви світлинам.

Напис на плакаті: «Нехай ніколи не повториться насильство над жодним народом, як це сталося з кримськими татарами 18 травня 1944 року»

Напис на плакаті: «Геноцид продовжується»

Наметове містечко кримських татар

Кримські татари демонструють свої документи

Напис на плакаті: «Волю вже маємо. Дайте ж землі!»

4. Проаналізуйте діаграму «Демографічна ситуація в Україні та прогноз на майбутнє» та виконайте завдання:

- 1) порівняйте кількість населення у 1992 та 2022 роках;
- 2) з'ясуйте, яка вікова група населення була найчисленнішою в 1992 році і чи змінилася ситуація у 2022 році;
- 3) дізнайтеся, чисельність якої вікової групи зросла, а якої зменшилася у 2022 році порівняно з 1992 роком;
- 4) знайдіть, скільки українців змушені були тікати від війни в Європу;
- 5) довідайтеся, скільки українців у 2030 році проживатимуть у кордонах України 1991 року за прогнозом Інституту демографії та соціальних досліджень України;
- 6) зробіть аргументовані висновки.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. ПОВСЯКДЕННЯ

- ✓ Поясніть поняття «соціальна структура населення».
- ✓ Де була зайнята більшість працездатного населення Української РСР?
- ✓ Яким був побут українців у роки «перебудови»?

1. Зміни в соціальній структурі населення

Соціальна структура населення об'єднує різні види спільнот, пов'язаних між собою відносно сталими зв'язками. На зміни соціальної структури зазвичай найбільше впливають зміни в економіці. Перехід від планового до ринкового господарювання відбувався в Україні болісно і спричинив значний спад виробництва. Природно, що суперечливі умови становлення ринкової економіки вплинули на зміну соціальної структури українського суспільства. Відбулося майнове розшарування населення. Повільно збільшувалася чисельність середнього класу, котрий є ознакою стабільності в державі.

В умовах, що виникли, кожна соціальна група формувала свої пріоритети і можливості виживання. Водночас влада намагалася мінімізувати негативні тенденції, котрі означилися в соціальній сфері. Головними цілями соціальної політики визначено наступні — розвиток людського потенціалу, зниження рівня бідності, забезпечення умов для підприємницької діяльності, матеріальна підтримка тих категорій населення, які її потребують. Однак усі ці завдання через різні обставини реалізувалися недостатньо.

Поступово змінювалася психологія соціуму. Важливу роль у суспільній свідомості почав відігравати індивідуалізм, опора на власні сили задля досягнення успіху. Згідно з дослідженнями Інституту соціології Національної академії наук України ціннісними пріоритетами українців у 2011 році були міцне здоров'я (4.85 бала за 5-бальною шкалою), міцна сім'я (4.82 бала), благополуччя дітей (4.73 бала), матеріальний добробут (4.72 бала). Серед найменш важливих цінностей українці визначили (менше 3 балів) — участь у діяльності політичних партій та громадських організацій (2.46 бала) та участь у релігійному житті (2.89 бала). Порівняно з 1994 роком найбільше зросла значущість таких цінностей: міцної сім'ї (з 4.64 до 4.82 балів), суспільного визнання (з 3.97 до 4.17 балів), цікавої роботи (з 3.94 до 4.14 балів), демократичного розвитку країни (з 3.30 до 3.66 балів). Хоча в загальній шкалі цінностей престиж особи та ступінь її впливу на владу почали визначати багатство й фінансова забезпеченість.

1. Які соціальні групи з'явилися в незалежній Україні?
2. Назвіть головні цілі соціальної політики.
3. Що складало ціннісні пріоритети українців у 2011 році?

1. Випишіть пріоритети в порядку зростання їхньої значимості для вас та доповніть їх.
2. Зобразіть ціннісні пріоритети піктограмами — картинками-символами.

2. Динаміка зайнятості населення

Зайнятість населення — це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, яка приносить їм дохід у грошовій або іншій формі. Зайнятість буває повна, неповна, основна, додаткова. Всі форми зайнятості населення мали місце в той час серед населення України. Характер і структура зайнятості населення пов'язані з рівнем соціально-економічного розвитку держави. Чим він вищий, тим більша частина населення працює у сферах виробництва і послуг, більші темпи росту зайнятості.

Однією з найгостріших та найболючіших соціальних проблем в Україні стало безробіття — явище, коли частина населення хоче працювати, але не може реалізувати свої можливості, коли пропозиція робочої сили перевищує попит на неї. Воно охопило всі верстви суспільства і набуло масового характеру. Серед безробітних переважали працівники науково-дослідних інститутів, робітники та інженерно-технічні працівники, котрі раніше працювали у військово-промисловому комплексі. Поширилося приховане безробіття. Через прості виробництва адміністрація відправляла робітників і службовців у довготривалі відпустки без виплати заробітної платні. На початок 2000-х років близько 4% працездатного населення України були безробітними.

Наприкінці 2012 року в Україні рівень безробіття склав 8,1%, рівень зайнятості населення – 67,1%. Безробіття позначалося не тільки на економічному, а й на соціальному і психологічному станах людини. Втрата місця роботи для більшості означала зниження звичного життєвого рівня. Найбільш уразливими віковими групами, за даними вчених, були особи 20-26 років та старші за 50 років.

Одним із способів покращити своє матеріальне становище стала **зовнішня трудова міграція**, тобто виїзд на заробітки в інші країни. Вона мала переважно тимчасовий характер. Здебільшого українські громадяни прагнули накопичити заощадження до свого повернення на батьківщину. Головною проблемою зовнішньої трудової міграції був переважно нелегальний статус більшості українців, котрі відважилися виїхати на заробітки в інші країни. Відтак вони були соціально незахищені і безправні. Чи не найбільший відсоток трудових мігрантів з України спостерігався упродовж 1990-х років. Надалі темпи зовнішньої трудової міграції знизилися.

1. Що таке зайнятість населення? Від чого залежить зростання її темпів?
2. Що таке безробіття? Як безробіття впливає на стан людини?
3. Які особливості зовнішньої трудової міграції українців?

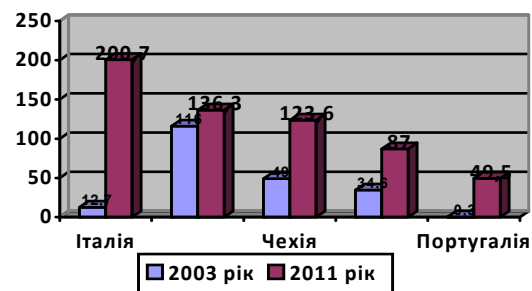
Мовою джерела. Уривок із дослідження професорки коледжу святого Томаса Мора Саскачеванського університету (Канада) Наталії Ханенко-Фрізен «У пошуках інших суб'єктів історії: усна історія деколективізації в Україні у 1990-х роках»:

«Особливо болісно реформи вдарили по самих людях. Первісна реорганізація колгоспів на початку 1990-х і наступне руйнуванням КСП у 2000-х роках поставили колишніх колгоспників у дуже невигідне становище. Соціологічне опитування, проведене в Україні у 2004 р., виявило, що 57 % сільських мешканців назвали себе безробітними. Третина селян (32,9%) представилися як наймені працівники, і лише 5,2 % вважали себе самозайнятими. До того ж, 11,4% сільських сімей мали принаймні одного родича, який працював за кордоном, а 6,1% усіх респондентів мали намір шукати роботу за кордоном. Провал аграрної реформи став головною причиною високого виїзду українців до інших країн... Реформи вплинули на сільську громаду, запустивши механізм розпаду соціальних стосунків, а також культурних та господарських практик, встановлених за соціалізму».

1. Яку причину високого виїзду українців за кордон визначено головною?
2. Проаналізуйте наведену авторкою статистичну інформацію. Які соціальні процеси, що відбувалися в сільській місцевості, у ній відображені?

5 країн ЄС, де постійно мешкали українці в 2003–2011 роках, у тис. осіб

1. Назвіть країни ЄС, де постійно мешкали українці в 2003–2011 роках. Як ви вважаєте, що на це вплинуло?
2. До яких країн притік українців був найбільш інтенсивним? Чим це зумовлено, на вашу думку?
3. Чи доводилося вам бувати в цих країнах? Якщо так, що вам найбільше запам'яталося?

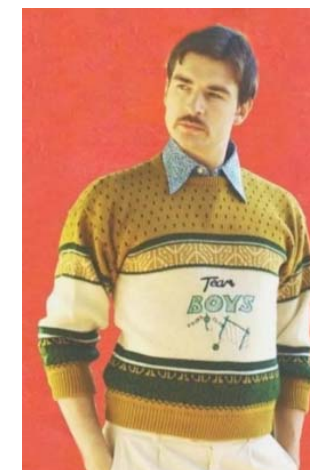

3. Повсякденне життя

Роки незалежності означилися складними трансформаціями у повсякденному житті населення. Жителям держави жилося непросто. Кожна українська родина мала власну стратегію виживання в той період. Кризові явища в економіці, невдалі спроби її реформування, повільне усталення ринкових відносин спричинили неоднозначний вплив на матеріальне становище різних верств суспільства. Досі звичні гарантії з боку держави — надання роботи, стабільної зарплати, пенсії, матеріальної підтримки — поступилися незвичним для колишніх радянських громадян завданням щоденної боротьби за виживання. Реальні доходи працюючих різко скорочувалися, виникали затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій. Та й їхні розміри суттєво відставали від темпів зростання цін на товари й продукти споживання. До прикладу, якщо в 1992 році середня пенсія за віком дещо перевищувала розмір мінімальної заробітної плати, то в 1997 році вона становила не більше 50% від цього показника. За таких умов навіть середня заробітна плата не змогла забезпечити прожитковий мінімум. **Прожитковий мінімум** — це вартісна оцінка споживчого кошика, до якого входять мінімальні набори продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, необхідних для збереження здоров'я людини і забезпечення її життєдіяльності. Майже 70% отриманих грошей витрачалися на продукти харчування. Для більшості населення товари довгострокового вжитку — побутова техніка, меблі — стали недоступними. Особисті заощадження громадян були знецінені. Цей процес населення справедливо розцінювало як відкритий грабунок. Наростали такі явища, як безробіття, відсутність нових робочих місць, затримка із виплатою заробітної плати, інфляція. В особливо важкому становищі опинилися найменш соціально захищені категорії — діти, молодь, люди пенсійного віку. До нових реалій змушені були пристосовуватися суспільство і влада. По-різному люди бачили можливості покращити своє матеріальне становище: зовнішньою трудовою міграцією, освоєнням нових професій, конкуренто-

«Кравчучка» — сумка на колесах, атрибут 1990-х років. Світлина

Культовий светр 1990-х років «Team boys». Світлина

спроможних на ринку праці, заняттям тими видами господарської діяльності, які приносили прибуток.

2000-і роки означилися появою нових рис у повсякденному житті. Після завершення епохи дефіциту, українці почали активно розвивати сферу послуг — галузь економіки, яка безпосередньо впливає на повсякдення. Цьому, зокрема, сприяла активізація туристичних подорожей. Українське населення переймало традиції європейського сервісу; вітчизняні виробники підтягували якість своєї продукції до європейських стандартів. Відкриття звичних для нас супермаркетів і торгових центрів були особливими подіями. Українці привчали себе до культури споживання і виробили власну систему споживчих знань. Розширилися можливості комунікації. XXI століття в Україні стало часом стрімкої комп'ютеризації та розвитку Інтернету. На початку 1990-х років комп'ютери в Україні були рідкістю і більшість людей не замислювалися над тим, що вони їм можуть бути для чогось потрібні. Натомість у 2000-х роках у державі значно зросла кількість користувачів Інтернету, який з часом перетворився на основне джерело інформації. Важливим засобом комунікації стали мобільні телефони.

Проте загалом спосіб повсякденного життя середньостатичного українця залишився традиційним. Українці — домосіди. Більшу частину дозвілля вони проводили удома. Найбільш поширеним заняттям був перегляд телевізійних передач. Водночас зросла кількість тих, хто користувався комп'ютером та іншими гаджетами. Наприклад, у 2002 році 80% жителів ніколи не користувалися комп'ютером, постійно використовували його на роботі лише 4%. У 2010 році вже 55% населення не мали комп'ютера, решта або постійно працювала з комп'ютером (15%), або іноді його використовувала (30%). У 2002 році Інтернетом користувалося лише 4% населення, у 2010 — 35.6%. Серед переліку недомашніх занять можна визначити такі: похід у магазин, на базар (25%), похід до церкви (від 15 до 28%); музеї, виставки, бібліотеки відвідували від 1 до 5-7%. На жаль, тих, хто ходив у басейни та спортзали порівняно небагато. Істотно зменшилася кількість осіб, які слухали радіопередачі, читали художню літературу, відпочивали на природі, робили ранкову зарядку. За роки незалежності зменшилася кількість українців, які вже не «можуть терпіти таке життя»: якщо наприкінці 1990-х років до 60% респондентів під час соціологічних опитувань говорили, що «терпіти вже не можна», то через 20 років переважна більшість схилилася до думки, що жити важко, але в цілому позитивно оцінила своє соціальне становище.

1. Що зумовлювало погіршення рівня життя населення?
2. Які нові риси з'явилися в повсякденному житті соціуму?
3. Як зазвичай українці проводили дозвілля?

<https://cutt.ly/4wKZ21U4>

1 липня 1993 року Президент України Леонід Кравчук перерізав телефонний провід, що символізувало початок ери мобільного зв'язку в Україні. По мобільному телефону, який важив близько кілограма, він набрав посла України в Німеччині Івана Піскова. Перший в історії України дзвінок по мобільному телефону тривав декілька хвилин.

Перша розмова по мобільному телефону в Україні, 1 липня 1993 року. Світлина

1. Які емоції викликав у присутніх перший дзвінок по мобільному телефону?
2. Підрахуйте, скільки років послугами мобільного зв'язку користуються в Україні.
3. На основі власного досвіду назвіть переваги і недоліки мобільних телефонів.

Самооцінка домогосподарствами України своїх доходів у 2005–2015 роках (у %)

Оцінка власних доходів	2005	2008	2009	2010	2013	2015
Коштів достатньо і робили заощадження	6,6	12,7	11,1	11,6	10,4	6,2
Коштів достатньо, але заощаджень не робили	49,4	51,8	45,3	47,8	50,5	45,7
Відмовлялись від найнеобхіднішого, крім харчування	39	32,9	40,2	37,5	35,8	43,2
Не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування	5	2,6	3,4	3,1	3,3	4,9

1. Проаналізуйте дані таблиці і дайте відповіді на запитання: 1) яка оцінка власних доходів переважала упродовж 2005–2015 років? 2) яка оцінка власних доходів зросла в 2015 році порівняно з 2005 роком, а яка, навпаки, — зменшилася?
2. Запропонуйте власне запитання до таблиці й озвучте його назагал.

У той час, коли... на теренах України

індекс інфляції досяг максимальної позначки в 10256 (1993 рік),

Тоді... у світі

у США компанія «Intel» представила свій перший процесор п'ятого покоління «Pentium» (1993 рік).

Підсумуйте свої знання

1-2. Поясніть значення понять: *зайнятість населення, безробіття, зовнішня трудова міграція*.

3. Об'єднайтеся в три групи і дослідіть, як жили українці в 1990–2010-х роках. Оберіть для дослідження один із напрямків: «Побут і дозвілля», «Як одягалась українська молодь», «Шопінг по-українськи: від гастрономів до супермаркетів». За результатами мінідослідження створіть творчий продукт: фотоколаж, інсталяцію, постер, арт-об'єкт.

4. Опрацюйте графік, таблицю і світлинку поруч. Дайте відповіді на запитання 1-3.

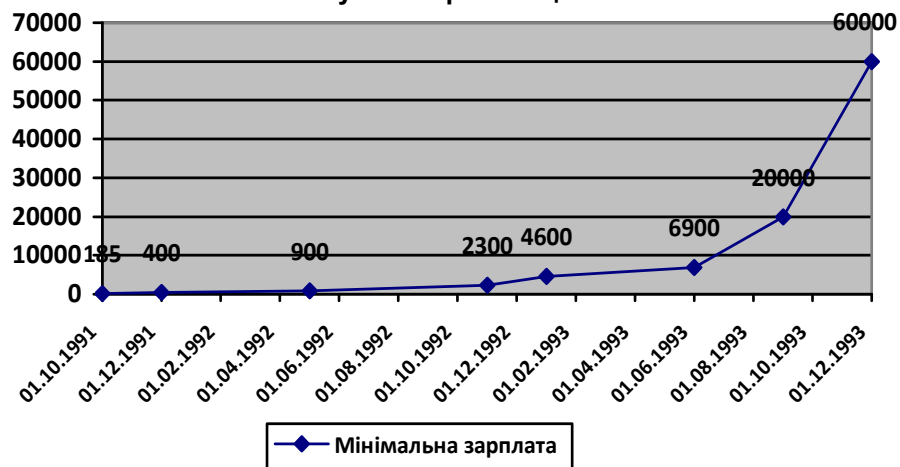
1) Розгляньте графік. Наскільки зросла мінімальна зарплата в Україні з 1 жовтня 1991 року до 1 грудня 1993 року? Про що це свідчить?

2) Проаналізуйте таблицю. Полічіть, наскільки зросли ціни на продукти харчування. Чи відповідало зростання рівня мінімальної зарплати зростанню цін? Відповідь аргументуйте, використавши дані таблиці.

3) Зверніть увагу на фото. Чи могли люди вільно придбати продукти харчування? Яке явище української дійсності 1990-х років відображає світлина? Дайте назву світлині.

Зростання мінімальної зарплати в 1991–1993 роках в Україні, в купонокарбованцях

Вартість продуктів харчування та розмір мінімальної зарплати у січні–грудні 1993 року, в купонокарбованцях

Критерії порівняння	Ціни на продукти харчування						Мінімальна зарплата
	хліб, 1 шт	свинина, 1 кг	яловичина, 1 кг	молоко, 1 л	сметана, 1 л	10 яєць	
січень 1993 року	33	825	715	79	352	344	4600
грудень 1993 року	2000	53911	35566	4665	24518	33037	60000

§ 42

УКРАЇНА НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

- ✓ Членом якої міжнародної організації Україна була з 1945 року?
- ✓ Яке питання було винесено на референдум 1 грудня 1991 року?
- ✓ Коли було створено ООН, НАТО, ЄС?

1. Здобуття незалежності та вихід України на міжнародну арену

Проголошення незалежності й припинення існування СРСР створили умови для зовнішньополітичної діяльності України на якісно нових засадах — самостійності й рівноправності. **Процес суверенізації — визнання України у світі — розпочався відразу після референдуму.** За перше п'ятиріччя більше 150 держав уклали з Україною угоди про двосторонні відносини. Активну роботу проводило Міністерство закордонних справ, яке відкривало посольства і консульства України в різних державах світу. **2 липня 1993 року** Верховна Рада схвалила «**Основні напрями зовнішньої політики України**». Цей документ визначив національні інтереси держави і завдання її зовнішньої політики, зокрема розвиток двосторонніх міжнародних відносин, участь у європейському співробітництві і в рамках Співдружності Незалежних Держав, ООН та міжнародних організаціях.

З перших днів існування Україна не мала територіальних претензій до жодної з країн, а з ближніми з них будувала стосунки на засадах добросусідства. Важливим зовнішньополітичним завданням після проголошення незалежності України стало врегулювання відносин із Російською Федерацією, яка намагалася зберегти свій вплив над колишніми республіками СРСР за посередництвом СНД. У цю організацію Російська Федерація і Україна вклали цілком відмінні розуміння: для Бориса Єльцина це була нова форма Союзу РСР, для Леоніда Кравчука — м'яка форма розлучення з імперією. Переговори про укладення договору між Російською Федерацією та Україною тривали від 1991 року і завершилися підписанням у **1997 році Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією**. В 1997 році в основних рисах завершено оформлення відносин України із сусідніми державами, створено договірно-правову основу для розвитку з ними дружніх добросусідських відносин.

У **липні 1992 року** в ході візиту до Фінляндії Президент України Леонід Кравчук підписав **Гельсінський заключний акт**. Україна зобов'язалася дотримуватися визначених у Європі зовнішньополітичних правил, погодилася на активну участь у міжнародній співпраці. Водночас для світового співтовариства актуалізувалося питання без'ядерного статусу України, яка на той час була третьою після Російської Федерації і США ядерною державою. **24 жовтня 1991 року** Верховна Рада ухвалила Заяву «Про без'ядерний статус України», у якій була визначена позиція України щодо зброї масового знищення, розміщеної на її території. У документі йшлося про проведення

Підписання Будапештського меморандуму.
Зліва направо сидять: Президенти Борис Єльцин (РФ), Білл Клінтон (США), Леонід Кучма (Україна), Прем'єр-міністр Джон Мейджор (Велика Британія), 5 грудня 1994 року. Світлина

політики, спрямованої на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування. Але відмовляючись від величезного ядерного потенціалу, наша держава прагнула міжнародних гарантій своєї безпеки. **5 грудня 1994 року** на зустрічі глав держав і урядів країн-учасниць Ради з безпеки та співробітництва в Європі у Будапешті (Угорщина) був підписаний **Меморандум, який за відмову України від ядерного статусу гарантував їй безпеку**. Його схвалили лідери чотирьох держав — **України, США, Великої Британії та Російської Федерації**. В ньому три ядерні країни підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави.

1. Коли розпочався процес суверенізації України? Що він передбачав?
2. Чому Договір про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною й Російською Федерацією було укладено лише в 1997 році?
3. Хто й коли підписав Будапештський меморандум?

Мовою джерела. Витяг із Будапештського меморандуму від 5 грудня 1994 року:

«Поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України (стаття 1); утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом ООН (стаття 2); утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги (стаття 3)».

1. Пригадайте, хто з гарантів Будапештського меморандуму порушив його умови. Коли це відбулося?
2. Доведіть або спростуйте думку канцлера Німецької імперії у 1871–1890 роках Отто фон Бісмарка: «Угоди з Росією не варті й паперу, на якому написані».

Мовою джерела. Із інтерв'ю Юрія Костенка, голови української делегації на переговорах з Росією з проблем ядерного роззброєння:

«Ухвалював рішення Генштаб Міноборони Російської Федерації, а вся процедура виконувалась за технологією, яка існувала з радянських часів: приїхали ешелони з Москви,

Офіцер ЗСУ спостерігає за витягненням з шахти на військовій базі пускової установки ракети СС-24, 29 вересня 1998 року. Світлина

завантажили зі сховищ ядерні боєголовки і вивезли. Кравчук навіть не знав, що вивозили тактичну ядерну зброю».

1. Кому було вигідне ядерне роззброєння України?
2. Зверніть увагу на фото. Які емоції переполюють офіцера? Чому?

2. Україна і загальноєвропейський процес. Співробітництво з ЄС і НАТО

Серед пріоритетних напрямків розбудови зовнішньої політики України визнано розвиток стосунків із західноєвропейськими країнами. Започатковано відносини між Україною та Європейським Союзом. Європейська комісія відкрила представництво в Україні і розпочала переговори про укладання Угоди про партнерство і співробітництво, котра набула чинності 1 березня 1998 року та стала фундаментом, відносини Україна-ЄС розвивалися надалі. В ній проголошувалися відданість спільним цінностям, основні напрямки співпраці в політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питаннях. Окрім того, укладено низку галузевих угод міжнародно-правового характеру, згідно з якими здійснювалося співробітництво між Україною та ЄС. Зокрема, Україна співпрацювала з ЄС у рамках проекту «Східне партнерство», одним із завдань якого була підготовка до вступу держави до Європейського Союзу. Надалі стратегічний курс України на європейську інтеграцію був підтверджений та розвинутий у Стратегії інтеграції України до ЄС, схваленій 11 червня 1998 року, та Програмі інтеграції України до ЄС, прийнятій у вересні 2000 року. В ній проголошено довготермінову стратегічну мету — європейську інтеграцію України. **У вересні 1995 року** Україна стала членом **Ради Європи**, а в **липні 1996 року** ввійшла до **Центральноєвропейської ініціативи** — впливової регіональної організації, що об'єднувала 17 країн.

З-поміж різних форм співробітництва між Україною та ЄС важливу роль відігравала **економічна співпраця**. Європейський Союз мав найбільшу частку в загальному обсязі іноземних інвестицій. Інвестиційні надходження збільшилися з 2001 року як відповідь на прискорення темпів економічного зростання України. До п'ятірки найбільших інвесторів України — членів ЄС — входили Німеччина, Кіпр, Австрія, Велика Британія, Нідерланди. Основну частину прямих іноземних інвестицій із європейських країн спрямовували в харчову промисловість України, оптову торгівлю, фінансовий сектор, транспортну галузь. Іноземний сектор української економіки впливав на її технологічне оновлення. Упродовж 1998-2004 років ЄС надав Україні 838 мільйонів євро технічної допомоги на реалізацію економічних реформ, регіональний розвиток, освіту та інші пріоритетні сфери.

Україна прагнула співпрацювати в різних сферах міжнародних відносин. **У 1992 році** вона приєдналася до Ради північноатлантичного співробітництва (тепер — Рада євроатлантичного партнерства (РЕАП).

Ця організація була створена НАТО і об'єднувала його членів та країни, які входили раніше до Організації Варшавського договору (ОВД). Україна — єдина з держав колишнього СРСР — брала участь у всіх миротворчих місіях під егідою НАТО. В 1994 році Україна стала учасницею програми «Партнерство заради миру», у 1997 році підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору. З 2005 року розпочався діалог України з НАТО в питаннях набуття нею членства в цій структурі. Проте українське військо не відповідало вимогам НАТО, а це було однією з найбільших перешкод на шляху до вступу до цієї організації. Інша причина — упереджене ставлення частини жителів нашої держави до НАТО. Більшість українців перебували в полоні комуністичних штампів, що НАТО — агресивний блок і бажає знищити «миролюбний» СРСР.

Корвет «Тернопіль» повертається із бойового чергування в Середземному морі в рамках антитерористичної операції НАТО «Активні зусилля», грудень 2008 року. Світлина

1. Дізнайтеся, коли була започаткована операція «Активні зусилля» й чому.
2. Довідайтеся, до яких ще операцій НАТО долучається Україна.

1. Які факти свідчать про європейський вектор зовнішньої політики України?
2. Куди було спрямовано більшу частину прямих іноземних інвестицій?
3. Наведіть 1-2 факти співпраці України з НАТО. У які галузі економіки України спрямовувались іноземні інвестиції?

Мовою джерела. Уривок із виступу Президента Єврокомісії Жозе Мануеля Бар розу:

«Культура повинна відігравати стратегічну роль у політиці об'єднаної Європи. Це — надзвичайно важливий чинник успіху європейської інтеграції, в той же час культура нерозривно пов'язана з поняттям європейської ідентичності».

1. Що, на думку автора, відіграє стратегічну роль в об'єднанні Європи?
2. Девіз Євросоюзу «Єдність у різноманітті». Що спільного між девізом Євросоюзу та думкою Жозе Мануеля Баррозу?

Мовою джерела. Уривок із виступу другого Президента України Леоніда Кучми:

«Для демократичних країн багатовекторна політика — аксіома. Це особливо важливо для України, яка перебуває між Росією, з одного боку, і країнами ЄС і НАТО — з іншого. Якщо хочеш миру, підтримуй насамперед добросусідські відносини. Іншого просто не дано. Скажу більше. Україна, відгороджена від Росії кам'яним муром, менш цікава Заходу, ніж держава з розвинутою мережею економічних відносин із сусідніми країнами».

1. Яку формулу успіху в міжнародних відносинах пропонує Леонід Кучма?
2. На основі джерела поясніть значення поняття «багатовекторність зовнішньої політики».

3. Тузлинська криза. ЄП

У жовтні 2003 року виник конфлікт навколо острова Тузла, що в Керченській протоці між Кримським і Таманським півостровами. Острів Тузла утворився в 1925 році внаслідок природного розмиття вузької коси, з'єднаної з Таманським півостровом Російської Федерації. В 1941 році острівок площею 3 квадратних кілометри передано до складу Кримської Автономної Республіки. В 1954 році Крим увійшов до УРСР. Незважаючи на свій невеликий розмір, острів Тузла виявився стратегічно важливим — від Російської Федерації він відділявся мілководним каналом, а від Кримського півострова — глибоководним, що робило Україну одноосібним власником судоходного проходу через Керченську протоку.

Українські прикордонники встановлюють «їжаки» (протитанкові) на острові Тузла, 9 жовтня 2003 року. Світлина

29 вересня 2003 року під приводом захисту від розмиття узбережжя Таманського півострова Російська Федерація розпочала будівництво дамби, яка мала б з'єднати острів Тузла з російським берегом. Росія хотіла, щоб фарватер Керченської протоки був на її території, відповідно, і кошти за прохід суден надходили в її казну. Після того, як російські будівельники досягли українських територіальних вод, Міністерство закордонних справ України направило МЗС Росії ноту протесту. Будівництво дамби було зупинено 23 жовтня за 102 метри від сухопутного державного кордону України. В грудні 2003 року підписано «Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки». На острові відкрили українську прикордонну заставу, проте питання демаркації українсько-російського кордону в акваторії Керченської протоки залишилося невирішеним.

Того ж 2003 року підписано Угоду між Російською Федерацією, Білоруссю, Казахстаном та Україною про створення Єдиного економічного простору (ЄП), який передбачав об'єднання митних територій учасників на єдиних принципах, що забезпечують вільний рух товарів, послуг, капіталу і робочої сили. Угода мала також на меті здійснення єдиної зовнішньоторговельної, грошово-кредитної, податкової та валютно-фінансової політики. В українському суспільстві не було однозначної думки щодо участі держави в цій організації. Прихильники ЄП доводили, що відмова України від реалізації концепції ЄП за російським сценарієм може сповільнити поступальний розвиток економіки України внаслідок втрати нею конкурентних позицій на російському ринку. Натомість противники ЄП

твердили, що вступ України в ЄПІ загальмує поступ структурних змін в українській економіці, бо історичний досвід співпраці з Російською Федерацією свідчить про те, що рано чи пізно спільний економічний простір має перетворитися на міждержавну конфедерацію, а участь України в ЄПІ сповільнить її інтеграцію до ЄС. Отже, зовнішньополітичний курс України в 1991–2013 роках остаточно сформувався на основі принципу **багатовекторності**, тобто зосередження дипломатичних зусиль у кількох пріоритетних напрямках міжнародного співробітництва з врахуванням своїх національних інтересів.

1. Чому острів Тузла був для Росії стратегічно важливим об'єктом?
2. Який привід використала РФ, щоб почати з'єднання острова з російським берегом?
3. Визначте позицію України щодо участі в Єдиному економічному просторі.

Мовою джерела. Уривок зі статті «Герої і «герої» першого тижня війни, якої не було» з газети «Українська правда» від 24 жовтня 2003 року:

«Досі залишається нез'ясованою логіка поведінки Володимира Путіна, який натиснув на гальма за 102 метри від державного кордону України. На це вплинули аж ніяк не усвідомлення міжнародних норм, і вже тим більше не почуття справедливості чи любов до України, а ракетні стрільби наших літаків у Керченській протоці, та ще — можлива міжнародна реакція на територіальні претензії з боку Росії. Тузлинська криза — ще один приклад, що Росія розуміє тільки одну мову — сили. Як сказав кримський прем'єр Сергій Куніцин на погрози глави адміністрації Путіна Олександра Волошина скинути на острів Тузлу бомбу: «На кожному бомбу знайдеться своя бомба».

Президент України Леонід Кучма на острові Тузла дивиться на майже завершену російську дамбу, 23 жовтня 2003 року. Світлина

1. Які чинники вплинули на розв'язання Тузлинської проблеми?
2. Дайте назву світлинці поруч рубрики.

Мовою джерела. Американський політолог Збігнєв Бжезінський про створення Єдиного економічного простору:

«Угоду про Єдиний економічний простір можна по-різному тлумачити, вона багатозначна й має багато вимірів. Як документ, що передбачає вільну торгівлю на колишньому радянському просторі, вона має потенційні вигоди для всіх учасників. Та навіть як для угоди, що має на меті тісну економічну інтеграцію, безперечним є її спрямованість на зменшення можливості окремих держав, які належать до ЄПІ, рухатися до встановлення ближчих відносин з Європейським Союзом самостійно... У кінцевому підсумку головне питання зводиться до того, чи угода про Єдиний економічний простір спрямована на створення Єдиного політичного простору. У такому разі це, так би мовити, спроба з чорного ходу обмежити політичний суверенітет України».

1. Які загрози для України вбачав Збігнєв Бжезінський у приєднанні до Угоди про ЄПІ?

У той час, коли... на теренах України

вона приєдналася до програми «Партнерство заради миру» (1994 рік).

Тоді... у світі

Швеція вступила до Європейського Союзу (1994 рік).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:

- **10 березня 1992 року** — приєднання України до Ради північноатлантичного співробітництва;
- **липень 1992 року** — підписано Україною Гельсінський заключний акт;
- **2 липня 1993 року** — Верховною Радою схвалено «Основні напрями зовнішньої політики України»;
- **червень 1994 року** — підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом;
- **5 грудня 1994 року** — підписано Будапештський меморандум;
- **1994 рік** — приєднання України до програми «Партнерство заради миру»;
- **вересень 1995 року** — набуття Україною членства у Раді Європи;
- **липень 1996 року** — приєднання України до Центральноєвропейської ініціативи;
- **1997 рік** — підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією;
- **1997 рік** — підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору;
- **жовтень 2003 року** — конфлікт між Україною та Росією навколо острова Тузла.

2. Поясніть значення понять: *без'ядерний статус, суверенізація, євроінтеграція, багатовекторність зовнішньої політики.*
3. Проведіть у класі мінідебати: «Без'ядерний статус України: добровільний крок чи результат міжнародного тиску?».
4. Розгляньте інфографіку «Шлях України до Євросоюзу». На її основі складіть розповідь про етапи інтеграції України до ЄС.

- ✓ Що впливало на розвиток культури в Українській РСР?
- ✓ Які здобутки української науки в 1960–1980-х роках?
- ✓ Що змінилося в релігійному житті України у період «перебудови»?

1. Загальні тенденції у розвитку культури. Освіта. Наука

Здобуття незалежності створило можливості вільно, без будь-яких репресивних наслідків для себе та своєї сім'ї, висловлювати власну думку, працювати в певному художньому стилі тощо. В Україні з її поліетнічним складом населення, широким спектром регіонально-культурних відмінностей, релігійною множинністю культура може функціонувати на засадах **плюралізму**. Водночас українська культура позбувалася провінційності, українські митці відчули себе невід'ємною часткою світової культури, долаючи периферійність колись радянського митця УРСР. За роки незалежності в українській культурі з'явилася низка творів літератури, кінематографа, образотворчого мистецтва, які відповідають рівневі світових стандартів. Важливою для розвитку культури стала **державна підтримка україномовного й національно-духовного продукту**. Упродовж 1991–2013 років Верховна Рада прийняла низку документів, що регулювали функціонування національної культури в Україні.

Освіта — один із важливих чинників розвитку держави. Перед Україною постало завдання модернізувати освітній процес. **Головна ж мета** — надання якісних освітніх послуг, формування національної самосвідомості учнів, їхньої загальної культури, творчих здібностей, здатності до саморозвитку й самонавчання в умовах глобальних змін і викликів. Відбулися зміни і у **вищій освіті**. Їхній зміст обумовлений цілями та потребами суспільства, зокрема підготовкою висококваліфікованих спеціалістів із урахуванням перспектив розвитку науки, техніки, технологій та культури. На час здобуття незалежності в Україні діяло 156 вишів. Згодом, поряд із новими державними, утворено приватні вищі навчальні заклади, зокрема Національний університет «Києво-Могилянська академія», Міжрегіональна академія управління персоналом, Національний університет «Острозька академія» тощо. У вишах здійснено перехід на триступеневу підготовку фахівців — бакалавр, спеціаліст, магістр; згодом двоступеневу — бакалавр, магістр. Із 2004 року за підтримки міжнародних і громадських організацій в Україні започаткована система зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), яка почала реалізуватися на державному рівні з 2006 року. Система ЗНО спрямована на визначення рівня навчальних досягнень випускників середніх навчальних закладів при їхньому вступі до вишів. Студент мав право обирати предмети для навчання з відповідних кластерів предметів, здобувати вищу освіту в державних чи приватних вищих навчальних

зкладах. Велику увагу приділено підвищенню кваліфікації студентів у **західних вишах**. Вищі навчальні заклади України постійно розширювали міжнародні зв'язки та співробітництво із зарубіжними освітніми установами й організаціями. Проте проблемою у цій сфері навчання є «перевиробництво» фахівців з дипломом, недостатній рівень надання освітніх послуг низкою вишів.

Наукова галузь в Україні зберігала найбільше рудиментів радянської системи. Відставала матеріальна база технічних, природничих науково-дослідних інститутів. Відбувся відтік молодих кадрів і кваліфікованих співробітників у Європу і Північну Америку. Попри усі негаразди, недофінансування досліджень та зарплат науковців, **українська наука мала один із найпотужніших у світі інтелектуальний потенціал**, який здатний до генерації наукових ідей світового рівня, сильні наукові

школи з математики, інформатики, фізики, хімії, медицини, ядерної фізики, радіоелектроніки, біотехнології, розробки нових матеріалів, інформаційних технологій, засобів зв'язку та телекомунікацій. Україна спроможна була забезпечити повний цикл проектування та виробництва авіакосмічної техніки. В **1997 році Леонід Каденюк** здійснив космічний політ на американському кораблі «Колумбія», ставши першим космонавтом незалежної України. Значний внесок у державотворення робить українська академічна гуманітарна наука. Започатковано видання багатотомного енциклопедичного словника «Тарас Шевченко», «Енциклопедії НТШ», зібрання творів Михайла Грушевського. Неоціненну функцію оберігача і примножувача традицій української незалежності в культурній і духовній сфері виконала для України **українська діаспора**, саме в той час, коли в Україні таку діяльність прирівнювали до державного злочину. В державах поселення політична еміграція створила сотні українських інституцій, які розвивали і вивчали національну інтелектуальну думку, нагадували світу про свою державну традицію. Серед її представників визначні інтелектуали-гуманітарії — професори **Юрій Шевельов (Шерех), Омелян Пріцак, Ігор Шевченко, письменники Ігор Качуровський, Василь Барка, Докія Гуменна, Дмитро Чижевський** та багато інших. Сьогодні важливо зберегти надбання нашої діаспори від забуття. Так загальноукраїнське історичне значення мають колекції Музею-Архіву Української вільної академії наук (УВАН) у США. Цінні надбання зберігаються в Центрі енциклопедії українознавства у Сарселі

Леонід Каденюк — перший (і поки що єдиний) підняв український прапор у космос, 19 листопада 1997 року.
Світлина

(Париж, Франція), Українського вільного університету (УВУ) в місті Мюнхені (Німеччина). Неоціненні пам'ятки перебувають на зберіганні в університетських і архівних центрах міст Нью-Йорка, Торонто, Вінніпега, Праги та інших осередків нашої політичної еміграції.

1. Назвіть фактори, що впливали на розвиток української культури.
2. Які нововведення було запроваджено у сфері середньої і вищої освіти?
3. Якою була роль української діаспори в збереженні та поширенні культурних надбань?

<https://cutt.ly/HwK51xgy>

Літак Ан-225 «Мрія» — найбільший і найпотужніший літак у світі. «Мрію» побудували на Державному конструкторському бюро імені Антонова у 1985–1988 роках. Головний конструктор — Віктор Толмачов. Після розпаду СРСР літак перейшов у власність України. Здійснював державні й комерційні перевезення. Використовувався для доставки гуманітарних вантажів. Під час епідемії коронавірусу доставляв медичні вантажі у низку європейських країн. Вантажопідйомність літака складала 640 тонн. 27 лютого 2022 року був знищений в ангарі під час боїв за аеропорт «Гостомель».

1. На основі інформації з рубрики доведіть, що українська наука має значний інтелектуальний потенціал.
2. Дізнайтеся, які рекорди встановив Ан-225 «Мрія».

Перший комерційний політ українського літака Ан-225 «Мрія» Німеччини до королівства Оман, 31 січня 2002 року. Світлина

2. Література. Музика. Мистецтво. Спорт

В українську літературу упродовж 1990-х–2000-х років увійшла ціла плеяда нових талановитих українських авторів. Тематично — це письменство сучасного міського життя, індивідуальних філософських шукань, інтелектуальної заглибленості. Українська література вийшла з меж соціалістичного реалізму, вона афористична, образна, думаюча. Наші літератори стали затребувані читацькою аудиторією, зростають накладі популярних авторів. Поруч з **Ліною Костенко, Юрієм Щербаком, Володимиром Яворівським, Дмитром Павличком, Валерієм Шевчуком**, котрі створювали нові поезії і прозу, на літературному небосхилі знаменитими стали імена **Оксани Забужко, Юрія Андруховича, Тараса Прохаська, Сергія Жадана** та інших. Переживала ренесанс **книжкова галузь**, незважаючи на незадовільне державне фінансування. Збільшилася жанрова різноманітність української книги, поліпшилося її поліграфічне виконання. «Львівський книжковий форум» та «Книжковий Арсенал» стали популярними книжковими ярмарками, на яких бувають гості з усього світу. Книжковий бум, виникнення нових видавництв і їхні спеціалізації свідчили про те, що вільна творчість може перебороти і фінансову скруту. Нові потужні видавництва видають україномовну продукцію і на цьому заробляють гроші («А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га», «Фоліо», «Видавництво

Старого Лева», «Дух і Літера» та інші). Розширився ринок споживача української книжки.

Головним набутком мистецького життя стали процеси оновлення. Зокрема, у музиці утвердилася жанрова різноманітність. Далеко за межами України відомі імена українських оперних співаків **Вікторії Лук'янець, Володимира Гришка, Валентини Степової**. В українську культуру повернули ім'я відомого танцюриста, хореографа, теоретика класичного балету **Сергія Лифаря**. З 1994 року в Україні проводять фестивалі його імені. Значних успіхів досягла українська естрада. Знанням став музичний фестиваль «Червона рута». Популярністю користуються пісні у виконанні **Оксани Білозір, Василя Зінкевича, Тіни Кароль, Олександра Пономарьова, гуртів «Воплі Відоплясова», «Океан Ельзи», Піккардійська Терція»** та інших. Переможницею пісенного конкурсу Євробачення у 2004 році стала представниця України **Руслана (Руслана Лижичко)**. Надалі українські виконавці ще двічі перемагали у цьому конкурсі — 2016 року **Джамала (Сусана Джамаладінова)** з піснею, присвяченою трагічним подіям, пов'язаним з депортацією кримських татар; 2022 року — гурт **Kalush Orchestra** з піснею **Stefania**. На світову арену вийшло **українське образотворче мистецтво**. Відомими за межами України стали художні полотна **Андрія Антонока, Івана Марчука, Віктора Гонтарова**, творчість кераміста **Петра Мося**, скульптора **Романа Петрука**. Їхні художні пошуки сприймаються неоднозначно. Одні з них послідовно використовували національні традиції. Натомість інші більше тяжіли до авангардистських відкриттів початку ХХ століття, видозмінених у руслі власного творчого бачення. Новий імпульс отримало **українське кіно**. Щороку знімали до 50 фільмів. Низка стрічок одержали нагороди на різних європейських і світових кінофестивалях. Українське мистецтво опановує сферу масової культури, захоплює молодь, за якою майбутнє.

Фізична культура і спорт у всьому світі представляють свою державу на міжнародній арені. В незалежній Україні держава не могла вкладати достатньо великі кошти в спорт. Проте наша країна має прославлених і знаних у світі спортсменів: боксерів братів **Віталія і Володимира Кличків**, фігуристку **Оксану Баюл**, плавчиню **Яну Клочкову**, гімнастку **Лілію Подкопаєву**. У 2012 році Україна і Польська Республіка приймали Чемпіонат Європи з футболу. З-поміж

Український поет і прозаїк нової генерації Сергій Жадан.

1. Прослухайте пісню «Коли вона» у виконанні гурту **Kozak System**, слова **Сергія Жадана**.

<https://cutt.ly/QwK51DU5>

2. Поділіться, які емоції викликала пісня.
3. Випишіть фрази з пісні, які вам сподобалися.

зимових видів спорту найбільші здобутки українців були в біатлоні. В 1994 році Україна вперше взяла участь в Олімпійських іграх окремою командою. Відтоді участь української команди у зимових і літніх Олімпійських іграх є незмінною. **Фізична культура — важливий елемент здоров'я нації.** Наразі цій сфері в Україні приділялося недостатньо уваги. На жаль, серед населення заняття фізичними вправами і зарядкою задля здоров'я кожного члена родини не стало пріоритетом у повсякденному житті.

1. Які зміни відбулися в українському літературному процесі в 1990-2000-х роках?
2. Назвіть 2-3 діячів музичного й образотворчого мистецтва в Україні.
3. Які успіхи України на європейській і світовій спортивних аренах?

26 лютого 1994 року на XVII зимових Олімпійських іграх у Ліллекхамері (Норвегія) нагороджували переможців у змаганнях з одиночного фігурного катання серед жінок. Золоту олімпійську медаль за результатами двох конкурсних випробувань виборола 16-річна українка Оксана Баюл. Це була перша золота медаль незалежної України на Олімпійських іграх.

Напередодні під час одного з тренувань дівчина зіштовхнулася на льоду з однією з конкурсанток, внаслідок чого травмувалася. Лікарі наклали шви на глибоку рану та зробили декілька ін'єкцій для знеболення. Незважаючи на травму, свою довільну програму фігуристка відкатала бездоганно. Більше того, дівчина зімпровізувала завершення програми. Замість потрібного стрибка, вона виконала подвійний аксель. Завдяки цьому Оксана Баюл залишила позаду свою основну конкурентку — американку Ненсі Керріган.

1. Які риси характеру допомогли Оксані Баюл перемогти?
2. Дізнайтеся, хто ще з українців і українок перемагав на Олімпійських іграх.
3. Чи займаєтеся ви спортом? Якщо так, яким саме? Що вас до цього спонукало?

Олімпійська чемпіонка фігуристка Оксана Баюл під час церемонії нагородження, 26 лютого 1994 року. Світлина

3. Релігійне життя

Релігійна сфера відіграє важливе значення в духовному житті українського суспільства. Україна — **поліконфесійний регіон**. Водночас значний прошарок населення має **атеїстичний світогляд**. У 1990-х–2010-х роках в Україні існували три основні християнські конфесії — Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська православна церква Московського патріархату (офіційно зареєстрована як Українська православна церква), Українська греко-католицька церква. Українська православна церква Київського патріархату, створена 1992 року, вважала себе правонаступницею Київської митрополії. З 1993 року її очолював митрополит Володимир

(в миру Володимир Романюк). По його смерті 1995 року митрополита **Філарета** обрано предстоятелем УПЦ КП, **патріархом Київським і всієї Русі-України**. Одним із головних напрямків діяльності УПЦ КП стало набуття **автокефалії** — статусу помісної церкви як самокерованої, незалежної частини Вселенської Православної церкви.

Після десятиліть репресій і відновлення в 1989 році УГКЦ у 1990-х роках поширила свою діяльність із західного регіону на всю Україну. 23 березня 2011 року, після відходу на емеретуру (заслужений відпочинок) колишнього Глави УГКЦ **Любомира Гузара**, одного з найвизначніших церковно-громадських діячів українського християнства кінця ХХ – початку ХХІ століття, Синод єпископів УГКЦ обрав єпископа **Святослава Шевчука** Верховним архієпископом Києво-Галицьким, Главою УГКЦ. Крім християн східної традиції, в Україні проживає близько 1 млн осіб **римо-католиків**. Більшість із них — українці, а також етнічні поляки. Функціонувала й низка **протестантських церков**, найбільша з яких — **Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів**.

З-поміж інших релігій близько 2 млн жителів України сповідували **іслам**. Мусульмани проживали здебільшого в Криму, на Донеччині, Луганщині, Херсонщині, а також у великих містах — Києві, Харкові, Запоріжжі, Дніпрі, Одесі, у якій діяло 8 мечетей. Чисельно вони зростають в основному за рахунок демографічних і міграційних процесів. Урізноманітнілося релігійне життя мусульман України: функціонував Ісламський університет (Київ), виходили газети і журнали, відкрито Ісламський культурний центр (Київ) тощо. Мусульмани України прагнуть до виконання гуманістичних приписів своєї релігії, толерантно ставляться до іновірців. На території України проживають представники інших релігійних конфесій — **їудаїсти, індуїсти, синтоїсти та десятків інших релігій**. В Україні церква відділена від держави. Проте функціонує Державний комітет України у справах релігій, а глав церков завжди запрошують на урочистості з нагоди **важливих державних свят**.

1. Поясніть значення понять «поліконфесійність», «атеїзм», «автокефалія».
2. Які християнські конфесії представлені в Україні?
3. Доберіть 2-3 факти, які свідчать про релігійну толерантність в Україні.

Любомир Гузар (1933–2017)

Український релігійний діяч, патріарх-предстоятель Української греко-католицької церкви. Народився у Львові. Закінчив народну школу, навчався в гімназії. З переїздом сім'ї до Австрії продовжив навчання в українській гімназії міста Зальцбурга, а в 1949 році родина переїхала до США. Там він здобув середню освіту в малій духовній семінарії в Стемфордї та закінчив Католицький університет Америки.

З Україною в серці

Отримав ступінь доктора богослов'я. В 1972 році прийняв чернецтво, був сподвижником Йосифа Сліпого. В 2001 році обраний Главою Української греко-католицької церкви та отримав статус Кардинала католицької церкви. 21 серпня 2005 року офіційно змінив свій титул на «Верховний Архієпископ Києво-Галицький», переніс свій осідок до Києва. Його кандидатуру розглядали як одного із можливих наступників Папи Римського Івана Павла II. Входив до ініціативної групи «Першого грудня». Підтримував мітингувальників під час Революції Гідності. Став моральним авторитетом українського народу.

«Ми мусимо бути того свідомі, що у нашому народі є група людей, для яких найважливіша їхня власна вигода... Серед нас дуже багато добрих людей. Але замало бути добрим — треба чинити добро. Якщо хочете жити у нормальній державі, передати її дітям і внукам — чинімо добро».

1. До чого закликав Глава Української греко-католицької церкви Любомир Гузар?
2. Дізнайтеся, коли й з якою метою створено ініціативну групу «Першого грудня».

У той час, коли... на теренах України

було сформовано першу окрему команду для участі в Олімпійських іграх (Ліллекхамер, Норвегія) (лютий 1994 рік).

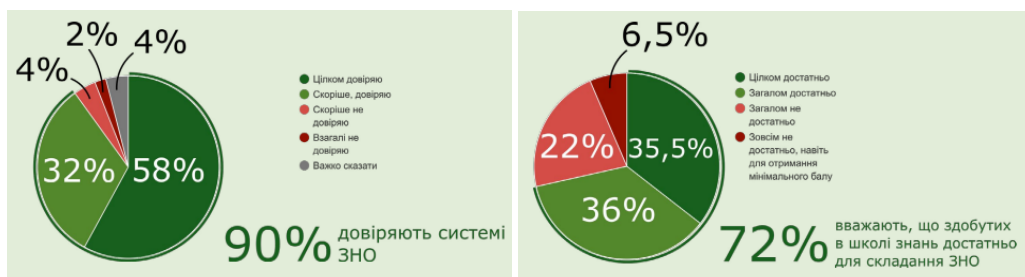
Тоді... у світі

у США, місті Пасадена у фіналі чемпіонату світу з футболу збірна Бразилії перемогла команду Італії і вчетверте стала чемпіоном світу (червень-липень 1994 рік).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1994 рік — Україна вперше взяла участь в Олімпійських іграх окремою командою;
  - 1997 рік — політ у космос першого космонавта незалежної України Леоніда Каденюка;
  - 2006 рік — запровадженню систему зовнішнього незалежного оцінювання в Україні;
  - 2012 рік — Україна разом з Польщею приймали Чемпіонат Європи з футболу.
2. Поясніть значення поняття: *атокефалія*.
3. Проаналізуйте діаграми, складені за результатами соціологічного опитування, проведеного організацією «Громадянська мережа «ОПОРА» спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Яке ваше ставлення до системи зовнішнього незалежного оцінювання? Вкажіть переваги та недоліки ЗНО.

4. Об'єднайтеся у п'ять груп та виконайте мінідослідження за одним із напрямків: «Майбутнє людства визначається наукою», «Смак сучасної української літератури», «Українська музика: народження чи реанімація», «Спорт — це стиль життя», «Мистецтво як життя і одкровення». За результатами дослідження підготуйте творчий продукт: пісню, відео, сценку, фотоколаж, інсталяцію, постер тощо.

§ 44

Практична робота № 5

Тема. Інтеграція України в європейський та світовий економічний простір: виклики і відповіді

Завдання 1. Опрацюйте документи практичної роботи. Складіть список міжнародних організацій, із якими в торговельно-економічній сфері співпрацює Україна.

Завдання 2. З'ясуйте, які труднощі виникали в Україні на шляху інтеграції до кожної зі згаданих міжнародних структур. Яких заходів було вжито для їхнього подолання або уникнення?

№1

З інформації постійного представництва України при ЮНЕСКО:

«На 27-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1993 рік) Україна ініціювала розробку «Програми культури миру». Цю ініціативу було покладено в основу переорієнтації діяльності ЮНЕСКО та розробки міждисциплінарного проекту «На шляху до культури миру». Сьогодні — це один із стратегічних напрямів програмної діяльності Організації. У 1997 році, під час 29-ї сесії Генконференції ЮНЕСКО, Україна ініціювала звернення до ООН з метою проголошення Міжнародного року захисту та збереження культурної спадщини. На 56-й сесії Генеральної Асамблеї ООН ця ініціатива знайшла своє відображення — 2002-й рік було проголошено ООН Міжнародним роком світової культурної спадщини».

№2

Співдружність Незалежних Держав (СНД)

Стаття 2 статуту СНД (22 січня 1993 р.):

«Цілями співдружності є: здійснення співпраці в політичній, економічній, гуманітарній, культурній сферах; всесторонній і збалансований економічний і соціальний розвиток держав-членів у межах спільного економічного простору, міждержавна кооперація та інтеграція».

№3

Із Постанови Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» (1993 р.):

«З огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал Україна може і повинна стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі. Неодмінною умовою успішної реалізації Україною своїх можливостей є її активне і повномасштабне входження до

світового співтовариства. Долаючи кризові явища у суспільстві і торуючи свій шлях у світ, Україна спирається на свої фундаментальні загальнонаціональні інтереси, відповідно до яких визначаються засади, напрями, пріоритети та функції її зовнішньої політики [...] економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України».

Світова організація торгівлі (СОТ)

№ 4 Із угоди про заснування Світової організації торгівлі (01.01.1995 рік):
«Сторони цієї Угоди, визнаючи, що їхні відносини в галузі торгівлі та економічного підприємництва повинні бути спрямовані на підвищення рівня життя, забезпечення повної зайнятості й значного та постійного зростання реального доходу й ефективного попиту, а також розширення виробництва товарів та послуг і торгівлі ними з урахуванням оптимального використання світових ресурсів відповідно до цілей сталого розвитку, прагнення захистити й зберегти навколишнє середовище, засновують Світову організацію торгівлі (СОТ)».

Емблема СОТ.
Напис: «Світова організація торгівлі»

№ 5 Центральноевропейська ініціатива (ЦЄІ)
З інформації Міністерства закордонних справ України (1996 р.):

«Україна розглядає ЦЄІ як важливий механізм інтеграції до європейського економічного та політичного простору, а також зміцнення стабільності в регіоні та подальшого розвитку всебічних відносин між країнами-членами Ініціативи. Фахівці України беруть участь у діяльності діючих у рамках ЦЄІ експертних мереж за такими напрямками, як транскордонне співробітництво, транспорт, енергетика, наука і технології. На постійній основі здійснюється робота, спрямована на активізацію участі підприємств та організацій України у реалізації проектів співробітництва в рамках Ініціативи».

Довідка. Центральноевропейська ініціатива (ЦЄІ) є регіональним угрупованням країн Центральної та Східної Європи, діяльність якої має на меті налагодження багатостороннього співробітництва у політичній, соціально-економічній, науковій та культурній сферах та сприяння на цій основі зміцненню стабільності і безпеки в регіоні. До її складу входить 18 країн — Албанія, Австрія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Чеська Республіка, Угорщина, Італія, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Чорногорія та Україна.

Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)

№ 6 Зі Статуту Організації Чорноморського економічного співробітництва (ратифікувала Україна 19. 03. 1999 року):

«... (Таки) цілі втілюються у життя через діяльність ОЧЕС на різних рівнях: сприяти розвитку двостороннього і багатостороннього співробітництва на основі принципів і норм міжнародного права; поліпшувати умови підприємницької діяльності та заохочувати особисту та колективну ініціативу підприємств та компаній; розвивати економічну співпрацю, не порушуючи міжнародні зобов'язання держав-членів і не перешкоджаючи розвитку їхніх відносин з третіми сторонами; враховувати конкретні економічні умови та інтереси держав-членів (Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина та Україна, штаб-квартира у Стамбулі)».

Написи: «ОЧЕС
Організація Чорноморського економічного співробітництва»

Довідка. «Одна з принципових відмінностей від інших регіональних інтеграційних угруповань (СНД, ГУАМ, ЄврАзЕС) — ОЧЕС об'єднує країни, залучені до інших інституційно міцно розвинених міжнародних структур. Європейський Союз, НАТО — це організації, членство в яких є прагненням багатьох країн, що є членами ОЧЕС. Тому ОЧЕС сконцентрована цілком і повністю на економічному аспекті інтеграції, не розпорюшуючи свою увагу і ресурси на сфері політики і оборони. Зокрема, це пов'язано з тим, що низка країн має взаємні територіальні претензії».

Організація за демократію та економічний розвиток ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджанська Республіка, Республіка Молдова)

№ 7 Із Ялтинської хартії ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова):

«Цілі співпраці ГУАМ: сприяння соціально-економічному розвитку, зміцнення і розширення торговельно-економічних зв'язків, розвиток і ефективне використання в інтересах країн ГУАМ транспортно-комунікаційних магістралей та відповідної інфраструктури, розміщеної на їх території, боротьба з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю, наркобізнесом».

Емблема ГУАМ

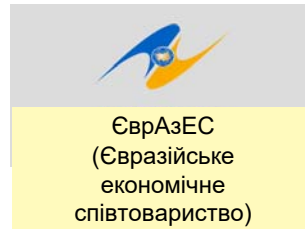

Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС)
(Україна у 2002–2014 рр. була спостерігачем при ЄврАзЕС)

№ 8

Із договору про заснування ЄврАзЕС:

«Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Киргизька Республіка, Російська Федерація і Республіка Таджикистан [...] сповнені рішучості [...] поглиблювати взаємну співпрацю в різних галузях [...] утворюють міжнародну організацію «Євразійське економічне співтовариство».

№ 9

Витяг із Постанови Кабінету Міністрів України «Про прогноз економічного і соціального розвитку України на 2002–2006 роки» (2002 р.):

«...Найбільшими зовнішньоторговельними партнерами України є Російська Федерація (29,6 % товарообороту), країни зони євро (20,0 %), Сполучені Штати Америки (3,2 %). Однак уведення урядом Російської Федерації низки дискримінаційних заходів у сфері зовнішньої торгівлі та змін Податкового кодексу призвели до деякого скорочення українського експорту до Росії. Питома вага обсягів експорту товарів до Росії скоротилася із 27,3 % у першому півріччі 2001 року до 22,6 % на кінець року... Останнім часом зростання українського експорту штучно стримувалося країнами зони євро шляхом введення квот на поставки металу. Українські чорні метали та вироби з них стали об'єктом запровадження спеціальних заходів у 20 країнах світу. Ці чинники обумовили скорочення загального обсягу українського експорту товарів і послуг із 18,8 % у 2000 році до 9,7 % у 2001 році».

Міжнародний валютний фонд (МВФ)

(Україна стала членом МВФ у 1992 році)

№ 10

З інформації Міністерства закордонних справ України про співпрацю України з МВФ (2003 р.)

«1994–1995 роки: Україна співпрацювала з МВФ за програмою системної трансформаційної позики на суму 498,7 млн СПЗ (763,1 млн доларів США), метою якої була підтримка платіжного балансу України.

1995–1998 роки: Україна отримала від МВФ кредити на загальну суму 1 935 млн доларів США. Головною метою цих кредитів була підтримка курсу національної валюти і фінансування дефіциту платіжного балансу України.

1998–2002 роки: Україна співпрацює з Фондом у рамках Програми розширеного фінансування, яка передбачала надання кредиту обсягом 2,6 млрд доларів США. У рамках цієї Програми Україна отримала 1 591,0 млн доларів США».

№ 11

Асоціація України з ЄС

Із преамбули Угоди про асоціацію України з ЄС (21 березня 2014 року):

«Цим документом створюється асоціація між Україною, з однієї сторони, та Союзом і його державами-членами, з іншої сторони. Цілями асоціації є: сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках. Запровадити умови для посилення економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі...»

№ 12

Густав Грессель (старший аналітик Європейської ради міжнародних відносин):

«Так, Україна має юридичне право на (повноправне) членство у ЄС, але якщо оцінювати нинішній стан країни за Копенгагенськими критеріями, то перспектива цього членства буде виглядати дуже далекою... Безвізовий режим і угода про вільну торгівлю [...] (стали) чудовими інструментами для прискорення реформ».

Довідка. Копенгагенські критерії. У червні 1993 року Європейська Рада на засіданні у місті Копенгагені визнала право кожної європейської країни вступати до Європейського Союзу після виконання нею низки вимог за трьома критеріями:

а) політичним: стабільність установ, які гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини і захист прав меншин; б) економічним: дієва ринкова економіка; в) «членським»: зобов'язання, що випливають із факту вступу до ЄС, зокрема визнання його політичних, економічних та монетарних цілей. Лише ЄС визначає, чи відповідає та чи інша країна Копенгагенським критеріям і може бути прийнятою до його складу.

№ 13

Із результатів опитування 22 українських експертів на тему «Європейська інтеграція України сьогодні: проблеми, виклики, завдання» (фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» в період з 18 до 25 червня 2014 року):

«Основною внутрішньою проблемою, яка перешкоджатиме євроінтеграційному курсу України, експерти вважають насамперед неефективність системи державного управління — недостатній рівень компетенції держслужбовців, надмірна бюрократичність та корумпованість системи державного управління. До першої п'ятірки основних проблем внутрішнього характеру також належать: ситуація на Донбасі (охоплюючи як нинішній збройний конфлікт, так і громадські настрої), високий рівень корупції в українському

суспільстві, неефективна політика інформування населення про євроінтеграцію та соціально-економічні проблеми. Агресія, тиск та всебічне перешкоджання з боку Росії є головним зовнішнім викликом для європейського курсу України. Цю думку поділяють усі опитані експерти. Серед основних зовнішніх перешкод експерти називають внутрішні проблеми самого ЄС, протидію або вичікувальну позицію з боку деяких членів ЄС, що не хочуть розривати свої зв'язки з Росією, а також відсутність єдиної позиції в Євросоюзі щодо європейської перспективи України і розширення ЄС загалом».

№ 14 Голова Представництва ЄС в Україні Х'юг Мінгареллі:
«Головна перешкода (подальшого руху до інтеграції з ЄС) — це приватні інтереси, які формували суспільне, економічне і політичне життя в Україні впродовж 22 років, що проявляється насамперед при ухваленні законопроектів, які мають наблизити українське законодавство до європейського. Інша проблема пов'язана з тим, що у Західній Європі Україну все ще сприймають як загрозу, а не як шанс. І це попри надзвичайні природні й людські ресурси України. Києву треба зробити так, щоб європейці більше знали й розуміли Україну за рамками усталених упереджень».

№ 15 Ольга Стефанішина, віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС (23 червня 2022 року):
«Ми вітаємо це історичне рішення Євросоюзу, яке фактично означає, що велика родина країн Європейського Союзу бачить Україну членом ЄС. У ці важкі часи ЄС почув народ України та чітко заявив, що наша держава належить до Європи, ми маємо спільне потужне майбутнє. Статус кандидата офіційно запускає процес набуття Україною членства в ЄС. Ми вже активно працюємо над подальшими кроками та реформуванням країни попри війну, аби не втрачати темпи нашої інтеграції».

*Завдання 3. Розгляньте світлину. Яку історичну подію засвідчує світлина? Визначте за допомогою інтернет-ресурсів причини й наслідки події.

*Завдання 4. Які чинники, на думку експертів, перешкоджали євроінтеграційному курсу України?

**Завдання 5. З'ясуйте дату перетворення Євразійського економічного співтовариства на Євразійський економічний союз, а також час підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС. Висловіть обґрунтоване припущення про те, з якою третьою подією пов'язані ці дві. Запропонуйте власні висновки.

§ 45

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Як називається період, про який йдеться? Чим, на вашу думку, було небезпечно для економічного розвитку держави означене явище?

«Тіньова» економіка в другій половині 1990-х років, за оцінками фахівців, гальмувала не тільки ринкові реформи, а й вкладання іноземними інвесторами капіталів в Україну».

2. Розташуйте перелік подій у хронологічній послідовності. Складіть хронологічну таблицю.

Прийняття Конституції України; дострокові вибори Верховної Ради та Президента України; запровадження в обіг гривні; вступ України до Ради Європи; Помаранчева революція; підписання Будапештського меморандуму.

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) Верховна Рада, уряд, судова система, «партія влади».

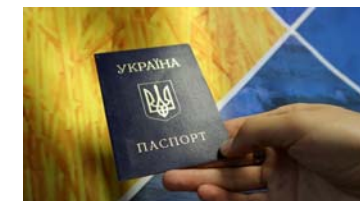
Б) МВФ, Світова організація торгівлі, Рада Європи, СНД.

В) приватизація, інвестиції, фермерське господарство, планова економіка.

Г) багатовекторність, євроінтеграція, без'ядерний статус, Тузлинська криза.

4. Проаналізуйте світлини та дайте відповіді на запитання.

1. Який історичний етап в процесі становлення Української держави відображений на світлинах? 2. Які історичні події в Україні передували прийняттю законів, що ілюструють світлини? 3. Відповідь обґрунтуйте.

5. Заповніть пропуски в реченнях.

Масовий спротив народу фальсифікації владою результатів президентських виборів _____ року отримав назву _____, позаяк прихильники кандидата в президенти Віктора Ющенка використовували для позначення своєї участі в русі помаранчевий колір (прапорці, шарфи, інші деталі одягу). Під час революції вдалося

уникнути кровопролиття. **Помаранчева революція**, що тривала упродовж _____ — _____ року, засвідчила важливі ментальні зрушення в суспільстві. В Україні відбувалося становлення _____ суспільства як невід'ємного атрибуту правової держави. Його складовими частинами є діяльність _____ партій, здатних репрезентувати групові інтереси, вільне _____ власної думки, вільні та альтернативні політичні _____, розвиток місцевого самоврядування, наявність ринкових відносин. В Україні громадянське суспільство перебувало ще все ж таки в зародковому стані.

6. Дайте визначення поняття «громадянське суспільство». Які події стали передумовою до формування громадянського суспільства?

Поміркуйте, хто є автором / авторами статті, уривок з якої наведено нижче: *«Аж раптом сталося несподіване та непрогнозоване: народ відчув себе обдуреним і стихійно вийшов на вулиці столиці. Киян підтримали інші міста України. Розпочалася так звана Помаранчева революція. Під тиском народних мас Верховний Суд України визнав результати другого туру президентських виборів недійсними».*

7. З'ясуйте, про які законодавчі документи періоду «Розвитку України як незалежної держави» йдеться в уривках з історичних джерел.

«Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава... Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною... Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю... Держава відповідає перед людиною за свою діяльність... Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ».

«Цим законопроектом правляча партія — Партія регіонів — здійснює замах на найсвятіше українського народу — на його мову. Українська мова конституційно закріплена як єдина державна мова в Україні, а надання регіонального статусу російській мові та ще 17 мовам національних меншин є нічим іншим, як спробою узаконити русифікацію України».

Поміркуйте, чим було зумовлено прийняття зазначених законів. Запишіть спогади жителів вашого населеного пункту про реакцію його мешканців на такі дії влади.

8. Визначте зовнішньополітичні пріоритети України у 1991–2004 роках і складіть розгорнутий план відповіді.

9. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими під рубрикою «Президенти України» у § 37 (Леонід Кучма) і в § 38 (Віктор Ющенко). Вкажіть, який внесок у вітчизняну історію вони зробили.

10. Консервативна ідеологія класика української суспільної думки В'ячеслава Липинського закликала до утвердження в Україні середньої та дрібної приватної власності на землю як підґрунтя для появи середнього класу, зацікавленого у власній державі та підтримці національної культури. Поміркуйте, чи вдалося створити середній клас упродовж зазначеного періоду.

РОЗДІЛ 6.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА.

242 дні — саме стільки тривала оборона донецького аеропорту українськими військовими під час війни на сході України. Захисників аеропорту було усього кілька десятків. Озброєні стрілецькою зброєю, вони протистояли передовим загонам російсько-терористичних військ. Здавалося, стільки протриматися могли лише люди з надзвичайними здібностями. Відтоді їх почали називати «кіборгами». Образ диспетчерської вежі донецького аеропорту, з якої захисники вели спостереження і яку ущент розтрощили танкові обстріли, став символом здатності України чинити опір російській агресії. Мужність українських воїнів надихнула режисера Ахтема Сеїтаблаєва зняти фільм «Кіборги. Герої не вмирають». З лютого 2022 року, після широкомасштабного вторгнення Росії в Україну, він несе службу в 206-му батальйоні територіальної оборони Києва.

1. Дізнайтеся, коли саме тривала оборона Донецького аеропорту й чим вона завершилася.

2. Чому, на вашу думку, захисників Донецького аеропорту назвали кіборгами? Що означає вислів «Кіборги» витримали, не витримав бетон»?

3. Ахтем Сеїтаблаєв якось зауважив: «В геометричній прогресії росте кількість людей у світі, які знають слово «Україна» як ознаку гідності, епосу, мужності, жертвовності. І все це створює образ — і країни, і людей». Які події змусили світ по-новому відкрити для себе Україну?

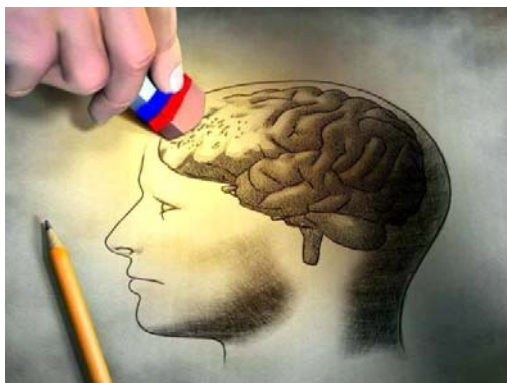
- ✓ Що таке Революція на граніті, Помаранчева революція?
- ✓ Що вплинуло на становлення громадянського суспільства в Україні?
- ✓ До яких міжнародних організацій вступила Україна в 1990-х–2000-х роках?

1. Україна в імперській доктрині «руського міра»

Припинення існування СРСР створило реальну можливість колишнім радянським республікам обрати демократичний розвиток. Початково керівництво Російської Федерації також намагалось демократизувати країну. Однак згодом відмовилося від цих задумів, розпочавши активну пропаганду і відновлення імперської ідеології, яка бере свій початок ще від великодержавної націоналістичної політики московських царів і петербурзьких імператорів. Головним ініціатором її реалізації є президент Російської Федерації Володимир Путін. Відтак неприйняття Росією нової геополітичної реальності, коли держави на пострадянському просторі обрали незалежність спричинило появу доктрини «руського міра».

Отже, «руський мір» — імперська геополітична доктрина Російської Федерації, спрямована на обґрунтування і відновлення Російської імперії в кордонах 1914 року. Вона стала інструментом для втручання Російської Федерації у внутрішні справи країн колишнього СРСР, а також окупації частини їхньої території. Ідеологія «руського міра» базується на кількох положеннях: «цивілізаційній місії» Росії, применшенні та невизнанні здобутків інших народів, використанні російської культури як засобу експансії, особливому російському православ'ю. Основним об'єднавчим моментом ідеології «руського міра» вважають мову. Ці тези активно поширюють офіційна влада, засоби масової інформації Російської Федерації, Російська православна церква.

Творці «руського міра» заперечують існування українського народу як самобутньої етнічної спільноти з притаманними їй територією, мовою, духовною і матеріальною культурою, релігійністю, менталітетом, спільністю походження. Основними елементами впровадження «руського міра» визначено початкову «братню» співпрацю, згодом розтягнена у часі, цілковита асиміляція й у підсумку остаточна ліквідація України як суверенної держави й українців як нації та самобутньої етнічної спільноти. Упродовж певного часу російська влада намагалась реалізувати цю програму,

1. Що, на вашу думку, намагався донести автор карикатури?
2. Дайте власну назву карикатурі.

вкладаючи значні кошти в економічне освоєння України. Водночас звичним стало використання економічного тиску і шантажу. До того ж неодноразово використовувалася теза про нібито потребу захисту російської мови.

1. З якою метою запроваджено до вжитку поняття «руський мір»?
2. Стисло охарактеризуйте доктрину «руського міра».
3. Яке місце творці «руського міра» визначили для України?

2. Євромайдан. Революція Гідності

РФ використовувала різні засоби, щоб не відпускати Україну зі сфери свого впливу. Один із них — змусити Україну увійти до Єдиного економічного простору (ЄСП). Україна погоджувалася бути спостерігачем при цій організації, але не її учасником. Водночас Віктор Янукович заявляв про бажання України створити зону вільної торгівлі з Європейським Союзом. Увесь 2013 рік минув у постійних дискусіях щодо геополітичного вибору держави. ЄС запропонував Україні Угоду про асоціацію. Однак 28–29 листопада 2013 року на Саміті глав держав у Вільнюсі Віктор Янукович відмовився її підписувати, що викликало негативну реакцію в Україні. Стало очевидним, що Президент і його оточення прагнуть залишити державу в сфері російських інтересів. Це означало згортання проекту незалежності. Відповіддю народу став Євромайдан — патріотичні протестні акції на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України.

Триптих зі стилізованими портретами Тараса Шевченка, Івана Франка та Лесі Українки «Ікони революції». Київ, вул. Грушевського, лютий 2014 року. Анонімний вуличний художник Sociopath . Світлина

1. Чому вуличний художник зобразив Тараса Шевченка, Івана Франка і Лесю Українку в таких незвичних образах?
2. Що, на вашу думку, означають вислови під кожним портретом?
3. Дізнайтеся, чи збереглися «Ікони революції» до нашого часу.

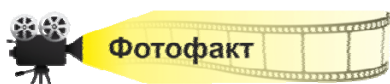
Протести розпочалися ще напередодні Вільнюського саміту 21 листопада 2013 року в Києві на майдані Незалежності та Європейській площі. Тут встановили намети й активісти розпочали безстроковий страйк з вимогами підписати угоду про асоціацію з ЄС,

боротьби з корупцією, відставки уряду. 30 листопада 2013 року влада здійснила спробу знести наметове містечко на Майдані з побиттям і арештами молоді. Цей акт підняв на акції протесту всю Україну. Щотижневі недільні мітинги на Хрещатику і Майдані збирали у деякі дні до 1 млн учасників. Кількаразові спроби розігнати Майдан силою не вдалися. Натомість влада намагалася створити ілюзію широкої підтримки населення Сходу і Півдня України. Навколо Маріїнського палацу був влаштований Антимайдан, переважно з людей, котрих «партія влади» привезла до Києва. В протистоянні між центром і майданівцями на вулиці Михайла Грушевського були вбиті вірменин з Дніпропетровщини **Сергій Нігоян** та білорус **Михайло Жизневський**. Вирішальними стали три дні — з 18 до 20 лютого 2014 року, — коли від куль снайперів спецпризначенців загинуло більше ста протестувальників. Їх назвали **Небесною сотнею**. Під час прощання з ними на майдані Незалежності 21 лютого лунала жалобна пісня «Плине кача по Тисині...», яка стала українським народним реквіємом. Щороку 20 лютого в Україні відзначають **День героїв Небесної Сотні**.

Події історії України, котрі відбулися упродовж 21 листопада 2013 — 21 лютого 2014 років, названі **Революцією Гідності**. Віктор Янукович та більшість членів його уряду втекли до Російської Федерації. 22 лютого Верховна Рада своєю постановою відсторонила його від влади. Головою Верховної Ради обрано **Олександра Турчинова**, котрий постановою парламенту виконував також обов'язки Президента. Отже, Євромайдан і Революція Гідності стали одними з наймасштабніших подій у новітній історії України і продовженням обстоювання прав громадянина. Народ продемонстрував свою єдність, європейськість, прагнення до свободи. На Майдан виходили жителі Сходу та Заходу, мешканці мегаполісів, маленьких міст і сіл; незалежно від віри, люди творили свою державу.

1. Чому в Україні розпочалися протестні акції — Євромайдан?
2. Які факти свідчать про переростання Євромайдану у загальноукраїнське явище?
3. Визначте хронологічні межі Революції Гідності.

8 грудня 2013 року, дізнавшись про побиття «Беркутом» майданівців, 20-річний Сергій Нігоян приїхав до Києва. Відтоді він став активістом Майдану: охороняв барикади мітингувальників. Жив у наметах з протестувальниками зі Львівщини та Івано-Франківщини. Запам'ятався своїм запалом і патріотичними висловлюваннями. Спілкувався винятково українською. 22 грудня знято відео, де Сергій Нігоян читав уривок з поеми «Кавказ» Тараса Шевченка. Рівно через місяць, 22 січня 2014 року, у проміжку між 5:30 і 5:40 біля стадіону «Динамо» на

Сергій Нігоян на Євромайдані, грудень 2014 року.
Світлина

вулиці Грушевського майданівець отримав вогнепальні поранення в голову, шию і груди. Це сталося тоді, коли ще тривало перемир'я між мітингувальниками і «Беркутом»!..

Музикант і громадський діяч Святослав Вакарчук висловився про смерть Сергія Нігояна так: «Колись вірменин Параджанов зняв фільм, який став символом українців. Сьогодні вірменин Нігоян віддав життя, яке стало символом України».

1. Доведіть чи спростуйте твердження: «патріотизм не залежить від віку».
2. Перегляньте відео, зайшовши за покликанням <https://cutt.ly/zwh0xsxk> чи відсканувавши QR-код. Як ви вважаєте, чому Сергій Нігоян обрав для читання саме ці рядки з поеми «Кавказ» Тараса Шевченка?

► Людмила Максимлюк, поетка

А сотню вже зустріли небеса...
Летіли легко, хоч Майдан ридав...
І з кров'ю перемішана сльоза...
А батько сина ще не відпускав...
Й заплакав Бог, побачивши загін —
Спереду — сотник, молодий, вродливий,
І юний хлопчик в касці голубій,
І вчитель літній — сивий-сивий...
І рани їхні вже не їм болять,
Жовто-блакитний стяг покрив їм тіло...
Як крила ангела, злітаючи назад,
Небесна сотня в вирій полетіла...

Перші жертви розстрілів на вулиці Інститутській у Києві, лютий 2014 року.
Світлина

1. Прочитайте вірш та розгляньте світлинку поруч. Які емоції вони у вас викликають?
2. На основі джерел доведіть справедливість висловлювання дисидента Івана Світличного: «Вітчизна — це не хтось і десь, Я — теж Вітчизна».

3. Угода про асоціацію між Україною та ЄС

У травні 2014 року відбулися дострокові президентські вибори. П'ятим Президентом України став **Петро Порошенко** — підприємець і політичний діяч, учасник Революції Гідності. Він переміг у першому турі виборів, набравши 54 % голосів виборців. Через Революцію Гідності втратив свою легітимність парламент України. На виборах до Верховної Ради у **жовтні 2014 року** перемогу одержали націонал-демократичні сили (Блок Петра Порошенка, «Народний фронт», «Батьківщина»). Вони мали перевагу над колишньою «партією влади».

Політичну кризу в Україні обговорили в березні 2014 року на екстремому саміті ЄС в Брюсселі. **21 березня 2014 року** підписано **Угоду про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом і Україною**. 16 вересня 2014 року Європейський парламент ратифікував Угоду синхронно з Верховною Радою України. Першими з країн-членів ЄС Угоду ратифікували Румунія, Литва та Латвія; останніми — Кіпр, Бельгія, Нідерланди. Визначено цілі Угоди — зближення між Україною та ЄС на основі спільних цінностей, поглиблення економічних відносин, створення зони вільної торгівлі,

посилення співробітництва у сфері юстиції, безпеки. Закріплено принципи поваги до верховенства права, дотримання суверенітету, територіальної цілісності.

17 травня 2017 року в місті Страсбург (Франція) підписано Угоду про запровадження з **11 червня 2017 року безвізового режиму** для громадян України при перетині кордону з державами ЄС. Безвізовий статус дозволив українцям, котрі мають біометричний паспорт, в'їжджати до будь-якої країни ЄС без попереднього одержання візи у відповідному консульському відділі тієї чи іншої країни. Проте були прописані окремі обмеження. Безвіз не стосувався осіб, які їдуть на навчання та роботу до країн ЄС. Окремі дозвільні документи повинні мати громадяни, котрі хотіли потрапити до Великої Британії — країни, яка на той час запустила механізм виходу з ЄС. Громадянин, який перетинав кордон, зобов'язаний мати відповідні кошти на прожиття, мав право перебувати в державах ЄС не більше трьох місяців. За перший рік існування безвізу ним скористалося півмільйона українців. Безвіз знищив «лінію розподілу» між Україною та ЄС. Жителі України відтепер могли вільно перетинати кордони з державами Євросоюзу, здійснювати ділові й туристичні поїздки.

1. Якими були підсумки виборів Президента і Верховної Ради України у 2014 році?
2. Які цілі визначала Угода про партнерство та співробітництво між ЄС і Україною?
3. Коли почав діяти безвіз для громадян України при перетині кордону з державами ЄС?

Мовою джерела. Із Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони:

«— ВИЗНАЮЧИ, що політична асоціація та економічна інтеграція України з Європейським Союзом залежатиме від прогресу в імплементації цієї Угоди, а також від досягнень України в забезпеченні поваги до спільних цінностей і прогресу в наблизненні з ЄС у політичній, економічній та правовій сферах;

— БАЖАЮЧИ просувати процес реформ і адаптації законодавства в Україні, що сприятиме поступовій економічній інтеграції і поглибленню політичної асоціації;

— ВПЕВНЕНІ в необхідності для України впроваджувати політичні, соціально-економічні, правові та інституційні реформи з метою ефективного виконання цієї Угоди та будучи відданими рішучій підтримці цих реформ в Україні...».

1. Чому відмова Віктора Януковича підписувати цю Угоду у Вільнюсі в листопаді 2013 року привела до Майдану?
2. Окресліть зобов'язання України у зв'язку із підписанням Угоди про асоціацію з ЄС.

Біометричний закордонний паспорт громадянина України.

1. Які правила перетину кордону з державами ЄС діють для громадян України при безвізі?

Петро Порошенко (народився 1965 року)

Народився на Одещині. Згодом сім'я переїхала до міста Бендери (Молдова). Відслуживши в армії, навчався на факультеті міжнародних відносин й міжнародного права Київського державного університету імені Тараса Григоровича Шевченка.

Захистив кандидатську дисертацію з права. З 1990-х років займався підприємницькою діяльністю. Створив корпорацію «Roshen». Обирався до Верховної Ради України кількох скликань. Працював міністром закордонних справ, міністром економічного розвитку та торгівлі, секретарем Ради з національної безпеки й оборони України. Переміг на дострокових президентських виборах 2014 року. Задля популяризації української мови увів мовні квоти на радіо й телебаченні. Проводив «декомунізацію», у результаті якої припинила діяльність Комуністичної партії України, демонтовано пам'ятники Леніну, перейменовано низку населених пунктів. Здійснив децентралізацію, що розширила повноваження органів місцевого самоврядування. Сприяв запровадженню безвізового режиму з ЄС для громадян України, набуттю автокефалії об'єднаною Православною церквою України. Але найбільшій проблеми України — припинити війну на Сході та повернути Крим — йому так і не вдалося розв'язати. На президентських виборах у 2019 році в другому турі поступився Володимирі Зеленському.

1. Що в діяльності Петра Порошенка вам імпонує найбільше?
2. Які негативні сторони ви бачите в його діяльності?

У той час, коли... на теренах України

у місті Києві на Майдані відбувалися розстріли мирних протестувальників.

Тоді... у світі

у Росії, в місті Сочі, частина українських спортсменів припинила участь у XXII зимових Олімпійських іграх на знак протесту проти кровопролиття в Україні.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - **21 листопада 2013 року** — початок Євромайдану;
  - **21 листопада 2013 року – 21 лютого 2014 року** — Революція Гідності;
  - **18–20 лютого 2014 року** — розстріл Небесної сотні на Євромайдані;
  - **2014–2019 роки** — президентство Петра Порошенка.
2. Поясніть значення понять: *Євромайдан, Революція Гідності, Небесна сотня*.
3. Порівняйте президентство Віктора Ющенка, Віктора Януковича та Петра Порошенка. Які підсумки їхньої діяльності?
4. Об'єднайтеся в групи і проведіть дослідження за одним із запропонованих напрямків (на вибір): «Історія Майдану у світлинах», «Майдан від першої особи: спогади учасників», «Вечір. Зима. Дві тисячі чотирнадцятий рік: поезія Майдану», «Мистецтво на барикадах Майдану». Результатами роботи поділіться у класі.

- ✓ Що означає поняття «русскій мір»?
- ✓ Чому в Україні в 2013–2014 роках відбувся Євромайдан?
- ✓ Який статус мав Кримський півострів у складі України?

1. Періодизація російсько-української війни. Окупація Криму

Процеси, що стрімко розгорталися в Україні наприкінці невдовзі після завершення Революції Гідності, внесли корективи у подальший розвиток та життя країни. Євромайдан сплутав карти російському керівництву. Очевидно, що РФ тривалий час розробляла плани гібридної війни проти України і здійснювала підготовчі заходи. Гібридну війну агресор зазвичай веде без прямого військового втручання. У такій війні застосовуються диверсії, акти терору, вплив на свідомість населення через засоби масової інформації, щоб створити атмосферу страху і хаосу в суспільстві. Агресор надає підтримку незаконним формуванням і найманцям. **Гібридна війна РФ** передбачала застосування проти України найперше невоєнних засобів — інформаційних, економічних, політичних — задля дестабілізації ситуації в державі, ускладнення її міжнародного становища, загарбання частини території. За цих передумов у лютому 2014 року РФ розпочала війну проти України — наймасштабнішу в Європі з часів Другої світової війни.

Періодизація російсько-української війни

Початковий (20 лютого – початок квітня 2014 року) — початок російської збройної агресії, окупація автономної Республіки Крим та міста Севастополя, демонстративне збільшення російських військ на кордоні з Україною, заходи, спрямовані на дестабілізацію ситуації в східних і південних областях України.

Перший період (початок квітня – вересень 2014 року) — початок воєнної агресії Російської Федерації на Сході України, подолання «гібридної агресії» РФ та активні дії зі звільнення території Донецької та Луганської областей від російських терористичних осередків, початок двосторонніх домовленостей.

Другий період (з 19 вересня 2014 року) — проведення стабілізаційної операції на Сході та Півдні України.

Третій період — широкомасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року. Початок широкомасштабної російсько-української війни.

Першим об'єктом агресії з боку РФ проти України став **Крим**. Операцію із захоплення Кримського півострова розпочали **20 лютого 2014 року**. 27 лютого підрозділи спеціального призначення та повітрянодесантних сил РФ захопили адміністративні будівлі, згодом — аеропорт у Сімферополі, аеродром Бельбек у Севастополі, поромну переправу в Керчі. Невдовзі Чорноморський флот РФ заблокував

військово-морські бази, де перебували кораблі Військово-Морських сил України, а російські підрозділи блокували українські військові частини. Особовий склад російських збройних формувань не мав розпізнавальних знаків і діяв під виглядом так званих «зелених чоловічків». У цей складний період **українські військовослужбовці продемонстрували зразки витримки, мужності, стійкості**. Льотчики Сакської морської авіаційної бригади ВМС України зуміли передислокувати бойові протичовнові літаки й гелікоптери до військового аеродрому в місті Миколаєві. На аеродромі в Бельбеку українські військові без зброї, строем, незважаючи на попереджувальні постріли окупантів, з розгорнутим бойовим прапором військової частини, виконуючи Гімн України, пройшли через стрій «зелених чоловічків». Силовий спротив учинили нападникам морські піхотинці в місті Феодосія та екіпажі кораблів у заблокованому Донузлавському озері.

16 березня проведено так званий «референдум» щодо статусу Криму. Позаяк він відбувся під контролем зелених чоловічків, його результати заздалегідь були прогнозованими. **17 березня 2014 року** Верховна Рада Криму проголосувала за «незалежність», а вже наступного дня Крим прийняли до складу РФ. США і Євросоюз засудили такі дії і запровадили санкції щодо російського бізнесу і високопосадовців. **27 березня 2014 року** Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку територіальної цілісності України. **2 липня 2014 року** Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва в Європі визнала дії Росії військовою агресією.

1. Визначте передумови та періоди російсько-української війни.
2. Стисло охарактеризуйте алгоритм дій РФ із захоплення Кримського півострова.
3. Як відреагували США, Євросоюз, ООН, ОБСЄ на дії Російської Федерації в Криму?

Розгляньте карикатури та дайте відповіді на запитання.

1. Якій історичній події присвячені карикатури?
2. Яка спільна ідея об'єднує обидва зображення?

Із резолюції Генеральної Асамблеї ООН про територіальну цілісність України:

«...Закликає всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати ніяких змін статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на підставі вищезазначеного референдуму і утримуватися від будь-яких дій або поведінки, які можуть бути інтерпретовані як визнання будь-якої зміни статусу.

27 березня 2014 року».

1. Яку позицію зайняла ООН щодо результатів «референдуму» в Криму?

2. Воєнні дії на сході України

Після анексії Криму Російська Федерація через свою агентуру та спецслужби ініціювала антиукраїнські акції в різних містах Півдня й Сходу України з метою формування державного утворення «Новоросія». Березень – квітень 2014 року минули під акомпанемент захоплень проросійськими силами Сходу країни адміністративних будівель у містах Донецьку і Луганську. Подібні акції спробували повторити в Миколаєві, Херсоні, Харкові та інших містах, але безуспішно. Заволодівши обласними радами, будинками міліції та СБУ, нові очільники на місцях, призначені фактично за згодою російського керівництва, почали створювати незаконні збройні формування. **На підтримку цих сил надходила військова допомога з Російської Федерації.** В середині квітня були захоплені міста Слов'янськ, Краматорськ, Алчевськ, Маріуполь, Луганськ та інші. 11 травня 2014 року проведено квазіреферендуми про незалежність так званих «Донецької народної республіки» («ДНР») та «Луганської народної республіки» («ЛНР»).

Воєнно-політична ситуація, що виникла на сході України, зумовила необхідність прийняття рішення про збройний опір російській агресії. Для її відсічі і стримування були задіяні **Збройні сили України, Національна гвардія, у містах діяла народна самооборона.** В захисті територіальної цілісності України активну участь брали **добровольчі батальйони** — військові формування, до яких вступали на добровільній основі. Перші добробати створили активісти Євромайдану, Революції Гідності. Добровольчі батальйони формувалися в Києві, Харкові, Чернігові. З мешканців Луганщини створено добробат «Айдар», у Бердянську — «Азов». До складу добровольчих батальйонів входили також і іноземні громадяни, зокрема Росії, Білорусі, Грузії, Узбекистану, Польщі, Швеції, Італії, Франції, США та інших країн. Оцінюючи роль добробатів у захисті територіальної цілісності і суверенітету держави, щороку **14 березня** в Україні відзначають **День українського добровольця**. З 2014 року розгорнувся потужний волонтерський рух. **Волонтери** — люди, які займаються добровільною безкорисливою суспільною діяльністю. Волонтером може бути особа, котра прагне допомогти тим, хто цього потребує. Від початку широкомасштабної війни Російської Федерації проти України відбулося піднесення волонтерського руху. Щороку **5 грудня** міжнародна спільнота відзначає **Міжнародний день волонтера**.

1. З якими подіями пов'язаний такий стилізований образ Шевченка?
2. Дізнайтеся, з якою метою було проведено радіомарафон.

14 квітня 2014 року ухвалено рішення Ради безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». Так почалася широкомасштабна **Анти-терористична операція (АТО)**. Найгострішими боями позначено воєнне протистояння за **Донецький аеропорт**. Українські вояки на Донецькому летовищі здійснили подвиг, рідкісний у воєнній історії сучасності. В стані облоги вони захищали летовище від **26 травня 2014 року до 22 січня 2015 року**, тобто майже вісім місяців — 242 дні! Народ назвав їх «кіборгами», бо втриматися під нищівним вогнем ворога могли тільки люди надприродної вдачі. **18 серпня 2014 року** розпочалися бої за Іловайськ — місто й залізничний вузол на схід від Донецька. В ніч на 25 серпня 2014 року РФ ввела на територію України свої збройні підрозділи. Військовослужбовці РФ без документів і розпізнавальних знаків просунулися в напрямку Іловайська і Луганська. Українські війська в Іловайську опинилися в оточенні й 4 дні вели запеклі бої з окупантами. В боях за Іловайськ загинуло офіційно 366 українських вояків, 429 зазнали поранень, 158 зникли безвісти, 128 потрапили в полон. Поступово сили АТО стабілізували лінію зіткнення. Відтепер вони мали справу не лише з терористами, але й з регулярними військами РФ і перейшли до оборони, щоб не допустити просування окупантів. З 2015 року в районі АТО запроваджено **військово-цивільні адміністрації** — тимчасові органи влади на території Донецької та Луганської областей. Цивільному населенню надавалася допомога у вирішенні питань життєдіяльності. Це сприяло мінімізації наслідків бойових дій на мирних жителів та розширило можливості протидії негативному російському інформаційному впливу на населення держави. 30 квітня 2018 року розпочато Операцію об'єднаних сил (ООС). Управління військовими діями зосередилося в руках військових. **27 січня 2015 року** Верховна Рада України визнала Росію агресором і звинуватила її в розв'язанні гібридної війни проти України.

Постер до кінофільму «Кіборги. Герої не вмирають»

1. Чому захисників Донецького аеропорту назвали кіборгами?
2. З якими історичними подіями можна порівняти подвиг кіборгів?

1. Стисло охарактеризуйте події на Сході країни навесні 2014 року.
2. Що таке АТО? Назвіть найдраматичніші бої під час АТО.
3. Поясніть поняття «військово-цивільні адміністрації», «ООС», «гібридна війна».

Зі звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського парламенту, Парламентської асамблеї Ради Європи, Парламентської асамблеї НАТО, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором:

«Україна залишається об'єктом воєнної агресії з боку Російської Федерації, яку вона здійснює, серед іншого, і через підтримку та забезпечення масштабних терористичних атак. Від початку агресії наприкінці лютого 2014 року Російська Федерація систематично порушує загальновизнані норми міжнародного права, права людини, в тому числі право на життя мирних громадян України, які стали заручниками терористів на окупованій території Донбасу. Цинізм кремлівської агресії, яка включає активну підтримку терористів на державному рівні, перетворює вбивство безневинних мирних громадян на звичне повсякденне явище. Очевидною є причетність Росії до таких терактів, як збиття цивільного пасажирського літака рейсу МН17, трагедій у Волновасі, Донецьку та Маріуполі...

27 січня 2015 року».

1. Доведіть або спростуйте думку: «Україна залишається об'єктом воєнної агресії з боку Російської Федерації».

3. Міжнародна підтримка України в умовах війни

Світова спільнота оцінила окупацію Криму та частини Донецької і Луганської областей як збройну агресію Російської Федерації проти України. Глави провідних світових держав утворили міжнародну коаліцію на підтримку незалежності та територіальної цілісності України. В червні 2014 року очільники України — Петро Порошенко Німеччини — Ангела Меркель, Франції — Франсуа Оланд та Росії — Володимир Путін сформували **нормандський формат** для врегулювання ситуації на сході України. Зустріч відбулася у місті Бенувіль, розташованого у Нормандії — області на півночі Франції.

На початку вересня 2014 року в Мінську представники ОБСЄ, України, Росії підписали першу угоду про припинення воєнних дій. Згідно з нею визначалася демаркаційна лінія сторін: військ України і сепаратистів, обмін військовополоненими, забезпечення гуманітарної допомоги. Сили АТО в цей час не здійснювали наступальних дій. Натомість окупаційні війська постійно вчиняли провокації. Відтак перемир'я було відносним. Щоб обговорити припинення воєнних дій на сході України 11-12 лютого 2015 року в Мінську зустрілися лідери Німеччини, Франції, України, Росії. Прийняті домовленості, названі **Мінськими угодами**, передбачали

Керівники держав у Мінському палаці незалежності

під час переговорів «нормандської четвірки», лютий 2015 року.
Світлина

1. Лідери яких країн зображені на фото?
2. Кого з діячів на фото ви впізнали? Що вам про нього відомо?

припинення з 15 лютого вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей, виведення іноземних збройних формувань із території України, моніторинг ОБСЄ режиму припинення вогню та відведення важкого озброєння із застосуванням усіх засобів, зокрема супутників, радіолокації.

Провідні держави світу позитивно оцінили **Мінські угоди**. США відзначили, що угода є важливим кроком до мирного врегулювання ситуації. Водночас у західних країнах існували певні побоювання щодо дотримання ухвалених рішень, які виявилися небезпідставними. На окупованих територіях Донецької і Луганської областей зростала кількість озброєння, неодноразово бойовики порушували режим тиші. Реакцією міжнародної спільноти на такі дії Російської Федерації стало розширення санкцій, запроваджених у 2014 році. Вони стосувалися обмеження співробітництва з Росією в різних сферах. Проте це не змінило ситуацію на Сході України.

1. Ким, коли й з якою метою було утворено нормандський формат?
2. Коли було укладено Мінські угоди? Що вони передбачали?
3. Як оцінили Мінські угоди провідні держави світу?

У той час, коли... на теренах України

завершувалися бої за Донецький аеропорт, оборона якого тривала 242 дні.

Тоді... у світі

у Парижі (Франція) відбувся марш солідарності лідерів країн світу через теракт на редакцію сатиричного журналу «Шарлі Ебро», яка сталась кілька днів перед тим.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 20 лютого 2014 року — початок окупації Кримського півострова Росією;
  - 27 березня 2014 року — Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про підтримку територіальної цілісності України;
  - 14 квітня 2014 року — початок Антитерористичної операції;
  - травень 2014 року – січень 2015 року — захист Донецького аеропорту;
  - червень 2014 року — сформовано нормандський формат;
  - серпень 2014 року — бої за місто Іловайськ;
  - вересень 2014 року, лютий 2015 року — підписано Мінські угоди;
  - квітень 2018 рік — переформатування АТО в ООС.
2. Поясніть значення понять: АТО, волонтери, добровольчі батальйони, «кіборги», військово-цивільні адміністрації, ООС, гібридна війна, нормандський формат.
3. Що таке фейки? Чи є фейки складовою гібридної війни Росії проти України? Перегляньте відео за покликанням або QR-кодом. Які фейки російської пропаганди вам ще відомі? За бажанням, продемонструйте відповідне відео у класі та обговоріть переглянуте. Сформулюйте правила, як не стати жертвою фейкової інформації.
4. Дізнайтеся, хто з ваших родичів чи знайомих були учасниками АТО. Проведіть з ними мініінтерв'ю. Складіть опорний конспект-свідчення учасників бойових дій на Сході України.

<https://cutt.ly/FwJw4cU>

<https://cutt.ly/ZwJjeb80>

- ✓ Назвіть органи державної влади в Україні.
- ✓ Які риси визначали розвиток економіки України в 1990-х роках?
- ✓ Чому з України виїхала значна частина працездатного населення?

1. Реформи та їхні результати

В умовах гібридної війни, яку Російська Федерація розпочала проти України, назріла необхідність проведення реформ у різних сферах економічного й суспільно-політичного життя. Повернено парламентсько-президентську форму правління. Проросійські сили втратили вплив у парламенті держави. Здійснювалася модернізація Збройних сил України, створено Національну гвардію і Національну поліцію. Проводилася децентралізація, яка передбачала передачу частини повноважень і бюджетних надходжень органам місцевого самоврядування. Мала продовження декомунізація, яку розпочали під час Революції Гідності. Зносили пам'ятники — символи комуністичної епохи — перейменовували населені пункти. Так місто Володимир-Волинський стало Володимиром, Кіровоград — Кропивницьким, Дніпропетровськ — Дніпром. Потребувала змін система освіти. У вересні 2017 року Верховна Рада прийняла Закон «Про освіту». У ньому визначено завдання нової української школи, зокрема виховання покоління молоді, готового до життя у відкритому суспільстві: комунікабельної і толерантної, духовної та інтелектуальної людини, яка вміє ухвалювати відповідальні рішення. Відбулися зміни в релігійній сфері. Увінчалася успіхом боротьба українських церков — УПЦ КП та УАПЦ — за набуття помісності. На об'єднавчому соборі в грудні 2018 року утворено Православну церкву України (ПЦУ). 6 січня 2019 року Вселенський патріарх Варфоломій надав їй томос (указ, у важливих питаннях церковного устрою) про автокефалію. Очолив Православну церкву України митрополит Київський і всієї України Єпіфаній

Однією з нагальних була реформа судової системи держави, яка мала на меті забезпечити захист прав, свобод і законних інтересів громадян на засадах верховенства права та узгодити судочинство України з європейськими стандартами. На виконання цього завдання 2016 року прийнято Закони України «Про судоустрій і статус суддів», «Про забезпечення права на справедливий суд» та низку інших. Судова система набула певної структурованості. Її скоротили до трьох рівнів. Перший рівень — місцеві та окружні суди, другий — апеляційні суди, третій — Верховний Суд. Суддів позбавляли повного імунітету, який перешкоджав притягненню їх до відповідальності за порушення законодавства і принципів справедливого правосуддя.

Судову реформу позитивно оцінили українське суспільство та міжнародна спільнота. Упродовж 2015–2016 років в Україні з'явилося кілька правоохоронних і антикорупційних структур, які б мали подолати корупцію і злочинність в країні. В них зокрема йшлося, що державні службовці та посадовці в органах місцевого самоврядування повинні подавати електронні декларації про свої доходи і статки на сайті Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК). За недостовірну інформацію в е-декларації передбачалася адміністративна і кримінальна відповідальність. Серед економічних реформ варто відзначити — податкову, впровадження автоматичних систем закупівель товарів, що зменшило масштаби корупції і покращило бізнес-клімат у державі. Реструктуризація зовнішнього боргу України зупинила загрозу дефолту, який оголошують тоді, коли країна не може розрахуватися з своїми боргами вчасно і в повному обсязі. Проте важливо було не лише прийняти закони, але й забезпечити їхнє виконання, чого не вдалося досягти повністю.

1. Які суспільно-політичні зміни відбулися в Україні під час і після Революції Гідності?
2. У чому суть судової реформи? Як її оцінило українське суспільство?
3. Які переваги та недоліки економічних реформ в Україні?

Пам'ятник Леніну в момент падіння.
Місто Хмельницький,
21 лютого 2014 року.
Світлина

Демонтований пам'ятник Леніну в місті
Краматорську під час 4-тисячної ходи
«Краматорськ — це Україна»,
17 квітня 2015 року. Світлина

Розгляньте світлини та дайте відповіді на запитання 1-5.

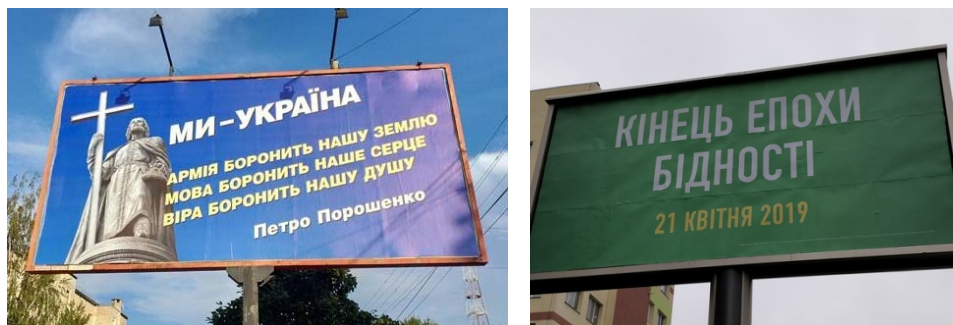
1. Порівняйте фото і назвіть 2 спільні риси й 2 відмінні.
2. Перегляньте відео за покликанням <https://cutt.ly/JwJUZSbJ> або за QR-кодом. Які емоції у людей викликав демонтаж пам'ятника Леніну в Києві?
3. Висловіть припущення, що називають «ленінопадом». Яке ваше особисте ставлення до цього історичного явища?
4. Як ви вважаєте, чому «ленінопад» відбувся саме наприкінці 2013–2014 років?
5. Дізнайтеся, що змінилося у вашому населеному пункті під час «декомунізації».

2. Президентські вибори 2019 року. Продовження реформ.

31 березня 2019 року відбувся перший тур виборів президента України. Позаяк жоден із кандидатів не набрав абсолютної більшості (50% + 1 голос) голосів виборців, було оголошено другий тур, у якому взяли участь Володимир Зеленський і Петро Порошенко, котрі набрали найбільше голосів виборців. **21 квітня 2019 року** відбувся другий тур президентських виборів. **Президентом України** обрано **Володимира Зеленського**, за якого проголосувало 73,2% осіб, Петро Порошенко отримав 24,4% голосів виборців. Вперше в пострадянській українській історії главою держави стала людина, яка до свого обрання не займалася політичною діяльністю. Вибори-2019 запам'яталися яскравими дебатами й увійшли в історію як абсолютно демократичні, з найменшою кількістю фальсифікацій. У липні 2019 року відбулися вибори до Верховної Ради України, у яких більшість здобула президентська партія «Слуга народу».

Білборди з передвиборчою агітацією Петра Порошенка (зліва) і Володимира Зеленського (справа). Світлина

1. Як ви вважаєте, наскільки ефективним є використання реклами у передвиборчій агітації?
2. Чи варто довіряти рекламі? На що слід зважати, здійснюючи вибір?
3. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся, хто і скільки коштів потратив на передвиборчу агітацію у 2019 році. Про що це свідчить?

Перед Президентом і новообраною Верховною Радою постала необхідність подальшого проведення реформ. З 2020 року в Україні почали впроваджувати **цифровізацію**. Одне з її завдань — поступове перетворення усіх державних послуг на зручні онлайн-сервіси. **2020 року** в Україні з'явився застосунок «Дія» — це автоматичні послуги для населення. У перші тижні після широкомасштабного вторгнення запустили **єДокумент** — спеціальний документ на час воєнного стану; згодом — комплексну послугу для внутрішньо переміщених осіб. **Чатбот** (система, у якій обмін повідомленнями здійснюється в системі людина — комп'ютер) **єВорог** став потужним інструментом народної

розвідки, за допомогою якого люди передають інформацію про окупантів і колаборантів. Цифровізація сприяє вирішенню соціальних проблем, полегшивши доступ до основних послуг у сфері охорони здоров'я (електронна система охорони здоров'я) та освіти (дистанційне навчання), наданню фінансових послуг, прозорості та ефективності діяльності уряду (система електронних регламентів). Україна стала одним зі світових лідерів з цифрової трансформації сфери державних послуг. Розпочалася реалізація **інфраструктурної реформи**. Транспортна інфраструктура — одна з базових галузей економіки України — включає розгалужену залізничну мережу, розвинуту мережу автомобільних доріг, морські та річкові порти (термінали), аеропорти, вантажні та митні термінали. Важливість проведення змін у цій галузі визначалася низкою факторів. Насамперед економіко-географічним положенням країни, її стратегічною позицією на перетині транспортних шляхів із Європи в Азію і навпаки, а також між регіонами Балтії/Скандинавії та Чорного моря. Вона є важливою і для внутрішнього розвитку України, зважаючи на потребу забезпечення ефективного, якісного і безперервного транспортного зв'язку між усіма її регіонами. Від ефективної роботи цього господарства залежить майбутнє України та добробут її громадян. Реформа інфраструктури здійснювалася з врахуванням світових тенденцій, притаманних цій галузі. Насамперед це — використання високотехнологічних транспортних засобів, застосування альтернативних видів палива, стимулювання розвитку новітніх технологій і систем у партнерстві з провідними компаніями світу, розвиток громадського транспорту, прискорення доставки пасажирів і вантажів завдяки швидкісним видам транспорту і логістиці.

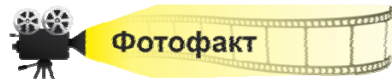

1. Логотипи яких цифрових платформ відображені?
2. Чи користувались ви хоча б однією з цих платформ? Якою саме?
3. Які ще цифрові платформи вам відомі?

Однією з найбільш очікуваних була **земельна реформа**, яка залишалася невирішеною до цього часу. **1 липня 2021 року** вступив у дію **Закон**, який дозволяв купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, тобто офіційно був відкритий ринок землі. В Законі зокрема йшлося про рівні права й обов'язки усіх учасників, ринку, електронні торги для реалізації прав на землі державної та комунальної власності, захист прав землекористувачів. Реформа передбачала забезпечення реалізації конституційних прав громадян

вільно розпоряджатися своєю власністю; прозоре та ефективне управління земельними ресурсами; передачу в розпорядження територіальних громад сільськогосподарських земель державної власності як основного засобу виробництва та економічного розвитку територій. Отже, влада визначила пріоритетні напрямки реформ і поступово їх реалізовувала.

1. Хто здобув перемогу на президентських і парламентських виборах 2019 року?
2. У чому переваги цифровізації? Чому важливо завершити інфраструктурну реформу?
3. Розкрийте зміст земельної реформи. Коли вона була запроваджена?

Володимир Зеленський став першим президентом України, якого до присяги приводили жінки.

Голова Конституційного суду Наталія Шаптала приймала присягу в Зеленського та вручала йому символи президентської влади. Голова Центральної виборчої комісії Тетяна Сліпачук офіційно оголошувала результат виборів та вручала Зеленському посвідчення президента.

Голова Конституційного суду вручає Володимирі Зеленському символи президентської влади, 20 травня 2019 року. Світлина

1. Що є символами влади Президента України?
2. На чому присягає Президент України?
3. За допомогою інтернет-ресурсів знайдіть текст присяги Президента України.

3. Становище в економіці держави

В економіці тривав процес модернізації, який передбачав роздержавлення, приватизацію, реформування відносин власності. Створювалися так звані точки росту — підприємств та галузей, які можуть виробляти конкурентоспроможну продукцію. Відбувалося перепрофілювання старих виробництв на нові, сучасні. Зросли обсяги іноземних інвестицій, головню в галузі переробної промисловості, сферу оптової та роздрібною торгівлі — туди, де швидко з'являються нові товари, змінюється асортимент, повертаються витрати та є невисокі комерційні ризики. Зарубіжних інвесторів приваблюють місткий внутрішній ринок з більшості товарних позицій; географічне розташування України на перетині основних транспортних шляхів між Європою та Азією; порівняно дешева та водночас кваліфікована робоча сила; науковий потенціал; розвинена інфраструктура. Щоправда притік іноземних інвестицій у країну гальмувала низка чинників: корупція, митні процедури, часті зміни законодавства; отримання великої кількості дозвільних документів у різних інстанціях. Попри розпочату реформу, залишалася неефективною

судова система, яка почасти унеможлиблювала захист права власності чи справедливого вирішення бізнес-суперечки. Негативний вплив на економічну ситуацію в державі чинила війна, розпочата Російською Федерацією, втрата Криму, частини промислових регіонів Донецької та Луганської областей, де розташовувалися бюджетоутворювальні промислові комплекси, несприятлива ситуація на міжнародних ринках. Відтак зафіксовано зниження темпів розвитку економіки й падіння обсягів внутрішнього валового продукту (ВВП).

Визначальну роль в структурі економіки України і надалі відігравала **важка промисловість**: паливно-енергетична, ракетно-космічна галузі, чорна металургія, важке машинобудування. З переходом до моделі ринкової економіки почав розвиватися **малий і середній бізнес**. У структурі ВВП його частка зростала з року в рік. Більшість малих і середніх підприємств займаються оптовою та роздрібною торгівлею, ремонтом автотранспортних засобів, сільським, лісовим або рибним господарством, промисловим виробництвом, будівництвом, професійною та науково-технічною діяльністю, транспортом, інформацією та телекомунікаціями, освітою, охороною здоров'я, мистецтвом, спортом, розвагами. У 2015 році в малому підприємстві було зайнято 6,5 млн осіб — 41% від усього населення працездатного віку, у 2021 році — близько 81,5% зайнятих працівників у суб'єктах господарювання.

Важливою галуззю національної економіки є **сільське господарство**, бо дає Україні продовольчу незалежність, а значній частині сільського населення, що не менш важливо, робочі місця. В агросекторі України функціонують суб'єкти господарювання різних організаційно-правових форм: господарські товариства, фермерські господарства, кооперативи, акціонерні компанії. Найбільші сільськогосподарські виробники утворюють **агрохолдинги** — аграрно-промислові структури, які складаються із керуючої компанії і контрольованих нею дочірніх підприємств, що займаються виробництвом продуктів харчування. Важливим чинником зростання сільськогосподарського виробництва стало впровадження новітніх агротехнологій. У цій сфері зареєстровано багато інноваційних проєктів, що допомагають аграріям розвиватися. Україна стала світовим лідером за експортом соняшникової олії та ячменю. В останні роки держава відновила свій статус одного

Виробництво молока — один із напрямків діяльності приватно-орендного сільськогосподарського підприємства (ПОСП) імені Шевченка в селі Угринів Луцького району Волинської області. Світлина

1. Які ПОСП є у вашому регіоні?

- ✓ Коли РФ анексувала Крим і розпочала війну на сході України?
- ✓ Пригадайте значення понять «геноцид», «бліцкриг», «ленд-ліз».
- ✓ Хто і з якою метою запровадив доктрину «руського міра»?

1. Громадянське суспільство та влада в обороні країни

Тривалий час Російська Федерація готувала проти України широкомасштабну війну. Спроба реалізувати цей план 2014 року провалилася через супротив українського суспільства. 22 лютого 2022 року Російська Федерація визнала квазідержави «ДНР» та «ЛНР», а президент РФ Володимир Путін заявив, що Мінські домовленості вже не діють. А 24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала неспровоковане широкомасштабне військове вторгнення в Україну, наступаючи з території Росії, Білорусі, тимчасово окупованого Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей. Президент РФ оголосив про початок так званої «спеціальної військової операції» (СВО), яку планував швидко завершити. Її завданнями визначили «демилітаризацію та денацифікацію України». Ворог прагнув захопити за три-чотири доби Київ, усунути від влади Президента Володимира Зеленського, створити контрольований Російською Федерацією маріонетковий уряд. Водночас планувалося захопити Харків, Запоріжжя, Дніпро, Одесу, Миколаїв, Херсон, Кривий Ріг та інші промислові й адміністративні центри. Ракетні удари наносилися по цивільних і військових об'єктах.

У цей складний час українське керівництво ухвалило важливі військово-політичні і стратегічні рішення: створено Ставку Верховного Головнокомандувача як вищий колегіальний орган воєнного керівництва обороною держави на чолі з Президентом України Володимиром Зеленським; запроваджено воєнний стан, загальну мобілізацію. Сили оборони України намагалися дати відсіч ворогові, котрий просувався вглиб території України і не полишав спроб захопити Київ, Харків, Миколаїв. Спротив з боку Збройних Сил України, сил територіальної оборони та українських громадян спричинив значні втрати російських окупантів та зламав плани Кремля щодо здійснення «бліцкригу». Невдачею для ворога завершилися спроби захопити Київ. Українські військові не допустили висадки російського десанту в Гостомельському аеропорту. Наприкінці березня 2022 року в результаті контрнаступу Сил оборони України під орудою Головнокомандувача ЗСУ Валерія Залужного російських загарбників вибили від столиці України, Чернігівської і Сумської областей. Підтримка держав-партнерів дозволила українським воїнам зірвати плани російського командування щодо окупації усієї території Донецької та

з найбільших постачальників зерна на світовий ринок, яке купують передусім в Азії та Африці. Окремі сільгосппродукти постачаються і в країни ЄС. Водночас активізація попиту на продовольство на внутрішньому ринку сприяла розвитку вітчизняного тваринництва, яке традиційно спеціалізується на виробництві передусім м'яса, молока і яєць. Частина продукції тваринництва експортувалася. Упродовж 2014–2019 років її експорт зріс майже вдвічі. Отже, в означений період сільське господарство перетворилося на одну із провідних галузей економіки України.

1. Що приваблює, а що відштовхує іноземних інвесторів в Україні?
2. Чим займаються більшість малих і середніх підприємств?
3. Чому для України важливо підтримувати й розвивати сільське господарство?

Зі статті економіста Олександра Охріменка «Сільське господарство врятує Україну та забезпечить її майбутнє»:

«Для того, щоб Україна могла виробляти багато і якісної сільськогосподарської продукції, потрібні технології 21 століття, де більше праці машин, а не ручної праці, як це прийнято в особистих господарствах. Україна за рівнем врожайності тієї ж пшениці істотно відстає від Німеччини. І це при тому, що в Україні чорноземи, а Німеччина не може похвалитися такими землями. Зараз все вирішують нові технології, які включають правильну підготовку сільськогосподарської землі до посіву, якісний посівний матеріал, обробку під час зростання і збирання врожаю з мінімальними втратами і подальшу переробку і зберігання. Це все інвестиції та інвестиції, без яких в Україні завжди буде врожайність нижча, ніж у Німеччині, незважаючи на чорноземи під ногами».

1. Який чинник, на думку автора, сприятиме збільшенню кількості і покращенню якості сільськогосподарської продукції?

У той час, коли... на теренах України

у Верховній Раді відбулася інавгурація шостого Президента України Володимира Зеленського.

Тоді... у світі

у Великій Британії Тереза Мей подала у відставку з посади прем'єр-міністра.

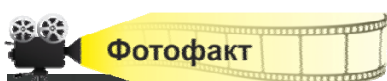
Підсумуйте свої знання

1. Поясніть значення понять: *декомунізація, децентралізація, земельна реформа, цифровізація, транспортна інфраструктура, агрохолдинг, чатбот*.
2. Що таке мобільний застосунок «Дія»? Чи користуєтеся ви цим застосунком? Дізнайтеся, чи є відмінності у користуванні застосунком «Дія» неповнолітніми і повнолітніми особами.
3. Поспілкуйтеся з батьками, родичами або знайомими на тему: «Які фактори найбільше впливають на ваш добробут?». Зробіть аргументовані висновки. Створіть у класі шкалу факторів, що сприяють добробуту, та факторів, які йому загрожують. Запропонуйте, як можна покращити добробут та запобігти можливим ризикам.
4. Об'єднайтеся в групи. Обговоріть, заснування якої фірми є затребуваним у вашому населеному пункті. Придумайте назву фірми, розробіть її логотип, складіть рекламу. Визначте орієнтовно, який стартовий капітал потрібен для заснування фірми, враховуючи оренду, зарплату працівників, закупівлю товару/сировини, рекламу. Прорахуйте кількість працівників, їхні посади і трудові обов'язки, складіть графік роботи з дотриманням трудового законодавства. Презентуйте результати роботи в класі.

Луганської областей під час весняно-літнього наступу. **Восени 2022 року** в результаті наступальної операції Збройні Сили України деокупували частину Херсонської та Харківської областей. 11 листопада був звільнений Херсон — єдиний обласний центр, захоплений ворогом.

Військові дії розгорнулися на морі. 24 лютого 2022 року кораблі РФ підійшли до **острова Зміїний**. На ультиматум: «Здатися» українські захисники відповіли «руському воєнному кораблю» фразою, яка увійшла до історії війни і стала відомою світу. Успішні морські операції українських військових унеможливили висадку російського десанту в Одеській та Миколаївській областях. Було знищено великий десантний корабель «Саратов», десантні кораблі «Цезар Кунников» та «Новочеркасск» зазнали ушкоджень. **14 квітня 2022 року** потоплено флагман Чорноморського флоту Росії ракетний крейсер «Москва». Внаслідок вдалих атак ЗСУ росіяни змушені були вивести більшу частину Чорноморського флоту зі своєї основної бази в Севастополі до міст Новоросійська і Феодосії. Невдачі в суходільних і морських битвах змусили російське керівництво у вересні 2022 року оголосити так звану «часткову мобілізацію» задля поповнення виснажених у боях підрозділів. Окрім цього, російське керівництво дозволило незаконним збройним формуванням на зразок «ПВК Вагнера» вербування бійців в місцях позбавлення волі, спрямовуючи на лінію фронту тисячі злочинців. Українське суспільство і Сили оборони продовжують боротьбу. Двічі був підірваний Кримський міст, завдавали удари по території РФ дронами.

1. Коли почалось широкомасштабне вторгнення військ РФ в Україну?
2. Чому план Кремля щодо здійснення «бліцкригу» в Україні не спрацював?
3. Які найбільші успіхи ЗСУ під час весняно-літнього наступу 2022 року?

Михайло Діанов, старший сержант 36-ї бригади ОБРМП в «Азовсталі». Світлина Дмитра Козацького

Михайло Діанов, старший сержант 36-ї бригади ОБРМП відразу після обміну, 21 вересня 2022 року. Світлина СБУ

З початком широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну місто Маріуполь стало до оборони. Вона тривала з **24 лютого до 20 травня 2022 року**. Окремі політики-колаборанти допомагали окупантам створити ситуацію гуманітарної катастрофи в місті. Цивільне населення опинилося в оточенні без змоги виїхати, бо автобуси, підготовлені для евакуації, були знищені. Укриттям для оборонців Маріуполя став завод «Азовсталь». Увесь цей час ворог штурмував завод усіма

засобами, скидав на його захисників авіабомби, залучав танки і важку артилерію, застосовував величезну кількість піхоти. 14 травня було використано фосфорні бомби. 20 травня за наказом Президента України Володимира Зеленського військові припинили оборону, вийшли з заводу, щоб зберегти життя. Цю операцію українська влада назвала евакуацією, а російська — здачею в полон. 21 вересня 2022 року Україна обміняла проросійського політика Віктора Медведчука й 55 полонених росіян на 215 українських військових, 188 з яких — захисники «Азовсталі». Також Україна звільнила 10 полонених іноземців, які служили в ЗСУ, їх відпустили в Саудівську Аравію. Обмін відбувся на летовищі в Анкарі (Туреччина).

1. З якими подіями всесвітньої й української історії можна порівняти подвиг захисників Маріуполя?
2. На прикладі захисників Маріуполя, зокрема Михайла Діанова, доведіть актуальність вислову Тараса Шевченка «Не вмирає душа наша, Не вмирає воля».
3. Дайте назву світлинам, використавши цитати з творів сучасних поетів.

2. Злочини геноциду та воєнні злочини Російської Федерації проти України

Війна Російської Федерації проти України ще з 2014 року відзначалася жорсткою окупаційною політикою та воєнними злочинами. РФ, порушуючи норми міжнародного права і права людини, щодня чинить злочини проти населення України, унаслідок яких гинуть люди, зникають села й міста, знищується довкілля. **14 квітня 2022 року** Верховна Рада України прийняла Заяву «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні», в якій вчинені Збройними силами РФ та її керівництвом дії визнано геноцидом українського народу. Зазначено, що акти геноциду в діях РФ на території України проявляються у вчиненні Збройними силами Російської Федерації на тимчасово окупованих територіях України масових звірств, зокрема у містах Бучі, Ірпіні, Маріуполі, селищах міського типу Бородянка, Гостомель та багатьох інших населених пунктах, що виявилися у численних випадках вбивств, викрадення, жорстокого позбавлення свободи людей, їх катування, зґвалтування, глумління над тілами вбитих і замучених. Держава-агресор депортує населення з окупованих територій. Особливо жахливими є злочини російських окупантів проти українських дітей. Сотні з них загинули, і більше тисячі були поранені. Російська сторона здійснює незаконну депортацію дітей з тимчасово окупованих територій України. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт президента РФ Володимира Путіна та російської уповноваженої з прав дитини. Верховна Рада України звернулася до ООН, інших організацій, урядів та парламентів держав щодо визнання вчинення РФ геноциду

Викрадені діти з тимчасово окупованих територій України на вокзалі в Росії, 21 лютого 2022 року. Світлина

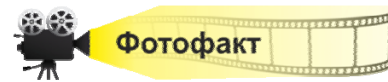
українського народу, а також злочинів проти людяності та воєнних злочинів на території України.

Одним із проявів воєнних злочинів є нищення інфраструктури. Восени і взимку 2022–2023 років Російська Федерація завдала ракетних ударів по енергетиці України. Мешканці населених пунктів залишалися без світла, опалення, можливостей приготувати їжу та бодай заварити чаю. Завдяки нашій згуртованості, силам безпеки й оборони України, рятувальникам, волонтерам, ДСНС, енергетикам, котрі відновлювали енергетичні системи і повертали в наші оселі світло і тепло, іншим комунальним службам, що діяли злагоджено і оперативно, вдалося зменшити негативні наслідки цих злочинних дій країни-агресора. 6 червня 2023 року окупанти підірвали Каховську гідроелектростанцію, вкотре вчинивши злочин. Як наслідок — постраждали тисячі людей і тварин. Підрив гідроелектростанції спричинив гуманітарну й екологічну катастрофу. Воєнним злочином вважається використання РФ продовольства як зброї. До широкомасштабної війни Україна входила до найбільших експортерів зерна у світі, яке вивозилося головню морським шляхом. Його Росія заблокувала. Припинення експорту українського продовольства могло спричинити голод і бідність майже п'ятої частини населення світу. РФ розраховувала, що міжнародні партнери України змусили б нас капітулювати. Однак такі дії країни-агресорки зазнали невдачі.

Політика РФ в Україні є новим різновидом тоталітарної ідеології і практики — **рашизмом**, сформованого під керівництвом президента Володимира Путіна. Рашизм ґрунтується на пропаганді переваги російського народу над усіма іншими, особливо над народами, які перебували під владою колишньої Російської імперії. Також рашизм заснований на ідеях розширення і панування Росії на територіях, що входили колись до СРСР шляхом прямого їхнього захоплення.

Російська Федерація вороже відноситься до прагнення України бути членом ЄС, орієнтуватися на європейські цінності. Для виправдання своєї злочинної діяльності Росія проводить активну інформаційну кампанію. Попри боротьбу державних установ з ворожою пропагандою, ефективність протистояння їй залежить від кожного з нас. Є кілька простих правил, яких варто дотримуватися. Зокрема — не публікувати і не поширювати неперевірену інформацію, розпізнавати фейки (подання свідомо неправдивої інформації), брати інформацію з об'єктивних джерел.

1. Наведіть факти політики геноциду Російської Федерації в Україні.
2. Назвіть 2-3 приклади порушення Росією норм міжнародного права.
3. Як ефективно протистояти ворожій пропаганді?

Під час широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну частина російських військових перетнула південні кордони Білорусії, щоб здійснити удар по столиці України. Російська колона бойової техніки розтягнулася на понад 60 км від Чорнобиля до Києва. Швидкому просуванню на Київ їм завадив мужній опір ЗСУ. Свою лють російські військові виплеснули на мирне населення Бучі, Гостомеля, Ірпеня, Мотижина та інших населених пунктів Бучанського району. Вони вдалися до масових розстрілів, катувань, зґвалтувань, зокрема й дітей. Упродовж **3 березня – 1 квітня 2022 року** в Бучі було знищено 422 людини. На жаль, ця цифра не остаточна...

Жертва Бучанської трагедії, березень 2022 року. Світлина Reuters

1. Коли відбулася Бучанська різня?
2. Пригадайте, коли й чому Петро I здійснив Батуринську різню.
3. Дайте власну назву світлині поруч із рубрикою.
4. Дізнайтеся, як чинили росіяни в інших населених пунктах Бучанського району.

Україна в умовах російсько-української війни. 2014–2023 роки.

Попрацюйте в парах. назвіть території, тимчасово окуповані РФ під час неспровокованої широкомасштабної агресії проти України 24 лютого 2022 року.

3. Міжнародна підтримка незалежності й обороноздатності України

Ключовим завданням української зовнішньої політики для протидії російській агресії стала мобілізація міжнародної підтримки. Йшлося насамперед про те, що світова спільнота повинна надати реальну допомогу, оскільки самотужки воювати проти однієї з найбільших держав світу з великими людськими і матеріальними ресурсами Україна не змогла б. Для координації військової та фінансової допомоги створено коаліцію держав.

Українська дипломатія вирішувала кілька основних завдань. Найперше серед них — надання зброї. З квітня 2022 року представники понад 40 держав проводять зустрічі на військовій базі повітряних сил США «Рамштайн» з метою узгодження військової допомоги Україні. В травні 2022 року президент США Джо Байден підписав закон про ленд-ліз (позичати, здавати в оренду) для України, який дозволив швидко надавати Україні військову допомогу. Одним із важливих зовнішньополітичних завдань стало забезпечення фінансової підтримки. З початку широкомасштабного вторгнення РФ Україна отримала міжнародну допомогу на суму майже 170 млрд євро. Донорами України стали європейські фінансові інституції, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк. Найбільшу фінансову допомогу Україні надали США та Євросоюз. Проте кожна з країн міжнародної коаліції вносила свою посильну частку, допомагаючи здолати ворога. Водночас українська дипломатія працювала в напрямку надання Україні статусу кандидата в члени ЄС з метою поступової інтеграції в єдиний ринок ЄС і кінцевим вступом до цієї організації. 28 лютого 2022 року Україна надіслала до ЄС заявку на членство. 23 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата на вступ до Європейського Союзу.

Вирішувалося також завдання запровадження санкцій проти РФ, аби послабити її економіку. Наприклад, Німеччина призупинила сертифікацію газопроводу «Північний потік 2», відтак країна-агресор втратила додаткову можливість продавати газ у Європу. До того ж європейські країни або зменшили закупівлю російського газу і нафти, або зовсім від них відмовилися. Санкції накладено на банківську систему РФ та проти російських урядовців і бізнесменів. Заморожено золотовалютні резерви Росії, які зберігалися в американських і європейських банках. Вивчається можливість реквізувати доларові запаси Російського Центробанку в США як компенсацію за заподіяну Україні шкоду. Розглядаються інші можливості тиску на РФ. Станом на вересень 2023 року вже запроваджено 11 пакетів санкцій.

1. Як приказка «Один в полі не воїн» пов'язана з міжнародною підтримкою України?
2. Наведіть приклади допомоги зброєю та фінансової підтримки України.
3. Які успіхи української дипломатії щодо санкцій проти РФ?

Володимир Зеленський (народився 1978 року)

Народився в місті Кривий Ріг. В 2000 році здобув кваліфікацію юриста в Київському національному економічному університеті. В студентські роки був художнім керівником команди Клубу веселих і кмітливих «Квартал 95». З 2003 по 2019 рік творча діяльність пов'язана зі ТзОВ «Студія «Квартал 95». У творчому доробку має 10 повнометражних ігрових фільмів. Зіграв головну роль у комедійному серіалі «Слуга народу». 2019 року обраний шостим Президентом України. Розпочав цифровізацію, земельну, судову, інфраструктурну реформи. З початком російсько-української війни зайняв позицію, спрямовану на захист державного суверенітету. Тож, коли президент США Джо Байден запропонував йому евакуюватися зі столиці, відмовився: «Мені потрібна зброя, а не таксі!». Відтоді його діяльність спрямована на пошук міжнародної підтримки України. За версією журналу «Time», Володимир Зеленський став найвпливовішою людиною 2022 року. Удостоєний іноземних нагород за виняткову відвагу в боротьбі з тиранією, відстоювання демократичних цінностей та прав людини.

1. Що в діяльності Володимира Зеленського вам імпонує найбільше?
2. Дізнайтеся, якими іноземними нагородами був відзначений Президент.

У той час, коли... на теренах України

Україна отримала статус кандидата на вступ до ЄС,

Тоді... у світі

у Росії, у Москві помер Михайло Горбачов, останній Генеральний секретар ЦК КПРС, перший і єдиний президент СРСР.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 24 лютого 2022 року — початок широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну;
  - 14 квітня 2022 року — Заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»;
  - 23 червня 2022 року — Україна отримала статус кандидата на вступ до ЄС.
2. Поясніть значення понять: *злочин агресії, денацифікація України, санкції*.
3. Зайдіть за покликанням <https://cutt.ly/TwJ86zPg> або QR-кодом. Ознайомтеся зі змістом Заяви Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» та дайте обґрунтовані відповіді на запитання: 1) які дії РФ слід розглядати як акт геноциду? 2) до кого звернулася ВРУ із цією Заявою? 3) дізнайтеся, чи визнала світова громадськість дії РФ в Україні актом геноциду.
4. Об'єднайтеся в групи і проведіть дослідження за одним із запропонованих напрямків (на вибір): «Здалися, але вийшли переможцями. Азовсталь — українські Фермопіли», «Масове вивезення українських дітей з тимчасово окупованих територій України до Росії — нищення української ідентичності», «Перешкоджання Росією експорту українського збіжжя — спосіб економічного шантажу України і світу».

- ✓ Які території України вважаються тимчасово окупованими?
- ✓ Пригадайте, що таке «рух Опору». Назвіть до нього антонім.
- ✓ Які релігійні конфесії діють в Україні?

1. Індивідуальний досвід, стратегії виживання

Війна створила для українців і українок нову небезпечну реальність. Звичними для нас стали сповіщення тривоги та багатогодинні очікування в укриттях, які надовго стали прилиском для багатьох українців і українок. З початком війни нову функцію отримали метрополітени в містах Києві, Харкові, Дніпрі, Кривому Розі. Вони стали одночасно і домом і притулком для мешканців цих міст. Особливо важко жителям прифронтових населених пунктів, котрі найчастіше опиняються під артилерійськими обстрілами ворога, тижнями живуть без зв'язку, світла, води, часто в напівзруйнованих помешканнях. Однак навіть за таких обставин ми не втрачаємо оптимізму. В цих нестерпних умовах лише взаємодопомога, докладання власних зусиль для створення мінімального побуту, гуманітарна допомога допомагають людям виживати.

Однак багато хто під час війни змушений покинути рідні домівки й стати біженцем та вимушеним переселенцем. У когось помешкання не залишилося зовсім, а хтось про дім має згадку лише у вигляді діри в стіні. За час широкомасштабної війни близько 10 млн українців стали вимушеними переселенцями. З них — 3,7 млн в Україні, вони знайшли прихисток у тих регіонах держави, які менше потерпають від воєнних дій. Ще 6,3 млн шукають безпеки за кордоном. З урахуванням обставин та залежно від національного законодавства приймаючої сторони вимушено переміщені громадяни України отримують різний статус: від біженців до осіб, щодо яких застосовується тимчасовий чи інший подібний механізм захисту. Найбільше громадян України знайшли притулок у Польщі, Німеччині. Багато українців зараз проживають і в інших країнах Європи, таких, як: Італія, Іспанія, Франція, Велика Британія, Угорщина, Румунія, Нідерланди, Литва, Латвія, Естонія, Естонія та Фінляндія, а також у США і Канаді. Водночас російсько-українська війна спонукала відкрито говорити про українців на

Житло для тимчасово переміщених осіб у модульному містечку на вулиці Пулюя у Львові, травень 2022 року. Світлина

1. Дізнайтеся, де це в Україні зведені модульні містечка для тимчасово переміщених осіб.
2. Як допомагають тимчасово переміщеним особам в регіоні, де ви проживаєте?

українських етнічних землях, що опинилися під контролем РФ. Російська влада замовчувала, що значні території самої Російської Федерації є українськими етнічними теренами. До історично населених українцями земель офіційно віднесені: Кубань, Стародубщина, Північна і Східна Слобожанщина в межах сучасних Краснодарського краю, Білгородської, Брянської, Воронежської, Курської, Ростовської областей Російської Федерації (згідно з указом Президента України від 22 січня 2024 року). Це дозволяє сподіватися, що після перемоги України над окупантом на означених територіях українці зможуть користуватися своїми правами на розвиток національної культури.

Прикладом самоорганізації українського населення став **волонтерський рух**. Волонтери вирішують нагальні проблеми цивільного населення там, де не встигає або не справляється держава. Вони надають матеріальну підтримку в лікарнях та госпіталах, допомагають тимчасово переміщеним особам та іншим громадянам, котрі постраждали від війни, розшукують зниклих безвісти. Волонтери збирають і доставляють на фронт різноманітні ресурси, починаючи від харчів, ліків, автотранспорту, завершуючи зброєю. З початку війни українці й українки пожертвували сотні мільйонів гривень на допомогу ЗСУ, цивільному населенню, яке потребувало допомоги. Російській Федерації не вдалося залякати українців, посіяти паніку, невдоволення, відчуття безвиході. Пам'ятаймо, що зло обов'язково буде наказане, бо добро завжди перемагає. Наша сила в тому, що з нами правда. Україна сьогодні — форпост демократії та свободи, що захищає не лише свою незалежність, територіальну цілісність і право на власний шлях. Наші громадяни власними вчинками і, на жаль життями визначають ціну свободи, захищають європейські цінності.

1. Як війна змінила нашу реальність?
2. Скільки українців стали вимушеними переселенцями через війну?
3. Окресліть напрямки волонтерського руху.

Мільйони українців щодня наближають перемогу України у війні, яку розв'язала Росія. Наші воїни — на передовій, а в тилу — волонтери. До волонтерської діяльності активно долучаються діти, яким довелося подорослішати значно раніше.

6-річна Софія Реут з міста Дніпро теж вирішила волонтерити. Граючи на флейті, вона збирає кошти на бронешилети для українських воїнів.

1. Які емоції викликає у вас світлина?
2. Чи долучаєтеся ви до волонтерської діяльності? Як саме?

6-річна Софія Реут грає на флейті. Напис на плакаті поруч «На броні захисникам», травень 2022 року. Світлина

2. Рух Опору. Колабораціонізм

Важко живеться тим мешканцям, котрі опинилися на **тимчасово окупованих територіях**, бо за найменшу підозру в проукраїнській позиції окупаційна влада саджає за ґрати, катує, вбиває. Багатьох жителів за відмову співпрацювати з окупантами примусово депортують до РФ або інших окупованих територій. Загальна кількість українських цивільних осіб, перевезених до Росії, невідома. Дітей примушують ходити до шкіл, де навчають за російськими програмами, хоча деякі школярі з тимчасово окупованих територій навчаються дистанційно в українських школах. Населення намагається мінімально співпрацювати з окупантами. Можна стверджувати, що більшість жителів тимчасово окупованих територій сподівається на визволення українських земель від загарбників.

Листівки руху спротиву «Жовта стрічка» в окупованому Сімферополі, вересень 2022 року. Світлина

З перших днів широкомасштабного вторгнення в Україну російська армія зіткнулася не лише з запеклим опором регулярних Збройних сил, але й з масштабним партизанським та підпільним Рухом Опору. Серед його учасників є професійні військові й пересічні мешканці. Форми протидії окупантам з боку учасників Руху Опору досить різноманітні: збір достовірної інформації про військові склади і скупчення окупантів, розклеювання листівок з українською символікою, вивішування державного прапора України, організація диверсій проти окупаційної адміністрації, військових об'єктів росіян, а також фізичне знищення окупантів та їхніх поплічників. Розмах українського підпілля сягнув такого рівня, що загарбники мають серйозні проблеми зі спробами встановити контроль над тимчасово окупованими територіями. Завдяки розвідці місцевих мешканців ЗСУ змогла завдати точних ударів по скупченнях російських військових і техніки.

Водночас на тимчасово окупованих територіях має місце **колабораціонізм**. Колабораціонізмом вважаються наступні дії громадян: добровільне зайняття посад в різних органах окупаційного режиму, участь у проведенні незаконних виборів та референдумів, здійснення громадянами України пропаганди в інтересах держави-агресора, господарська взаємодія, організація та проведення політичних заходів. Відповідно до тяжкості вчиненого кримінального порушення статтею 111-1 «Колабораційна діяльність» Кримінального кодексу України передбачено різні види покарань. Найсуворіше з них — довічне позбавлення волі.

1. Від чого залежить ставлення окупантів до населення окупованих територій?

2. Назвіть форми руху Опору в Україні та його учасників.
3. Які дії вважаються колабораційною діяльністю?

Мовою джерела. Із інтерв'ю історика та громадського активіста Артема Петрика про Рух Опору в Херсоні:

«Яким був херсонський спротив? Він проявлявся по-різному. Те, що увійшло в історію України, Європи, світових визвольних рухів: мітинги, які були здебільшого організовані ... як це часто буває в Україні шляхом самоорганізації населення, виступи, маніфестації. Місто було захоплене 1 березня, а вже 2 березня люди почали виходити на вулиці, заявляти окупантам в обличчя, що їм не раді, щоб йшли геть. ...Херсон виявився окремим проукраїнським явищем. Після перших мирних виступів містян проти окупантів було помітно, що росіяни в ступорі від того, що бачать. По суті цей мирний спротив, я вважаю, зірвав плани ворога з проголошення так званої «Херсонської народної республіки».

Жителі Херсону протестують проти російської окупації, березень 2022 року. Світлина

1. Назвіть форми спротиву херсонців окупантам.
2. Які плани окупантів зірвав спротив херсонців?
3. Зверніть увагу на фото. Люди якого віку брали участь у спротиві?

Інфографіка «Злочини проти основ національної безпеки України» станом на 16 березня 2023 року (джерело: ДБР)

1. Уявіть, що ви — журналіст. Опрацюйте статистичні дані, подані в інфографіці, та складіть статтю «Злочини проти основ національної безпеки України» для інтернет-видання.
2. Дізнайтеся, як повідомити ЗСУ про ймовірних колаборантів за допомогою мобільного застосунку «Дія».

3. Діячі культури, церква та релігійні організації в допомозі фронту

В Україні немає сфери, яка б не долучилась до боротьби з російською агресією. Разом із військовим, гуманітарним та економічним важливим є **культурний фронт**. Народним символом супротиву окупантам став гімн Українських січових стрільців «Ой у лузі червона калина», виконаний лідером гурту «Бумбокс» Тарасом Хливнюком. Діячі культури показують світові, за що саме бореться Україна. Через культурні заходи — виставки, фільми, фестивалі, презентації, дискусії, постановки — підтримується постійна увага західного суспільства до російсько-української війни. Організація «Друзі музики» провела в Лондоні благодійну виставку «Ukrainki», на якій показала світлини українських жінок, змушених залишити рідну державу. У нью-йоркському Карнегі-холі відбувся концерт до 100-річчя прем'єри всесвітньо відомого твору українського композитора Миколи Леонтовича «Щедрик» за участю українських хорів «Думка» й «Щедрик» та американського «Трініті Вол-Стріт». **Культура — це також психологічна розрядка** — концерти в метро, поїздки митців на фронт, концерти для переміщених осіб.

Нашу країну підтримують **іноземні митці**. Українські прапори майоріли в руках десятка світових зірок під час їхніх концертів. Учасники групи The Scorpions розгорнули прапори України в Польщі у Кракові; Rolling Stones замінили кольори свого логотипу на синьо-жовті на виступі в лондонському Гайд-парку. Під час виконання ними пісні Gimme Shelter на екрани вивели сцени ракетних обстрілів російськими загарбниками українських міст. Американський письменник Стівен Кінг у своєму Twitter виставив фото, де він одягнений у футболку із написом «I stand with Ukraine». Актори Ештон Кутчер та Міла Куніс записали відео звернення, розпочали збір коштів для підтримки українських біженців. Бренд Balenciaga випустив спеціальну колекцію одягу синьо-жовтого кольору. Американський актор і режисер Ітан Гоук заявив: «Ви боретесь за всіх нас — за право жити в мирі. Дуже вдячний вам за це».

<https://cutt.ly/jwKqlqBL>

Імпровізований концерт Святослава Вакарчука, лідера гурту «Океан Ельзи» у харківському метро, березень 2022 року. Світлина

Стівен Кінг у футболці із написом «I stand with Ukraine», 28 лютого 2022 року. Світлина

1. *Перекладіть українською напис на футболці письменника.*

Один із найвищих рівнів довіри серед населення України має **церква**. Релігійні громади надають допомогу тим, хто її найбільше потребує. Багато представників християнських, мусульманських, єврейських громад є серед волонтерів. Вони співпрацюють не лише в межах своїх общин, але й з іншими громадами, будуючи тісні людські та міжконфесійні зв'язки. У православних церквах збирають кошти на підтримку ЗСУ та територіальної оборони; організовують склади гуманітарної допомоги, плетіння маскувальних сіток. З українськими римо- і греко-католиками працюють міжнародні благодійні організації («Карітас»). Підтримку жителям Донеччини і Луганщини, які опинились у зоні бойових дій, надають віряни лютеранської і протестантської общин. Єврейська спільнота України будує містечка для переселенців. Мусульманські лідери України опікуються допомогою родинам переселенців. 30 листопада 2021 року прийнято Закон України «Про Службу військового капеланства» Відтоді капелани працюють із військовими на передовій. Ними можуть бути представники всіх релігійних конфесій, котрі мають богословську освіту. Капелани привозять їжу та одяг військовим і цивільним, допомагають бійцям, яким потрібна психологічна реабілітація. Отже, на захист України стали представники різних соціо професійних груп населення. Посильну частку в супротив російській агресії вносять представники культури, віряни різних релігійних общин.

1. Назвіть 2-3 приклади, як діячі культури популяризують Україну за кордоном.
2. Як іноземні митці підтримують Україну?
3. Яка ідея об'єднала вірян різних конфесій в Україні?

У той час, коли... на теренах України

мільйони людей були змушені залишити рідні домівки та ставали біженцями і вимушеними переселенцями.

Тоді... у світі

в Європі Фінляндія і Швеція офіційно подали заявки про вступ до НАТО.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дату і подію, пов'язану з нею: — **30 листопада 2021 року** — Закон України «Про службу військового капеланства».
2. Поясніть значення понять: *тимчасово переміщені особи, волонтерський рух, колабораціонізм, капелани*.
3. Відшукайте історії дитячого волонтерства і напишіть есей «Маленькі герої великої війни».
4. Доберіть 1-2 фотографії, які відображають діяльність Руху Опору в Україні. Створіть у класі спільний фотоколаж «Рух Опору на півдні наближає деокупацію України». Вкажіть під фото населений пункт, дайте назву світлині.

Стадіон «Альянц-Арена» у Мюнхені, Німеччина, освітили синьо-жовтими кольорами на знак підтримки України, 25 лютого 2022 року. Світлина

ТЕМА. STAND WITH UKRAINE. МІЖНАРОДНА ПІДТРИМКА УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ АГРЕСІЇ РОСІЇ

Об'єднайтеся у 5 груп та виконайте по 2 завдання практичної роботи.
Результати практичної обговоріть у спільному колі,
виконавши завдання 11.

Завдання 1. Розгляньте світлини й картосхему. Дайте відповіді на запитання 1-3.

1. Пригадайте, з якими країнами Україна межує на заході і південному заході? Як волонтери цих країн допомагали українцям з початку широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну?
2. На основі картосхеми назвіть 5 країн Європи, які прийняли найбільшу кількість українців. Висловіть припущення, чим це зумовлено.
3. Чи доводилося вам, вашим рідним чи знайомим виїжджати за кордон після подій 24 лютого 2022 року? Куди саме? Яким було ставлення в країні перебування до українців?

Зустріч 11-річного хлопчика, який приїхав самостійно із Запоріжжя, на словацькому кордоні, 6 березня 2022 року. Світлина

Безкоштовний транспорт для українців на українсько-молдовському кордоні. Пропускний пункт Паланка, 8 березня 2022 року. Світлина

Пункт обслуговування подорожувачів на українсько-польському кордоні. Косценко, Польща, 17 березня 2022 року. Світлина

«Плюшевий міст» на українсько-румунському кордоні для підтримки дітей, які тікають від війни, 17 березня 2022 року. Світлина

Кількість українських біженців у Європі, тис. осіб
станом на 8 листопада 2022 року
(джерело: інтернет-видання «Слово і діло»)

Завдання 2. Опрацюйте документи. Дайте відповіді на запитання 1-2.

1. З'ясуйте, які країни вислали дипломатичний персонал Росії після початку широкомасштабного вторгнення.
2. Проаналізуйте, з яких регіонів світу вислано дипломатичний персонал РФ, а в яких він залишився. Чим, на вашу думку, це пояснюється?

Країни, які вислали дипломатичний персонал РФ після 24 лютого 2022 р. за даними Міністерства закордонних справ (джерело: Центр зовнішньополітичних досліджень)

ВІДПОВІДЬ СВІТУ НА ШИРОКОМАСШТАБНЕ ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

КРАЇНИ, ЯКІ ВИСЛАЛИ ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПЕРСОНАЛ РФ У ПЕРІОД З 24 ЛЮТОГО

443 дипломатичні працівники РФ повертаються назад в Росію

Австрія - 4	Литва - 5	Словенія - 33
Болгарія - 10	Люксембург - 1	ФРН - 40
Бельгія - 21	Нідерланди - 17	Франція - 35
Греція - 12	Норвегія - 3	Чехія - 1
Данія - 15	Північна Македонія - 5	Чорногорія - 4
Естонія - 17	Польща - 45	Швеція - 3
Ірландія - 4	Португалія - 10	Японія - 8
Іспанія - 25	Румунія - 10	ЄС - 19
Італія - 30	Словаччина - 38	ООН - 12
Латвія - 16		

Завдання 3. Розгляньте світлини. Дайте відповіді на запитання 1-3.

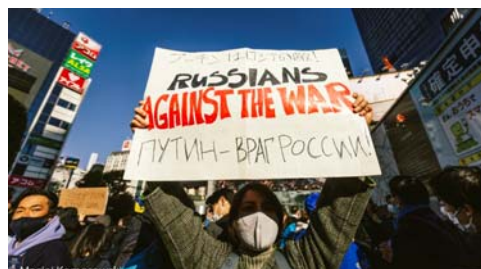
1. Як поставилися в різних країнах світу до широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну?
2. Що, на вашу думку, сприяло піднесенню громадянської активності в різних країнах щодо українського питання? Яка ідея об'єднує всі ці світлини?
3. Дослідіть, у яких ще країнах проходили мітинги солідарності з Україною.

Мітинг протесту перед посольством Росії на острові Шрі-Ланка, лютий 2022 року.
Світлина

Мітинг на підтримку України в Нью-Йорку, США, 25 лютого 2022 року.
Світлина

Мітинг на підтримку України в Токіо, Японія, 26 лютого 2022 року.
Світлина

Мітинг на підтримку України в Барселоні, Іспанія, лютий 2022 року.
Світлина

Мирна хода для підтримки України у Франкфурті-на-Майні, Німеччина, 26 лютого 2022 року.
Світлина

Результати соціологічного дослідження, проведеного службою опитування громадської думки Gallup

Соціологічне опитування проводилося Gallup у 137 країнах та регіонах. Опитування стосувалося ставлення мешканців різних країн до дій Росії. Якщо в період з 2007 по 2019 рік дії Росії не схвалювали від 20 до 30% респондентів, то у 2021 році рівень несхвалення сягнув 38%. Натомість у 2022 році не схвалювали дії керівництва Росії 57% опитаних. Загалом у 81-й із 137 досліджуваних країн не схвалювали дії керівництва Росії. Найвищий рівень несхвалення продемонстрували: Польща — 95%, США — 93%, Канада — 91%.

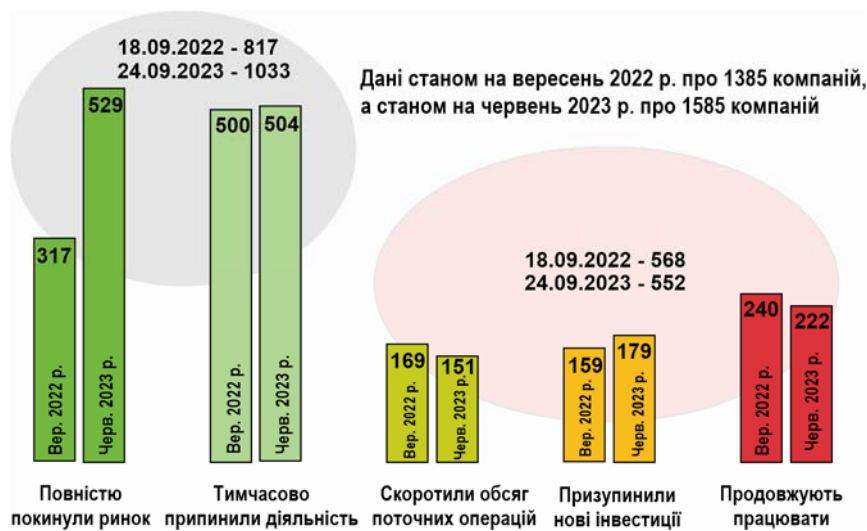
Завдання 4. Опрацюйте результати соціологічного дослідження Gallup. Дайте відповіді на запитання 1-2.

1. З'ясуйте за картою, у яких регіонах світу простежується найнижчий рівень схвалення дій Росії, а в яких — найвищий. Поміркуйте, чим це зумовлено?
2. На основі графіка простежте, у яких роках у період з 2007 по 2022 рік рівень несхвалення дій Росії був найвищим, а в яких — найнижчим? Якими подіями, на вашу думку, це зумовлено?

Завдання 5. Опрацюйте документи. Дайте відповіді на запитання 1-2.

1. Проаналізуйте, скільки іноземних компаній у 2022–2023 роках: а) повністю покинули російський ринок; б) тимчасово припинили свою діяльність. Кількість таких компаній зросла чи зменшилась? Про що це свідчить?
2. З'ясуйте, скільки іноземних компаній у 2022–2023 роках: а) продовжують працювати в Росії, але скоротили обсяг поточних операцій; б) продовжують працювати в Росії, але призупинили нові інвестиції; в) продовжують працювати в Росії так само, як і до 24 лютого 2022 року. Кількість таких компаній зросла чи зменшилась? Про що це свідчить?

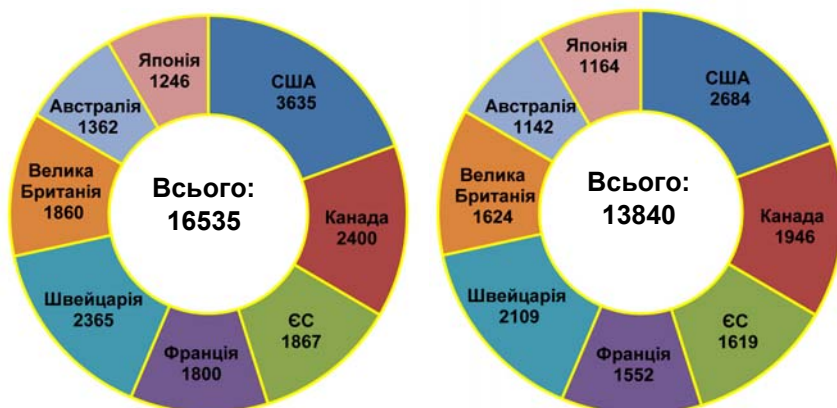
Динаміка активності міжнародних компаній у Росії з 24 лютого 2022 р. до червня 2023 р. за даними досліджень Єльського університету (джерело: Центр зовнішньополітичних досліджень)

Завдання 6. Опрацюйте документи. Дайте відповіді на запитання 1-2.

- Проаналізуйте кількість санкцій, запроваджених проти Російської Федерації з 2014 року. Складіть рейтинг країн із запровадження санкцій. Яка країна була лідером за кількістю санкцій, а яка — аутсайдером? Висловіть своє припущення, чим це зумовлено.
- Проаналізуйте кількість санкцій, запроваджених проти РФ з лютого 2022 року. Складіть рейтинг країн із запровадження санкцій. Порівняйте з рейтингом країн із запровадження санкцій з 2014 року. Наскільки кардинально змінилася ситуація? Які фактори, на вашу думку, вплинули?

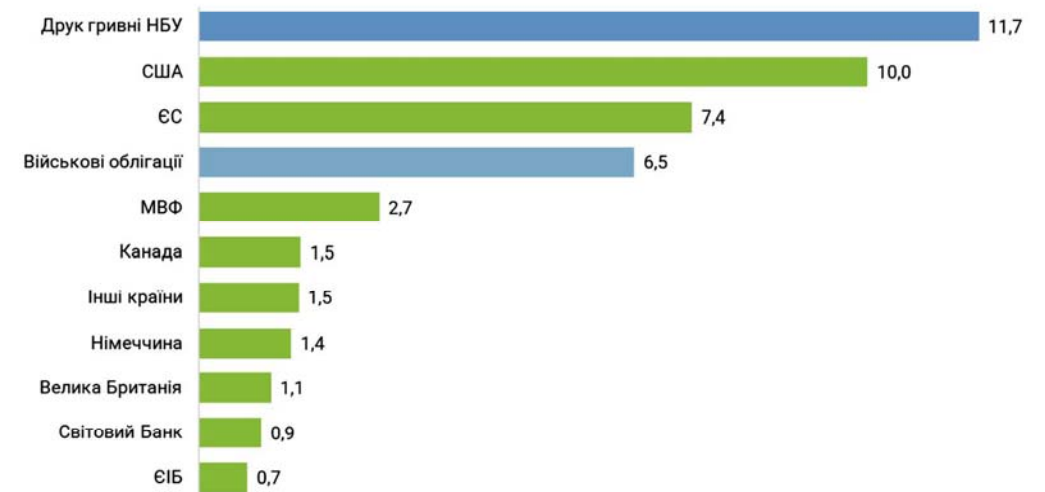
Міжнародні санкції проти РФ, починаючи з 22 лютого 2022 р., станом на 14 липня 2023 р. (джерело: Центр зовнішньополітичних досліджень)

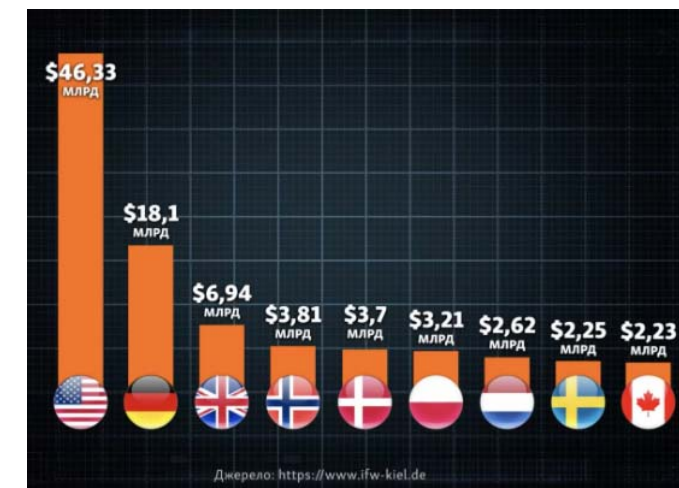
Завдання 7. Опрацюйте діаграми. Дайте відповіді на запитання 1-3.

- Проаналізуйте, за рахунок яких коштів формувався Державний бюджет України протягом 2022 року. Яка країна надала найбільшу фінансову підтримку Україні?
- Визначте, які країни є основними донорами військової допомоги Україні станом на грудень 2023 року. Як ви вважаєте, чому саме ці країни є лідерами у військовій допомозі Україні?
- На основі схеми з'ясуйте, яка військова техніка і зброя були надані Україні станом на березень 2023 року. За допомогою інтернет-ресурсів дослідіть, наскільки ситуація змінилася на даний момент.

Фінансування державного бюджету України з початку повномасштабної війни, млрд дол. США

Основні донори військової допомоги Україні станом на грудень 2023 року (джерело: інтернет-видання «Радіо Свобода»)

Військова техніка і зброя, надана Україні станом на березень 2023 року (джерело: BBC News Україна)

ЗБРОЯ, ЯКУ ПОСТАЧАЄ ЗАХІД

Основні постачальники:

Стрілецька зброя:

десятки тисяч

Бронезелети і шоломи

100,000+

Гранатомети, ПТРК, ПЗРК

Танки і бронетехніка

Артилерія

MLRS

Авіація

Завдання 8. Обговоріть у класі, що є найбільш дієвим засобом впливу на країну-агресора: а) громадянська активність; б) економічні санкції; в) фінансова підтримка постраждалої країни; г) постачання озброєння постраждалій країні. Відповідь аргументуйте.

§ 52

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

1. Прочитайте уривок зі спогадів активіста з Кривого Рогу Андрія Цимбала. Про яку історичну подію йдеться в спогадах активіста?

«Я не вірив у свою країну, не вірив у свій народ. А коли прийшов на Майдан і побачив цих людей, різнопланових – дуже полюбив їх. Це були люди, які стояли за одну ідею, ніхто не був, щоб побудувати тільки європейську Україну... Всі казали: ось показують, що ми тільки в Європу хочемо. Так, звичайно, зрозуміло, що ми хочемо в Європу, але першою за все для нас була незалежна Україна – наша земля...».

2. Розташуйте перелік подій у хронологічній послідовності.

Початок широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну; оборона Донецького аеропорту; Революція Гідності; оборона міста Маріуполь, окупація півострова Крим російськими військами; трагедія в місті Буча.

3. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

- А) Євромайдан, Небесна сотня, 2022 рік, Революція Гідності.
- Б) Безвізовий режим, Російська Федерація, Європейський Союз, Україна.
- В) Анексія Криму, 2014 рік, референдум, Петро Порошенко.
- Г) Земельна реформа, вибори Президента, вибори Верховної Ради, 2019 рік.

4. Проаналізуйте світлини та дайте відповіді на запитання.

- 1. Яке загальноукраїнське явище відображено на світлинах?
- 2. Які історичні події в Україні привели до появи цього явища?
- 3. Чи долучалися ви, ваша сім'я й родина до подібної діяльності? Як саме?
- 4. Чи є ця діяльність суспільно важливою? Відповідь обґрунтуйте.

Готування бутербродів для учасників Євромайдану, 2013 рік. Світлина

Виготовлення камуфляжного костюма для українських солдатів, 2014 рік. Світлина

Плетіння маскувальної сітки, 2022 рік. Світлина

Учні Луцького ліцею №11 збрали кошти на дрон для воїнів на передову, 2023 рік. Світлина

5. Заповніть пропуски в реченнях.

У листопаді 2013 року на Саміті глав держав у Вільнюсі _____ відмовився підписувати угоду з _____. Відповіддю народу стали протестні акції проти російської політики влади — _____. Перемогла Революція Гідності, тому невдовзі, 21 березня _____ року, підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом і Україною. Продовженням взаємодії стало укладення 17 травня _____ року Угоди про запровадження безвізового режиму для громадян України при перетині кордону з державами ЄС. Тому вже з _____ цього року громадяни України змогли вільно перетинати кордон з державами ЄС при наявності _____ паспорта.

6. Дайте визначення поняттю «колабораційна діяльність». Що штовхає людей до колабораціонізму? Яке ваше особисте ставлення до колаборантів?

7. З'ясуйте, про яку історичну подію йдеться в уривку з історичного джерела.

«Я перебувала в Криму саме в ті дні, коли «зелені чоловічки» захоплювали Верховну Раду автономії. Журналісти, у тому числі закордонні, заходили у всі владні кабінети в Сімферополі і питали наївно: «А що то за «зелені чоловічки»? Складалося враження, що в ті дні не тільки журналісти, але й багато хто в Києві, зокрема й політики, не розуміли, що коїться, не вірили, що збройна агресія можлива.»

Коли відбулася ця історична подія? Пригадайте, як змінювався статус згаданої в історичному джерелі території упродовж XX століття.

8. Пригадайте, які зміни відбулися в суспільно-політичному й економічному житті України у 2014–2022 роках та усно (письмово) заповніть таблицю. Які ще реформи ви б додали в таблицю?

Назва реформи	Зміст реформи	Наслідки
Декомунізація		
Децентралізація		
Цифровізація		
Реформа інфраструктури		

9. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими у § 46 (Петро Порошенко), § 49 (Володимир Зеленський). Стисло, у формі запитання до кросворда, охарактеризуйте їхню діяльність.

10. Ліна Костенко відгукнулася на російсько-українську війну такими рядками: *«І жах, і кров, і смерть, і відчай, І клекіт хижої орди, Маленький сірий чоловічок Накоїв чорної біди. Це звір огидної породи, Лох-Несс холодної Неви. Куди ж ви дивитесь, народи?! Сьогодні ми, а завтра – ви.»* Про кого йдеться в поезії? З яким застереженням й до кого звертається поетеса? Напишіть мінівір «З вірою в Перемогу».

Рекомендована література

- ✓ Баран В. Україна в 1950–1960-х рр. Еволюція тоталітарної системи. Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 1996.
- ✓ Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи. Київ: Либідь, 1999
- ✓ Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000.
- ✓ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2024.
- ✓ Зінченко О. Як українці зруйнували імперію зла. Харків: Віват, 2024
- ✓ Єсельчик С. Історія України. Народження модерної нації. Київ: Laugus, 2011.
- ✓ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013.
- ✓ Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель і народів. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2012.
- ✓ Історія України в особах. XIX–XX ст. Київ: Україна, 1995.
- ✓ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Том 2. Київ: Основи, 1994.
- ✓ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016.
- ✓ Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2019.
- ✓ Плохій С. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи. Харків: Фоліо, 2019
- ✓ Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005.
- ✓ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015.
- ✓ Сайт Українського інституту національної пам'яті <http://www.memory.gov.ua>.

Навчальне видання

**Хлібовська Ганна Миколаївна
Крижановська Марія Євгенівна
Наумчук Оксана Володимирівна**

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Рівень стандарту
Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Редактор *Ігор Миколів*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Художнє оформлення *Тетяни Волошин*

Формат 70x100 1/16.

Ум. друк. арк. _____. Обл.-вид. арк. _____. Наклад _____ прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Хронологічна таблиця

Дата	Подія
1944 р., вересень	підписано Люблінську угоду, згідно з якою частина українських земель (Холмщина, Лемківщина, Посяння, частина Підляшшя) передавалася Польщі
1945 р., квітень–червень	участь української делегації в установчій конференції зі створення ООН у місті Сан-Франциско (США)
1945 р., червень	укладено радянсько-чехословацький договір, відповідно до якого Закарпаття офіційно включено до УРСР
1945 р., серпень	підписано радянсько-польський договір про державний кордон, який встановили по «лінії Керзона»
1946 р., березень	проведено Львівський псевдособор, наслідком якого став «саморозпуск» Української греко-католицької церкви
1946–1947 рр.	масовий штучний голод в Україні
1946–1949 рр.	період проведення ідеологічної політики «ждановщини» в СРСР
1947 р., лютий	підписано радянсько-румунський договір, відповідно до якого Румунія відмовилася від претензій на Північну Буковину
1947 р., квітень–серпень	проведено операцію «Вісла»
1947 р., жовтень	проведено операцію «Захід» — одну з найбільших депортацій населення Західної України до Сибіру і Казахстану
1948 р.	розпочато боротьбу з космополітизмом в СРСР
1948–1949 рр.	створено першу МЕЛІМ колективом учених на чолі з Сергієм Лебедевим
1951 р., лютий	польсько-радянський обмін територіями; остаточно узгоджено польсько-радянський кордон
1953–1954 рр.	повстання політичних в'язнів у концтаборах ГУЛАГу
1954 р.	приєднано Крим до УРСР; перейменовано місто Проскурів на Хмельницький; утворено Черкаську область; приєднано Ізмаїльську область до Одеської
1954 р.	розпочато реалізацію хрущовської надпрограми з освоєння цілини
1956 р., лютий	виступ Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС із доповіддю «Про культ особи та його наслідки»
1956 р., квітень	видано Указ Президії Верховної Ради СРСР про ліквідацію спецпоселень депортованих народів

форзац

1956–1959 рр.	Діяльність у Львові Українського національного комітету
1957 р.	запущено в СРСР перший штучний супутник Землі — розпочато «космічну еру»; розпочато масове житлове будівництво в УРСР
1957–1965 рр.	період децентралізації управління економікою
1959 р.	розпочато хрущовську надпрограму з вирощування кукурудзи
1959–1961 рр.	діяльність Української робітничо-селянської спілки під проводом Левка Лук'яненка
1960 р., січень	ліквідовано ГУЛАГ
1960 р.	запущено перший в Україні ядерний реактор
1960–1964 рр.	діяльність Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві
1962 р.	здійснено перший політ у космос українського радянського льотчика-космонавта (Павло Попович)
1962–1963 рр.	робітничі страйки і демонстрації у містах Східної, Центральної та Південної України
1963–1972 рр.	перебування Петра Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ
1965 р.	ліквідовано раднаргоспи; розпочато проведення економічної реформи під керівництвом Олексія Косигіна; перша хвиля арештів дисидентів
1965 р., вересень	під час презентації в київському кінотеатрі «Україна» кінофільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» з ініціативи Івана Дзюби, Василя Стуса та В'ячеслава Чорновола відбувся публічний протест проти політики нищення української інтелігенції
1970–1972 рр., 1987–1989 рр.	видання «самвидавського» журналу «Український вісник» за редакцією В'ячеслава Чорновола
1972 р.	друга хвиля арештів дисидентів
1972–1989 рр.	перебування Володимира Щербинського на посаді першого секретаря ЦК КПУ
1976 р.	створено Українську Гельсінську групу (УГГ)
1978 р.	прийнято Конституцію УРСР
1984 р.	прийнято «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» — запроваджено навчання дітей із 6 років (за бажанням батьків), 8-річні школи реорганізовано у 9-річні, а середні — в 11-річні
1985 р., квітень	проголошено Михайлом Горбачовим курс на перебудову
1986 р., 26 квітня	відбувся вибух на Чорнобильській АЕС
1989 р., липень	розпочато страйк робітників шахти «Ясинуватська-Глибока»
1989 р., вересень	проведено установчу конференцію Народного Руху України за перебудову

форзац

Дата	Подія
1989 р., жовтень	прийнято Верховною Радою закон «Про мови в Українській РСР»
1989 р.	відроджено Українську греко-католицьку церкву
1990 р., березень	проведено перші демократичні вибори Верховної Ради УРСР
1990 р., 16 липня	прийнято Декларацію про державний суверенітет України
1990 р., жовтень	Революція на граніті
1990 р.	відновлено Українську автокефальну православну церкву
1991 р., 12 лютого	прийнято закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки»
1991 р., 24 серпня	прийнято Акт проголошення незалежності України
1991 р., 1 грудня	Всеукраїнський референдум із підтвердження Акта проголошення незалежності України; Леоніда Кравчука обрано першим Президентом України
1991–1994 рр.	президентство Леоніда Кравчука
1991 р., грудень	сформовано Збройні сили України
1991 р., 7–8 грудня	прийнято рішення про припинення існування СРСР
1991 р., 21 грудня	підписано Декларацію про створення СНД
1992 р., січень–лютий	затверджено державну символіку України: Прапор, Герб, Гімн
1994–2005 рр.	президентство Леоніда Кучми
1994 р., вересень	створено Автономну Республіку Крим
1994 р., грудень	підписано Будапештський меморандум між Україною, США, Великою Британією, Росією про без'ядерний статус України
1995 р., вересень	набуття Україною членства у Раді Європи
1996 р., 28 червня	прийнято Конституцію України
1996 р., вересень	запроваджено національну грошову одиницю — гривню
2003 р.	конфлікт між Україною та Російською Федерацією на околицях острова Тузла
2004 р.	проведено Конституційну реформу; приєднано Україну до програми «Партнерство заради миру», що є інструментом взаємодії із НАТО
2004 р., жовтень–грудень	Помаранчева революція; обрано Віктора Ющенка Президентом України
2005–2010 рр.	президентство Віктора Ющенка
2008 р.	входження України до Світової організації торгівлі (СОТ)
2010–2014 рр.	президентство Віктора Януковича
2013 р., листопад–2014 р., лютий	Революція Гідності; повалено режим Віктора Януковича
2014 р., 18–20 лютого	розстріл Небесної сотні на Євромайдані

форзац

2014 р.	початок російсько-української війни. Анексовано Крим Росією; підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС; розпочато Антитерористичну операцію (АТО)
2014 р. березень	Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку територіальної цілісності України
квітень–вересень 2014р.	початок воєнних дій на сході України
2014 р., квітень–2018 р., квітень	Антитерористична операція (АТО) на Сході України
2014 р., травень–2015 р., січень	захист Донецького аеропорту
2014–2019 рр.	президентство Петра Порошенка
2014 р., серпень	бої за місто Іловайськ
2014 р., вересень, 2015, р. лютий	підписано Мінські угоди
2015 р. травень	ухвалено закони про декомунізацію
2017 р., червень	запроваджено безвізовий режим для громадян України при перетині кордону з державами ЄС
2017 р., вересень	прийнято Верховною Радою закон «Про освіту»
2018 р., квітень	переформатовано АТО в ООС (Операцію об'єднаних сил)
2019 р., 6 січня	надано томос про автокефалію Православній церкві України
2019 р., 21 квітня	обрання Президентом України Володимира Зеленського
2020 р.	початок впровадження цифровізації, з'явився за стосунок «Дія».
2021 р., липень	початок земельної реформи
2022 р., 24 лютого	широкомасштабне вторгнення РФ на Україну. початок широкомасштабної російсько-української війни.
2022 р. 24 лютого–20 травня	оборона міста Маріуполя
2022 р. 3 березня–1 квітня	окупація російськими військами міста Бучі. .
2022 р., березень	контрнаступ ЗСУ. Російські війська вибиті від Києва, Чернігівської і Сумської областей
2022 р. 14 квітня	Верховна Рада України прийняла Заяву «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»
2022 р. 23 червня	Україні надано статус кандидата на вступ до ЄС
2022 р. осінь	ЗСУ деокупували частину Херсонської і Харківської областей

форзац